

Poloseki Matu’uekina ‘o e Matāfanga ‘o Tonga

Palani Ngāue ki hono Tokangaekina ‘o e ‘Ātakai’ mo e Anga ‘o e Nofo Fakasosiale (ESMF)

28 ‘o Sune 2024

Fakamatala Fakapepa: Poloseki Matu’uekina ‘o e Matāfanga ‘o Tonga - Palani Ngāue ki hono Tokangaekina ‘o e ‘Ātakai’ mo e Anga ‘o e Nofo Fakasosiale (ESMF)

‘Aho: 28 ‘o Sune 2024

Hisitōlia ‘o e Fakalelei na’e fakahoko

Fakalelei	‘Aho na’e ‘ave ai ‘a e Fakalelei	Tokotaha na’a’ne teuteu’i	Fakaikiiki
0	20 ‘o Sepitema 2023	P.Hawes	Vakai’i faka’osi pea mo tali
1	24 ‘o ‘Okatopa 2023	P.Hawes	Toe vakai’i ‘a e ngaahi fakamatala fakamuimitaha kae fakahū ki he GCF he ko e taha ia ‘o e konga ‘i he ngāue ‘o e FP
2	25 ‘o Ma’asi 2024	P.Hawes	Fakafenāpasi ‘a e fakamatala SEAH ki he ngaahi fakatonutonu mei he GCF
3	14 ‘o ‘Epeleli 2024	P.Hawes	‘I he tali ki he ngaahi fakatonutonu hono 2 mei he GCF, Konga 1.3, Konga 2.3 mo e Fakamatala Fakalahi 3,4 & 5 na’e toe tākaki.
4	25 ‘o ‘Epeleli 2024	C.Kaplan	‘I he tali ki he ngaahi fakatonutonu hono 3 mei he GCF, Konga 4.3.3, 4.7 mo e Fakamatala Fakalahi 3.

Hingoa ‘o e Poloseki: *Poloseki Matu’uekina ‘o e Matāfanga ‘o Tonga*

Fonua: Pule’anga ‘o Tonga

Fakakalasi mei he Founa hono Sivi’i Fakasōsiale mo Faka’ātakai(SESP): *Tuunga Fakatu’utamaki ‘Aupito*

Fika Fakafo’ituitui ‘o e Poloseki’ ‘i he ‘Atalasa’	Fakakātoa ‘o e Patiseti: US\$ 25,449,963
Fika Fakafo’ituitui ‘o e Ola’ ‘i he ‘Atalasa’	Vahevahe ‘o e pa’anga’: US\$ 24,249,963
Fika Fakafo’ituitui PIMS	GCF
Fokotu’utu’u ‘a e anga hono pule’i:	

KANOTOHI

Kanotohi.....	3
TALAMU’AKI.....	6
1 Talateu.....	15
1.1 Puipuitu’a.....	15
1.2 Vakai Fakalufua ki he Poloseki.....	15
1.2.1 Fakaikiiki ‘o e Ngaahi Ngāue.....	16
1.2.2 Ngaahi Ola Lelei ‘e Ma’u.....	16
1.3 Vakai Fakalukufua Ki he ‘ātakai ‘o e Me’a Mo’ui mo e Fakasōsiale.....	17
1.3.1 Me’a Mo’ui.....	17
1.3.2 Langa Hake ‘o e ‘Ātakai Fakasōsiale.....	26
2 Sivi’i ‘a e Anga ‘o e Nofo Fakasōsiale mo e ‘ātakai.....	29
2.1 Founa Fakahoko ‘o e Sivi.....	29
2.2 Ngaahi Uesia Tamaki ‘e Ala Hoko mo hono Nunu’a.....	31
2.3 Fakasi’isi’i ‘A e Uesia Tamaki ‘e Ala Hoko ki he ‘Ātakai’ mo e Anga ‘o e Nofo.....	40
3 FA’UNGA FAKALAO MO FAKANGāUE.....	54
3.1 FA’UNGA FAKALAO FAKAVAHA’APULE’ANGA.....	54
3.2 Fa’unga fakalao fakafonua.....	54
3.2.1 Ngaahi Lao mo e Tu’utu’uni Ngāue Fakafonua.....	54
3.2.2 Lao ki hono Tokangaekina ‘o e ‘Atakai’ 2010.....	54
3.2.3 Lao ki he fakafuofua Uesia ki he ‘Atakai 2003.....	55
3.2.4 Malu’i mo Fakatolonga ‘a e Ngaahi Me’amo’ui ‘o Natula’.....	56
3.2.5 Malu’i pē Fakatolonga ‘o e ‘Ulungaanga Fakafonua.....	56
3.2.6 Tokangaekina ‘o e Veve mo e Veve Fakatu’utāmaki’.....	56
3.2.7 Toutai pea mo e Feitu’u Malu’i Makehe.....	56
3.2.8 Tūkunga Pau ‘o e ‘Atakai’.....	56
3.2.9 Lao ki he Ngaahi Hia’.....	57
3.2.10 Tu’utu’uni Ngāue ki he Tangata’ mo e Fefine’ pea mo e Fakalakalaka’.....	57
3.3 tu’utu’uni ngāue ‘a e undp ki he ‘ātakai’ pea mo e malu fakasosiale’.....	57
3.3.1 Tefito’i Mo’oni Fakalukufua: ‘Oua na’a Tuku ha Taha ke Tuenoa.....	58
3.3.2 Tefito’i Tui 1: Totonu ‘a e Tangata’.....	58
3.3.3 Tefito’i Tui 2: Vahevahe tatau ‘a e Tangata’ mo e Fefine’ pehē ki hono fakaivia ‘o e kakai Fefine’ 59	
3.3.4 Tefito’i Tui 3: Tu’uloa mo Matu’uekina e Fakatamaki’.....	59
3.3.5 Tefito’i Tui 4: Taliui.....	59
3.3.6 Makatu’unga 1: Malu’i mo Fakatolonga ‘a e Ngaahi Me’a Mo’ui ‘o natula’ pehē ki hono tokangaekina ‘o e koloa fakaenatula’ ke tu’uloa.....	60

3.3.7	Makatu’unga 2: Fakasi’isi’i ‘o e Feliliuaki ‘o e ‘Ea’ pea mo e Ngaahi Fakatamaki’	60
3.3.8	Makatu’unga 3: Mo’ui Lelei, Malu mo e Malu’i ‘o e Kolo’	61
3.3.9	Makatu’unga 4: ‘Ulungaanga Fakafonua	61
3.3.10	Makatu’unga 5: Mavahe pea mo e Hiki Fo’ou ‘o Nofo’i ha Feitu’u	61
3.3.11	Makatu’unga : Kakai Tu’ufonua	61
3.3.12	Makatu’unga 7: Ngāue Lau’aho mo e Ngaahi Makatu’unga ‘o e Ngāue’	62
3.3.13	Makatu’unga 8: Faka’ehi’ehi mei he ‘Uli’i ‘o e ‘Ea’ pea mo e Ngāue Lelei ‘aki ‘a e Ngaahi Koloa’ 62	
3.4	Fealealea’aki	62
4.	Founga hono filifili, sivi’i pea mo hono leva’i	62
4.1	FOUNGA SIVI FAKASOSIALE MO E ‘ATAKAI (SESP).....	63
4.2	Ako fekau’aki mo ha feitu’u ke fakahoko ai ‘a e poloseki	64
4.3	Fakafuofua’i ‘o e ‘ataakai’ mo e ola fakasosiale (esia) mo e palani ki hono takanga’i fakasosiale... 66	
4.3.1	Palani Ngāue ki he Ma’u’anga Mo’ui ‘a e Kakai’ (LAP).....	67
4.3.2	Palani Ngāue ki hono Malu’i mo Fakatupulaki ‘a e Me’amo’ui ‘o e ‘Atakai’ (BAP).....	67
4.3.3	Ngaahi Lao Fakahinohino ‘o e FPIC (ko e konga ‘o e Palani Ngāue ki hono Fakakau mai ‘a e Hoa Ngāue’.....	67
4.4	PALANI NGAUE FAKALUKUFUA KI HONO SIVI’I ‘O E UESIA FAKA’ATAKAI MO FAKASOSIALE (SESA) mo e PALANI NGAUE FAKAIKIKI KI HONO SOLOVA ‘O HA TEFITO’I PALOPALEMA ‘I HONO MAPE’I KI HE PALANI NGAUE FAKALUKUFUA	69
4.5	palani ngaue ki hono tokangaekina e ‘ataakai’ mo e anga e nofo ‘a e kakai (ESMF)	69
4.6	Palani ngaue ki hono fakakau mai ‘o e ngaahi hoa ngāue’	69
4.7	Palani ngāue ki he tangata’ pe fefine’ mo e PALANI NGAUE ki he GBV/SEAH.....	70
4.8	Fakamatala nounou ‘o e ngaahi founga ngaue ki hono tokanga’i.....	74
5.	NGAAHI FOKOTU’UTU’U MO HONO VAKAI’I.....	75
5.1	Fa’unga mo e Ngaahi Fatongia ‘o e Pule Fakalukufua	75
5.1.1	Poate ‘o e Ngaahi Polōseki’	75
5.1.2	Va’a Pule ki hono Tokanga’i ‘o e Ngaahi Polōseki Fakafonua’	75
5.1.3	Fakapapau’i ‘o e Polōseki’	76
5.2	Fakahoko mo Pule’i ‘o e Poloseki.....	76
5.2.1	Fakahoko ‘o e Polōseki’	76
5.2.2	Pule’i ‘o e ‘Atakai’ mo e Fa’unga Pule Fakasōsiale.....	76
5.2.3	Ngaahi Palani/fakahinohino ki he fakahoko ngāue’	76
5.3	Ngaahi Me’a ‘e Malava	77
5.4	Vakai’i mo Lipooti.....	78
5.4.1	Lipooti ‘o e Ngaahi Me’a ‘oku hoko he ‘Atakai.....	78
5.4.2	Lisi hono Sivi faka’aho mo fakauike ‘o e ‘ataakai ‘oku fakahoko ai ‘a e Polōseki’	78
5.4.3	Ngaahi Fakatonutonu ke Fai.....	78

5.4.4	Vakai’i mo ‘Atita’i.....	78
5.4.5	Ngaahi Fakangatangata ke Fua’aki.....	79
6.	FAKATAHA MO E NGAHI HOA NGĀUE PEA MO HONO FAKAHA ‘O E MA’U’ANGA FAKAMATALA 87	
6.1	Talatalanoa mo e kakai mo e Fakahā ‘o e Ngaahi Uesia Faka’ātakai mo e Fakasosiale	87
6.2	Lesisita mo e sisitemi ki hono tokonia ‘o e lāunga	87
6.2.1	Lesisita ‘o e ngaahi lāunga	88
6.2.2	Sisitemi Tokonia ‘o e Lāunga.....	89
6.2.3	Ngaahi Lāunga ‘a e SEAH.....	92
6.2.4	Founga Taliui Ki Tu’a’	95
7.	Patiseti ki hono fakahoko ‘o e ESMF.....	96
	Fakamatala Fakalahi 1: Fakahinohino ki hono fakahu ha kole ki he Va’a Faipau ki he tu’utu’uni fakasosiale mo e ‘ātakai mo e/pe Founga Tali ki he Hoa Ngāue	97
	Fakamatala Fakalahi 2: Sivitiesivi’i ‘o e Ngaahi Pole GBV/SEAH.....	101
	Fakamatala Fakalahi 3: ‘Uluaki Fokotu’utu’u ‘a e UNDP ki he ESIA.....	120
	Fakamatala Fakalahi 4: Fakamatala ‘o e Palani Ngāue ‘a e UNDP ki he Ma’unga Mo’ui ‘a e Kakai.....	122
	Fakamatala Fakalahi 5: Ngaahi Konga ‘a e UNDP ki he Palani Ngāue ki hono Tokangaekina e Fa’ahinga Kehekehe ‘o e Me’amo’ui	126

TALAMU'AKI

Kuo teuteu'i ha Palani Ngāue ki hono Tokangaekina 'o e 'Ātakai' mo e Anga 'o e nofo 'a e Kakai' (ESMF) 'o mape'i kene tokonia 'a e fa'unga palani 'o e "Poloseki Matu'uekina 'o e Matāfanga 'o Tonga" (ko e poloseki'ni) 'a ia na'e fo'u 'e he Pule'anga 'o Tonga' ki he Kautaha Tokoni Fakapa'anga Feliuliaki 'o e 'Ea' (GCF). 'Oku fakapa'anga 'a e poloseki'ni 'e he Ngaahi Polokalama Langa Fakalakalaka 'a e Pulea'anga Fakatahataha' (UNDP) 'i hono fatongia koe Kautaha Fakamafai 'e he GCF. Kuo lava 'a hono sivi fakaikiiki 'a e poloseki'ni 'o fakahoa ki he Ngaahi Makatu'unga mo e Founa Ngāue 'a e UNDP kihe Malu 'a e Anga 'o e nofo 'a e Kakai' mo e 'Ātakai' pea mahino mai 'oku 'i ai ha faingamālie fe'unga 'a e poloseki'ni kene fakatupu ha uesia (Pangikē 'a Māmāni / Kautaha Tokoni Fakapa'anga Fakavaha'apule'anga Kalasi B). Koia ai na'e teuteu'i leva 'a e ESMF ma'ae poloseki'ni.

Ko e mafai ki hono tokangaekina mo fakalele 'o e poloseki'ni ma'ae fonua' 'oku 'i he malumalu ia 'o e Potungāue Fakamatala'ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokangaekina Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula, 'Ātakai, Fetu'utaki mo e Feliuliaki 'o e 'Ea', 'i he'ene fengāue'aki fakataha pea moe Potungāue Fonua mo e Koloa Fakaenatula; Potungāue Toutai; pehē ki he Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua'. 'E fokotu'u foki moha Va'a ki hono Tokangaekina 'o e Poloseki' (PMU) ki hono fakahoko pea mo e tulitulifua 'a e poloseki'ni ki he ESMF.

'Oku 'amanaki ke tokonia hangatonu 'e he poloseki'ni 'a e kakai 'e toko 39,427 pea kaungā lavengamonū ai pē moe toko 100,651 'i Tonga. 'E kau atu mo hono langa 'o ha kau'ā/ fōsoa malu'i ma'ae ngaahi matāfanga 'oku tu'u lavea ngofua' kene fakasi'isi'i 'a e nunu'a 'o e peau mālohi' mo e /pē 'auhia 'o e kelekele'. 'E tanu maka lalahi 'a e ngaahi matāfanaga 'i he tafa'aki Fakahahake 'o Tongatapu' kene ta'ota'ofi 'a e 'auhia 'o e kelekele', hake 'a e peau ki 'uta' mo e / pē hake 'a e tahi' ki lotofonua 'o tāfia ai 'a e ngaahi matāfanga'.

'E fakahoko foki 'ehe poloseki'ni mo ha ngaahi ngāue ke fakaivia 'a e kakai 'o e fonua' mo e komiuniti ke toe lelei ange 'a hono tokangaekina mo tauhi 'o e 'ātakai' fakataha mo e me'amo'ui 'oku 'iai' pea kenau malava 'o fononga fakataha mo e ta'au 'o e feliuliaki'; fakahoko 'a hono mape'i mo fo'u ha mōtolo ki hono fakafuofua'i mo tala ha liliu 'e hoko 'i he ngaahi 'ēlia 'o e matāfanga'; pea ke tokangaekina mo e ngaahi me'a mo'ui 'oku 'iai/ mo 'ōseni'.

'Oku 'ikai ke fiema'u 'e he poloseki'ni ke toe fakahoko ha fakatau kelekele mo e / pē ko e toe fakamavahe'i 'a e kakai mei honau ngaahi 'api'. Fakatautu ki he kupu 109 'i he *Lao 'o e Konisitūtone 'o Tonga 1990'*, ko e matātahi kotoa pē 'o e Pule'anga'ni 'oku 'i he Tu'i' lau mei he hu'a mai 'a e tahi ko e fute 'e 50 (mita 'e 15.24) ka 'e ngofua ki he Pule'anga' ke lisi ha konga matātahi koe'uhi' ke tu'u ai ha falekoloa pē ko ha sete pē pae maka pea 'e 'i he Minisita Fonua' 'a hono lisi' 'i he loto ki ai 'a e Kapineti'. Koia ai ko e kelekele 'e fakahoko ai 'a e ngāue 'o e poloseki'ni 'oku 'i he malumalu ia 'o e Tu'i'.

Ko e ESMF kuo fo'u, 'oku'ne tukumai 'a e ngaahi tefito'i tui, tu'utu'uni fakalao, ngaahi fakahinohino, pehē ki he ngaahi founa ngāue ke ngāue'aki ki hono vakai'i, sivi fakaikiiki, pehē ki hono tokangaekina 'o ha ngaahi uesia tamaki 'i he anga e nofo' moe 'ātakai' 'e malava ke hoko mei hono fakahoko 'a e poloseki'ni. 'Oku fakataumu'a 'eni kene solova 'a e ngaahi palopalema' 'aki hono ngāue'aki 'a e ngaahi founa mo e tu'utu'uni ngāue faka'ātakai mo fakasōsiale totonu', kau ki heni 'a hono fokotu'u ha palani ngāue taimi pau ki hono ta'ofi, fakasi'isi'i, mo tokangaekina 'a e uesia tamaki 'e malava ke hoko 'i he ngaahi ngāue' pē tu'utu'uni ngāue / tu'utu'uni fakalao 'i he kaha'u'. 'Oku'ne toe tala mahino mai foki 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue faka'ātakai mo fakasōsiale ke ngāue'aki, pehē ki he ngaahi ngāue 'oku fiema'u ke fakakakato ki he poloseki'ni, 'o hangē ko hono vakai'i, sivi fakaikiiki, ma'u 'o e ngofua', ngaahi ngāue ke fakasi'isi'i 'aki 'a e palopalema', tokangaekina 'o e ngaahi ngāue' pehē ki hono līpooti 'o e ngaahi pole faka'ātakai mo fakasōsiale 'oka hā mai, fakataha mo e founa tokangaekina 'aki'. 'Oku'ne toe fkapapau'i foki 'oku siofi mo sivi fakaikiiki 'a e ngaahi ngāue', pea ke maaui mālie mo e ngaahi founa ngāue ki hono tokangaekina' kimu'a pea kamata 'a e poloseki'ni.

Ko e ngaahi founa ngāue, kuo fo'u ia 'i ha founa ke fakapau'i 'oku taliui ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue kuo palani'i ki hono tokangaekina e nofo 'a e kakai' mo e 'ātakai', kau kiai 'a e ngaahi fa'unga fakalao moe tu'utu'uni ngāue 'a Tonga', Ngaahi Makatu'unga mo e Founa Ngāue 'a e UNDP, pehē ki he tu'utu'uni fakalao 'a e GEF fekau'aki mo hono tauhi 'o e malu'. Kuo fokotu'u foki 'ehe poloseki'ni ha Sisitemi Tokonia 'o e Launga', 'aia 'oku fakapatonu ia ki hono tokangaekina 'o ha fa'ahinga lāunga mo e / pē ta'efiemālie pehē kiha fa'ahinga palopalema pē 'oku felāve'i mo e fakahoko ngāue 'a poloseki'ni. Ko e sisitemi'ni 'oku fakahoko fatongia 'o fakatautu ki he tu'utu'uni moe fakahinohino ngāue 'a e UNDP mo Tonga' ki hono fakahoko 'a e poloseki'ni 'i ha founa 'oku malu

Ko hono fakapa’anga koia ‘o e ngaahi ngāue ki hono malu’i ‘o e ‘Ātakai’ pehē ki ha ngaahi founa ngāue ki hono fakasi’isi’i ‘a e nunu’a ‘o e feliuliaki ‘o e ‘ea’, ko e koto fakakoloa lahi ia ma’a Tonga, he koe ‘invesi’i he ngaahi ngāue’ni ‘i he ‘ahoni’, ko hono fakahaofi ia ‘o e ngaahi tukui motu’ moe kotoa ‘o e fonua’ mei he palopalema’ni fakataha moha ngaahi fakamole lahi ne mei hoko ‘i he kaha’u’. ‘E malava heni ke a’usia ‘a e ngaahi ola lelei, ‘o hangē ko e ma’a ange ‘a e vai’, lelei ange ‘a e ivi ‘oku ma’u ‘ehe kelekele pea si’isi’i ange ai ‘a hono ngāue’aki ‘o e ngaahi kemikale’, lahi ange ‘a hono tō ‘o e ngoue ‘oku’ne matu’uaki ‘a e feliuliaki ‘o e ‘ea’, tupulekina ange ‘a e me’amo’ui ‘i he ‘Ātakai’, lelei ange ‘a e ‘ilo ‘o e komiuniti’ pea fakalakalaka ange ‘a e tu’unga ‘o e mo’ui ‘a e kakai’

Fakamatala nounou ‘a e UNDP ki he’enau ngaahi lao moe fakahinohino ngāue ki hono tauhi ‘o e malu’, ke muimui kiai ‘a e poloseki’ni.

Tefito’i Tui’ mo e Ngaahi Makatu’unga’	Fakamaaka’	Ngaahi ‘UHINGA’
Tefito’i Tui 1: Totonu ‘a e Tangata’	Mahu’inga	<p>Ke toe lelei ange ‘a hono pule’i mo tokangaekina ‘o e matāfanga’, ko e ola ‘eni ‘o e ngāue 1.2 (tu’utu’uni ngāue ki hono ngāue’aki ‘o e kelekele’) pehē ki he 1.3 (ngaahi langa lalahi’) pea ‘alu ke toe lahi ange ‘a e fiema’u ‘o e kelekele ki he ngoue’, ‘i he ‘ēlia ‘oku lolotonga fakafalala pē kiai ‘a e kakai ‘o e kolo’ kenau ma’u mo’ui mei ai, pea koe tokolahi taha’ ‘oku nau lolotonga lisi pē. ‘E hoko ‘eni kene uesia ‘a e totonu ‘o e tangata moe fefine Tonga’: ‘e malava kene 1) liliu ‘a e vaha’angatae ‘o e Tonga’ mo hono ‘ātakai’, hoko kene uesia ai ‘a e ‘ulungaanga fakafonua’ pehē ki he ngaahi ‘ilo mei ono’aho na’e kei pukepuke mai fekau’aki mo hono tokangaekina ‘o e ngaahi ‘ēlia ‘o e matāfanga’; 2) Fakatupunga ‘a e mole ‘o e ngaahi ngāue na’e ma’u mei ai ‘a e mo’ui ‘o e fefine moe tangata’i Tonga’;</p> <p>3) Fakangatangata ‘a e ngaahi ‘ēlia ki he toutai’ pea uesia tamaki ai ‘a e ngaahi ngāue ma’u’anga mo’ui’, kau kiai ‘a e kakai fefine’ mo e mātu’a’. (4) ‘Alu ke kovi ange ‘a hono fakakehekehe’i ‘o e kakai fefine’ mo e to’utupu’, he ‘oku ‘ikai ke fakakau honau le’o ‘i he fai tu’utu’uni’, ‘o tatau pē ‘i he pule’anga’ pē kolo’, ‘e tupu heni ‘a e ‘ikai ke a’usia ha ola ‘e lelei fakalūkufua mei he ngaahi faitu’utu’uni’, ka e tautefito ki he ngaahi founa ‘oku palani ke ngāue’aki kiai ‘a e kelekele’.</p>
Tefito’i Tui 2: Vahevahe tatau ‘a e tangata’ mo e fefine’ pehē ki hono fakaivia ‘o e kakai fefine’.	‘Avalisi	<p>Ola 1: Malava ke to e kovi ange ‘a hono fakakehekehe’i ‘o e kakai fefine’ mo e to’utupu’ pehē ki he ngaahi kulupu tokosi’i ‘o hangē koe LGBTI, he ‘oku ‘ikai ke fakakau honau le’o ‘i he fai tu’utu’uni’, ‘o tatau pē ‘i he pule’anga’ pē kolo’, ‘e tupu heni ‘a e ‘ikai ke a’usia ha ola ‘e lelei fakalūkufua mei he ngaahi faitu’utu’uni’, ka e tautefito ki he ngaahi founa ‘oku palani ke ngāue’aki kiai ‘a e kelekele’.</p> <p>Faingata’a ange ki he kakai fefine ‘oku nofo ‘i he ngaahi kolo ki ‘uta’ kenau ma’u ha konga kelekele fakahoa ki he kakai tangata’, koia ai ‘e uesia kinautolu ‘ehe poloseki’ni.</p>

		‘Ikai ke ngata ai’, ‘e ‘i ai ‘a e kau ngāue (30 – 40 tokolahi taha ‘e a’u kiai) ‘e ‘alu ki he ‘ēlia ‘oku fakahoko ai ‘a e poloseki’ni ke langa ‘a e kau’ā / fōsoa malu ‘i he matāfanga’, ka ‘oku ‘i ai ‘a e tailiili fekau’aki moe hia ‘e ala fakahoko ki he kakai fefine’ pehē ki he tu’unga malu ‘o e kakai fefine ta’u iiki ange’.
Tefito’i Tui 3: Tu’uloa mo e Matu’uekina / Makatu’unga 1: Malu’i mo fakatolonga ‘a e ngaahi me’amo’ui ‘o natula’ pehē ki hono tokangaekina ‘o e koloa fakaenatula’ ke tu’uloa.	Mahu’inga	Ko hono fokotu’u koia ‘o e kau’ā / fōsoa malu’i’ ‘o e matāfanga’ tene fakatupunga ‘a e fe’unuaki ‘i he ‘one’one’ mo e kele’ ‘o lava kene liliu ‘a e matātahi’, mole ‘a e ngaahi nofo’anga ‘o e me’amo’ui ‘oku ‘iai’, liliu pea mo e anga ‘o e fetafeaki ‘o e vai’, malava kene maumau’i ‘a e kongā lahi ‘o e matāfanga’ ‘one fakatupunga ‘a e ‘auhia’, faka’efihia’i, fakalavea’i ‘a e ngaahi me’a mo’ui ‘o ‘ōseni’, kaunga kiai mo e me’a mo’ui ‘i loto pē ofi mai ‘i he ngaahi feitu’u ‘oku fakahoko ai ‘a e ngāue’.
Tefito’i Tui 4: Taliui	‘Avalisi	‘Ikai ke ma’u ha taukei mo ha ‘ilo fe’unga ‘ehe kau taki ngāue ‘o e poloseki’, tautefito ki he kau konituleki’ ki he ngaahi founa kenau talatalanoa mo e komiuniti’ ke toe mahino lelei ange ‘a e ngaahi pole kehekehe ‘oku fepaki mo kinautolu’ ‘o hangē ko e kakai fefine’, mātu’a’, kakai fiemau’u tokoni makehe ange’, kau toulekeleka’, to’utupu’ mo e taha kotoa pē ‘i he komiuniti’.
Makatu’unga 2: Feliuliaki ‘o e ‘ea’ mo hono ngaahi pole’.	Mahu’inga	Koe ngaahi langa ‘i he matāfanga’, na’e fakataumu’a ia kene malu’i ‘a e matāfanga’ mei he ngaahi nunu’a ‘o e feliuliaki ‘o e ‘ea’, ka ‘oku’ne lolotonga ‘i he tu’unga tu’u lavea ngofua’ ‘iate ia pē ki he feliuliaki ‘o e ‘ea’, koe’uhi’ ‘oku lolotonga faingamālie pē ke maumau’i ‘e ha fakatamaki fakaenatula ‘oka hoko mai.
Makatu’unga 3: Tu’unga mo’ui lelei ‘o e komiuniti’, tu’unga malu, moe tau’atāina	‘Avalisi	Fakatupunga ‘a e longoa’a ‘i ‘uta mo tahi ‘i he taimi nounou koe’uhi koe ngaahi me’a ngāue ‘oku ngāue’aki ki he langa’ pehē ki hono huhua ‘o e maka lalahi’. ‘E malava pē ke hoko ha fakatamaki ki he kau ngāue’ lolotonga hono fakahoko ‘a e langa lalahi ‘i he matāfanga’, pea ka maumau, tene uesia ‘a e tu’unga malu ‘o e kakai ‘i he komiuniti’.
Makatu’unga 4: ‘Ulungaanga fakafonua tukufakaholo’	‘Avalisi	‘E uesia ‘e he poloseki’ni ‘a e ‘ātakai ‘o e matāfanga’, makatu’unga ‘eni ‘i hono ngāue’aki ‘o e founa fakatekinolosia’ ki hono matatali ‘aki ‘a e ngaahi pole ‘o e feliuliaki ‘o e ‘ea’, kau kiai mo e tulifua ki he ngaahi tu’utu’uni ngāue fakapule’anga ki hono ngāue’aki ‘o e kelekele’, koia ai ‘e uesia leva ai ‘a e ‘ulungaanga fakafonua tukufakaholo’ pehē ki he ngaahi ‘ilo mei ono’aho na’e kei ohi mai ki hono tokangaekina ‘o e matāfanga’.

<p>Makatu’unga 5:</p> <p>Fetukutuku mei he ngaahi ‘api’ mo e kumi fonua fo’ou’.</p>	<p>Mahu’inga</p>	<p>Koe tu’utu’uni ngāue ‘a e pule’anga’ ki hono ngāue’aki ‘o e kelekele’, ‘e malava kene fakatupunga ‘i he taimi lōlōa ‘a e fehikitaki ‘a e kakai’ pea mo e liliu ‘a ‘enau founa ma’u’anga mo’ui’. Koia ai ‘oku fiema’u ke liliu foki mo e founa tukufakaholo hono ngāue’aki ‘o e kelekele’ koe ‘uhi’ ko e feliuliaki ‘o e ‘ea’, pea ‘e tokoni ‘eni ki he komiuniti kenau matu’uekina ‘a e ngaahi pole’.</p> <p>Ko e fokotu’u langa lalahi ko’eni ‘i he matāfanga’, tene fakafaingata’a’ia’i ‘a e feinga ‘a e kakai’ kenau a’u ki he matāfanga’, pea tene uesia ai ‘a e toutai’ moe founa ma’u’anga mo’ui ‘a e kakai’.</p>
<p>Makatu’unga 6:</p> <p>Kakai ‘o Tonga’</p>	<p>‘Avalisi</p>	<p>Neongo ‘oku ‘ikai ke fakatokanga’i faka’ofisiale ‘e he lao ‘a Tonga’ pehē ki he politiki’ ha tu’unga mavahe ke ui makehe kinautolu koe kakai tu’ufonua ‘a Tonga’, ka ‘oku faka’uhinga’i pē ‘e he ngaahi makatu’unga ‘a e UNDP koe kakai Tonga ‘oku ‘uhinga pē ia ki he kakai tu’ufonua ‘a Tonga’, ‘i he ‘uhinga na’e ‘ikai ke toe ‘i ai ha kulupu mavahe ‘i Tonga tenau toe mahulu ange ‘i he tu’unga ‘o ‘enau nofo he kolo’, politiki’ mo e hisitōlia’; na’a nau kei tauhi pē ‘a e makehe ange ‘o ‘enau ‘ulungaanga fakafonua’, lea’, tukufakaholo’, lao’ mo hono fa’unga’, ko e anga ‘o e nofo’ na’e fekāinga’aki mo hono pule’i pehē kihono tokangaekina ‘o e kelekele’, ngaahi tofi’a’ mo e koloa fakaenatula’ ‘aia na’e nofo’i mo ngāue’aki talu mei tuai, pea na’e hoko ia kimu’a pea toki kolonaisi ‘a e ‘Ōsēnia’, neongo na’e ‘ikai pē ke kolonaisi ‘a Tonga. Ko e kakai na’a nau fuofua nofo’i ‘a e ‘Ōsēnia’ na’e kau ai ‘a kakai ‘o e ‘otumotu Pasifiki’, ‘i he ha’oha’onga ‘o e kau Polinisia’ (vahe ono ‘e taha), pea ko e konga ai koe Tonga¹. Ko e makehe’anga ‘i he vā ‘o e kakai Tonga’² mo honau kelekele’, tofi’a’, ngaahi koloa’, na’e ‘uhinga ia ko ‘enau ‘ātakai’ mo e founa ngāue na’a nau ngāue’aki ki hono tokangaekina ‘o e kelekele’ ‘oku no’o ia ki he’enau ‘ulungaanga fakafonua tukufakaholo’. Neongo ‘oku uesia ‘ehe ‘ulungaanga muli’one liliu ‘a e tukufakaholo mo e ‘ulungaanga fakafonua ‘a Tonga’, ka ‘oku kei tokolahi ange ‘a e kau Tonga ‘oku nau kei tauhi ‘a ‘enau tukufakaholo’ mo e ‘ulungaanga fakafonua’³.</p>

¹ SEARAC, Polofaile Fakasitititika ‘o e Kakai mei Saute Esia nofo ‘i Amelika, 2004; <https://www.fakaivaoekakaipasifiki.org/>; https://www.apigbv.org/ma'u'anga_fakamatala/fika-tohikakai-api-fakamatala_fakaikiiki_oe_tokotaha/

² https://tokosi'i_tu'ulaveangofua.org/tokosi'i/kakai-pasifiki/

³ ‘Atikolo Fakakuata ‘o e kakai ‘Initia ‘o ‘Amelika

Vol. 30, No. 1/2, ‘Isiu Makehe: Lea ‘o e Fuofua kakai ‘oe Fonua’ mo ‘enau Ngaahi Tohi (Fa’ahita’u Momoko -Mafana, 2006), pp. 11-27 (peesi ‘e 17)

<p>Makatu’unga 7: Kau ngāue mo e ‘ātakai ‘o e ngāue</p>	<p>‘Avalisi</p>	<p>Ko e ngaahi pole felāve’i mo e malu ‘o e taha ngāue’ ‘oku malava ke hoko ia ‘i he ngaahi keli’anga maka’ ‘a ia ‘oku ma’u mei ai ‘a e fo’i maka’. ‘E malava pē ke fakatupunga ha fakatamaki ‘i he ngaahi ngāue ‘a e poloseki’ni, ‘o kaunga kiai ‘a e kau ngāue fakaloto fonua’ lolotonga hono fakahoko ‘o e langa lalahi ‘i he matāfanga’.</p>
<p>Makatu’unga 8: Ko e ‘Ulii’, Faka’ehi’ehi’ pea mo e Ngāue fakapototoo ‘aki ‘a e ngaahi koloa’</p>	<p>‘Avalisi</p>	<p>Ngaahi maumau ‘oku hoko ki he ‘ātakai’ (tā ‘o e ‘ulu’akau’ ko e ‘uhi’ lava fakahoko ‘a hono keli ‘o e maka’, ‘okune fakatupunga ‘a e veve mo e ‘uli mei he keli’anga maka’) ‘oku fekau’aki ia mo hono feinga’i ‘o e fo’i maka’ meihe keli’anga maka’. Ko e ngaahi longoa’a ‘i ‘uta mo tahi’, ‘e malava pē ke hoko ‘i he taimi nounou koe’uhi koe ngaahi me’a ngāue ‘oku ngāue’aki ki he langa’ pehē ki hono huhua ‘o e maka lalahi’.</p>

Ko hono ngāue’aki koia ‘o e Ngaahi Tu’utu’uni ngāue ‘a e UNDP ki hono Malu’i ‘o e ‘Ātakai’ mo e Anga ‘o e nofo ‘a e kakai’ ‘o ngāue’aki fakataha mo e ngaahi makatu’unga ‘oku hā ‘i ‘olunga’, ‘oku’ne toe ‘omi ai ha ngaahi founa mo e ngāue ke muimui pau kiai ‘o hangē koia ‘oku hā ‘i he tēpile ‘i lalo’.

Ko e fakamatala nounou ki he ngaahi ‘elemēniti mahu’inga felāve’i mo e ‘ātakai mo e sōsaieti’ ‘oku fiema’u ke fakahoko ha sio kiai.

‘Elemēniti ‘o e ‘Ātakai’ mo e Sōsaieti’	Fakamatala’	Ngaahi Ngāue ke fakahoko’
Palani Ngāue Fakalūkufua ki hono Sivi’i ‘o e Uesia Faka’ātakai mo Fakasōsiale (SESA)	Ko e SESA ‘oku fekau’aki ia mo e ngaahi founga kehekehe ‘oku ngāue’aki ki he analaiso’ pehē ki hono tātaki mai ‘o e ngaahi fakamatala mei he kakai’ ‘i he taumu’a ke malava ‘o fakakau ‘a e ngaahi uesia ‘oku hoko ki he anga e nofo ‘a e kakai’ pehē ki he ‘ātakai’ ‘i hono fo’u mo hono sivi’i ‘o e ngaahi tu’utu’uni ngāue’, palani’ mo e polokalama’ (PPP) pehē ki hono sivi’i ‘ena ngaahi felāve’i fakapa’anga mo e faka’ekonōmika’. Ko e ngaahi palopalema ‘e malava ke hoko mei hono fakahoko ‘o e ngaahi ngāue’ni kuo fai ‘a hono siofi fakaikiiki. ‘Oku sivi’i fakaikiiki ‘ehe SESA ‘a e ola ‘e lava ke hoko ‘oka liliu ha tu’utu’uni ngāue ‘i he vakai fakalūkufua’, vakai ‘i he tapa kehekehe ‘o e ngaahi sekitoa’ ke toe fakalakalaka ange ‘a e ngaahi fakahoko tu’utu’uni fekau’aki mo e langa fakalakalaka’ pea ke tu’uloa ‘Oku sio ‘a e SESA ‘o fakapatonu ki he tu’uloa fakalūkufua’ fakahoko ki hono sivi’i taautaha ‘o e poloseki’, kaekehe ‘oku fiema’u ke ‘iai ‘a e felāve’i’ he ongo me’ani: ko e ngaahi fakamatala mo e palani ngāue fakalūkufua ‘i he SESA’ ‘oku totonu ke tafe k lalo ‘o ngāue’aki ki he faitu’utu’uni ‘o e ngaahi leve kotoa pē ‘o a’u ki he ngaahi poloseki taautaha’. E fakahoko ‘a e ngāue’ni fakataha mo e ESIA.	Kuo fokotu’u ha sisitemi ‘i he komiuniti ke fakahoko ‘a ‘enau talatalanoa moe felingiaki fakakaukau ke fo’u ha palani taimi lōlōa fekau’aki mo hono teke ‘o e fononga fakataha moe feliuliaki’, ‘oku kau ki heni ‘a hono ‘oange ‘o e fili tau’atāina’ ma’a e kakai’ kenau hikifonua ki ha faitu’u ‘oku malu ange’ ‘okapau tenau loto kiai. Fo’u ha palani taimi lōlōa fekau’aki mo e founga ki hono ngāue’aki ‘o e kelekele’, taimi tatau kene kei matu’uekina ‘a e feliuliaki ‘o ‘ea’ ma’a Tonga, ‘o fakatefito ‘i he ngaahi fakafuofua ki he feliuliaki ‘o e ‘ea’ mo’ene ngaahi pole’ ‘i he’ene tu’u ‘i he kaha’u’.
Palani Ngāue Fakaikiiki ki hono solova ‘oha tefito’i palopalema ‘i hono mape’i ki he Palani Ngāue Fakalūkufua’.	‘E fo’u ha Palani Ngāue Fakaikiiki ki hono solova ‘o ha tefito’i palopalema ‘okapau ‘e ‘ikai lava ‘o solova ‘i hono ngāue’aki ‘o e SESA’, tautefito ki ha’ane felāve’i mo e faingata’a ke ma’u ha koloa pē ko e fiema’u ha hikifonua tokolahi meiha faitu’u. Koe Palani Ngāue Fakaikiiki’ni ko e tātaki atu pē ki he ngaahi sivi kuo fakahoko ki ha ngaahi uesia tamaki ‘e lava ke fakahoko ‘ehe poloseki’ ki he ‘ātakai mo e anga e nofo ‘a e kakai’. ‘E fakahoko ‘eni ‘aki ‘a hono fakakau mai ‘a e ola ‘o e talatalanoa mo e kakai’, ka e fakapatonu ki he ngaahi uesia tamaki ‘e lava ke hoko mei hono fakataputapui ‘a hono ma’u ‘o ha fa’ahinga koloa. Ko e taumu’a ‘o e Palani Ngāue Fakaikiiki’ni ko hono fa’u ha founga ki he mēmipa ‘o e komiuniti	1.1 Kuo fokotu’u ha sisitemi ‘i he komiuniti ke fakahoko ‘a ‘enau talatalanoa moe felingiaki fakakaukau ke fo’u ha palani taimi lōlōa fekau’aki mo hono teke ‘o e fononga fakataha moe feliuliaki’, ‘oku kau ki heni ‘a hono ‘oange ‘o e fili tau’atāina’ ma’a e kakai’ kenau hikifonua ki ha faitu’u ‘oku malu ange’ ‘okapau tenau loto kiai. 1.2 Fo’u ha palani taimi lōlōa fekau’aki mo e founga ki hono ngāue’aki ‘o e kelekele’, taimi tatau kene kei matu’uekina ‘a e feliuliaki ‘o ‘ea’ ma’a Tonga, ‘o fakatefito ‘i he

	<p>‘aia ‘e ala uestia kinautolu ‘ehe poloseki’ni kenau tokoni ki hono mape’i ‘o e poloseki’, kau kiai ‘a hono fili ‘o e ngaahi ngāue ‘oku fiema’u ke fakahoko ‘o fakataumu’a ke feau ‘aki ‘a e ngaahi fiema’u ‘o e Makatu’unga fika 5 ‘o e SES’, pea kenau kau ki hono fokotu’u mo hono tokangaekina ‘o e poloseki’ni.</p>	<p>ngaahi fakafuofua ki he feliuliaki ‘o e ‘ea’ mo’ene ngaahi pole’ ‘i he’ene tu’u ‘i he kaha’u’.</p>
<p>Sivi ‘o e Ngaahi Uesia ‘i he ‘Ātakai mo e Anga e nofo ‘a e kakai’ (ESIA)</p>	<p>Fakatatau ki he tu’utu’uni ngāue ‘a e SES ‘o e UNDP, ‘ilonga ha poloseki ‘e fu’u lahi ‘a hono ngaahi uestia tamaki’, ‘oku fiema’u ke fakahoko ‘a hono sivi fakaikiiki mo kakato. Ko e ESIA ‘oku’ne sivi ‘a e ngaahi tapa kehekehe hono uestia kakato ‘ehe poloseki’ni ‘a e anga e nofo ‘a e kakai’ mo e ‘ātakai’. ‘E fo’u mo fakahoko ‘a e ngāue’ni ‘e ha taha taukei tu’u’atāina fakataha mo e kotoa ‘o e kakai na’e kau ‘i hono kamata’i ‘o e poloseki’ni. ‘E fakahoko leva ‘e he ESIA ‘a hono toe fekumi mo sivi ‘a e ngaahi ‘ēlia ‘oku uestia ai ‘e he poloseki’ni ‘a e anga e nofo ‘a e kakai’ mo e ‘ātakai’, fo’u ha founa ngāue ke ta’ofi, holoki, tokangaekina, pea mo hono vakai’i ‘o e ngaahi ola’. ‘E solova ai pē heni ‘a e ngaahi palopalema na’e ‘i he SES.</p> <p>Ngaahi Tefito’i Tui mo e Makatu’unga ‘o e Poloseki’. ‘E fakahoko ia ‘i he ‘uluaki māhina ‘e ono ‘i hono kamata’i ‘o e poloseki’ni pea ‘e solova ai pē mo ha ngaahi palopalema ‘e malava ke hoko pehē ki hono tokangaekina ‘o e ngaahi ngāue’.</p>	<p>3.1. Fo’u ‘oha kau’ā / fōsoa malu’i ‘o e matāfanga’ fe’unga mo e 4km ‘o e matāfanga ‘i Hahake’.</p>
<p>Palani Ngāue ki hono Tokangaekina ‘o e ‘Ātakai mo e Sōsiale’ (ESMP) pehē ki he ngaahi Palani Ngāue Tokanagekina kehe’.</p>	<p>Ko e taumu’a ngāue ‘o e ESIA ko e ESMP, ‘a ia na’e fo’u ‘i loto ‘i he fuofua mahina ‘e ono hono kamata’i ‘o e poloseki’, ‘o fakataumu’a ke to e lelei ange ‘a hono ‘ilo’i mo hono fakasi’isi’i ‘a e ngaahi palopalema’, pea ke fokotu’u ha sisitemi ki hono muimui’i ‘o e ngaahi pole’ni. Fakatatau ki he ola na’e ma’u’, ‘oku fiema’u ke fo’u ha palani ki hono tokangaekina ‘o e poloseki’ pea ngāue’i. ‘E hoko ‘a e ‘u palani ko ‘eni’ ko e konga mahu’inga ‘o e ESMP pea ‘oku nau ‘omi ‘a e fakaikiiki ‘o honau ngaahi puipuitu’a’ pehē ki he tali ki he ngaahi palopalema lalahi’.</p> <ul style="list-style-type: none"> o Palani Ngāue ki he Ma’u’angamo’ui ‘a e Kakai’ (LAP) o Palani Ngāue ki hono malu’i mo fakatupulaki ‘o e me’amo’ui’ ‘i he ‘Ātakai’ (BAP) 	<p>Ngaahi ngāue’ ‘oku sivi’i ‘i he SESA mo e ESIA</p>

	○	
Ko e ako ke ‘ilo’i pē ‘e malava ‘a e poloseki’ ‘o fakahoko mo ngāue lelei.	Kuo kakato ‘a e ako nae fakahoko ke ‘ilo’i pē ‘e malava ke fakahoko mo ngāue lelei ‘a e palani ngāue ‘o e poloseki’ni ki hono langa ‘o e kau’ā / fōsoa malu’i ‘o e matāfanga’ fakataha mo ‘ene ngaahi ngāue felāve’i kehe’. Na’e fakahoko ‘a e ako’ni ‘o fakatatau ki he ngaahi fiema’u mo e fakahinohino ‘a e UNDP SES ke fakapapau’i na’e muimui’i mo tokangaekina ‘a e tapa kotoa pē.	3.1. Fo’u ‘oha kau’ā / fōsoa malu’i ‘o e matāfanga’ fe’unga mo e 4km ‘o e matāfanga ‘i Hahake’.
Fokotu’u ‘o e Sisitemi Tokonia ‘o e Lāunga’ (GRM)	‘E toki fakakakato ‘a e ngaahi fakaikiiki ‘o e GRM ke ngāue’aki’ ‘i he lolotonga ‘a e ESIA, pea ‘e fokotu’u ‘a e GRM ‘i he kamata ‘a e poloseki’. ‘E malava pē ki ha fa’ahinga taha ke fakahoko ha’anau launga ki he ‘Ulu’i ‘Ofisi ki hono Tokangaekina ‘o e Ngaahi Poloseki’, Ngaahi sino ‘oku nau tokangaekina’, UNDP, pē ko e GEF.	Kotoa ‘o e ngaahi ngāue’.
Ngāue’i ‘o e Palani Ngāue fekau’aki mo e ngaahi fatongia, ‘ulungaanga, mo e ngāue ‘a e Tangata’ mo e Fefine’	Ko e Palani Ngāue fekau’aki mo e ngaahi fatongia, ‘ulungaanga, mo e ngāue ‘a e Tangata’ mo e Fefine’ na’e fo’u ia lolotonga ‘a hono tā mape’i ‘a e poloseki’ni. Ko e palani ko’eni’ tene tataki ‘a e ngaahi ngāue kotoa pē fekau’aki mo hono fokotu’u ‘o e SES kau kiai mo hono fakapapau’i ‘oku fakakau ‘a e vahevahe tataki ‘a e tangata’ mo e fefine’ ‘i he tapa kotoa pē, meihe palani ‘o a’u ki he fakahoko ‘o e ngaahi tu’utu’uni’. ‘Oku toe fakakau atu foki moe ngaahi ngāue kehekehe, ‘o hangē ko e ako pehē ki he talatalanoa, ‘aia ‘oku’ ne ‘oange ha faingamālie ki he kakai fefine’ kenau kau kotoa ki he poloseki’ni pehē ki hono fakahoko ‘o e ngaahi faitu’utu’uni’ talu pē meihe kamata’anga’.	Kotoa ‘o e ngaahi ngāue’.
Ngāue’i ‘o e Palani ngāue ki hono Fakakau mai ‘o e Hoa Ngāue’ pehē ki hono fo’u ‘o e ngaahi lao fakahinohino ‘o e FPIC.	Ko e Palani ngāue ki hono Fakakau mai ‘o e Hoa Ngāue’, na’e fo’u ia lolotonga ‘a hono tā mape’i ‘a e poloseki’ni. Ko e palani ko’eni’ tene fakahinohino ‘a e ngaahi ngāue kotoa pē ki hono fokotu’u ‘o e SES. ‘E fakakato ‘eni’ ‘e he ngaahi lao fakahinohino ‘o e FPIC, pea ke fo’u fakataha ‘eni’ ‘i he fengāue’aki mo e ngaahi komiuniti’ (pea ke fakakau ‘i he IPP) ke fakapapau’i ‘oku ma’u ‘e he ngaahi komiuniti’ ‘a e kotoa ‘o e ngaahi fakamatala fekau’aki mo poloseki’ni pehē kihe’ene ngaahi ola lelei’ mo e ola kovi’. ‘E ‘oange ‘a e poupou mo e taimi fe’unga ma’a kinautolu kenau mahino’i kakato ‘a e ngaahi fakamatala kotoa pē fekau’aki mo e poloseki’ni, pea ke fakahoko ‘enau fili tau’atāina pe ‘oku nau loto pē ‘ikai loto ki he poloseki’ni (FPIC). Ko e ngaahi lao fakahinohino ‘o e FPIC ‘e ngāue’aki ia ki he ngaahi ngāue kotoa pē ‘o e poloseki’ni, ‘e kei fakangofua pē ki he ngaahi kominuti’ ke fakahā pe ‘oku nau loto	‘Oku ngāue’aki ‘a e SEP ki he ngaahi ngāue kotoa pē. ‘Oku fiema’u ‘a e FPIC ki he ngaahi ngāue kotoa pē ‘oku ‘i he malumalu ‘o e Ola 1 pehē ki he Ola 3.

	ki ha konga pē, kole ke fakahoko ha liliu, pē ‘e to’o fakafoki ‘enau ‘uluaki poupopu’ pē fakahā ‘oku ‘ikai kenau toe loto ki he poloseki’ni.	
--	--	--

Ko e pole faka’ātaki mo fakasōsiale’ ‘o e poloseki’ni ‘e tokangaekina ia ‘i he founa kehekehe ‘e tolu:

- Ko e fuofua māhina ‘e ono’, ‘oku fakahoko ai ‘a hono teuteu’i ‘o e poloseki’, taimi tataua ‘e nofotaha ‘a e PMU ki hono langa hake ‘a e vā fefalala’aki mo e ngaahi hoa ngāue’ pehē kihono palani ‘o e ngāue ke fakahoko ‘i he poloseki’ (kimu’a pea fakahoko ha ngāue ‘e lava ke ne uesia ‘a e anga ‘o e nofo’ mo e ‘ātakai, ‘e tomu’a fakakato ‘a e ngaahi ngāue ‘oku fakahinohino mai ‘i he SESA/ ESIA/ ESMP).
- Kamata’i ‘o e poloseki’ (taimi ‘eni oku fakahoko ai ‘a ‘ene ngaahi ngāue’), ‘e fakafou ia ‘i hono kamta’i ‘o e gaahi ngāue kuo fokotu’utu’u ‘i he ESMP pehē ki he ngaahi ngāue ‘i he ngaahi palani felālāve’i’; koe ngaahi palani felālāve’i mo hono tokangaekina ‘o e poloseki’ ko e konga pē ia ‘o e ESMP ‘aia ‘oku’ne tukumai ‘a e fakaikiiki ‘o e puipuitu’a’ pehē ki he ngaahi founa ke solova ‘aki ‘a e ngaahi pole lalahi’;
- Fakahoko ‘o e poloseki’ (‘e ngāue’aki ‘a e founa tokangaekina ‘a e ESMF ki hono fili ‘a e ngaahi ngāue ‘oku ne tokonia ‘a e ‘ātakai ke ngāue’aki ‘ehe poloseki’, pea ‘e tokangaekina mo muimui’i ‘a e ngaahi ngāue’ ‘o fakatamu’a ke fakasi’isi’i ‘aki ‘a e nunu’a ‘o e ngaahi pole’ ‘o fakatatau ki he ESMP pehē ki he ngaahi palani felālāve’i’).

Ke fakapapau’i pē ‘oku ngāue’aki ‘a e founa gāue malu mo totonu’, ‘e ngāue’aki leva ‘a e Palani Ngāue Fakalūkufua ki hono Sivi’i ‘o e Uesia Faka’ātakai mo Fakasōsiale’ (SESA) pehē ki hono Sivi ‘o e Ngaahi Uesia ‘i he ‘Ātakai mo Sōsiale’ (ESIA) ki hono sivi fakaikiiki ‘a e ngaue’ni ‘i he fuofua māhina ‘e ono ‘o e poloseki’, kau kiai mo hono fokotu’u ha sisitemi ki hono tokangaekina ‘o e ngaahi pole’. ‘E ngāue’aki leva ‘a e ola na’e ma’u meihe ESIA, pea ka fiema’u ki he konga ‘o e ESMP, ‘e fo’u mo fakahoko leva ‘a e palani fakaikiiki ange’ (Palani Ngāue ki hono malu’i mo fakatupulaki ‘o e me’amo’ui’ ‘i he ‘Ātakai’ pehē ki he Palani Ngāue ki he Ma’u’angamo’ui ‘a e Kakai’) ki hono tokangaekina mo hono ngāue’i ‘o e poloseki’ni. ‘E fakapapau’i leva ‘ehe poloseki’ni ke ‘uluaki ma’u ‘a e ngofua meihe komiuniti’, pea ‘e ‘ikai ke fakahoko ha ngāue tene fakatupunga ha uesia tamaki ki he anga e nofo ‘a e kakai’ mo e ‘ātakai’ kae ‘oua leva kuo kakato ‘a e SESA, ESIA, mo e ESMP, vahevahe ‘a e ola’ ki he ngaahi hoa ngāue’, talatalanoa’i pea toki kamata’i.

Ko e poloseki’ni ‘e fakalele ia ‘i he malumalu ‘o e Poate ‘o e Ngaahi Poloseki’. Ko e Va’a ki hono Tokangaekina ‘o e Poloseki’ (PMU) tenau palani mo tokanga’i ‘a e ngaahi ngāue’ pehē ki hono sivi mo lipootei ‘a e tūkunga ‘oku ‘iai ‘a e ngāue’ ki he Poate’ mo e ngaahi hoa ngāue’. Koe ngaahi fatongia, TORs, ‘o e Poate’ mo e PMU ‘e fakakau ki ai ‘a e ngaahi tefito’i fatongia felālāve’i mo e tauhi ‘o e malu’, ‘o kau ki heni mo hono fakapapau’i ‘oku ngāue lelei ‘a e GRM, pehē ki hono fo’u, fakahoko, mo hono tokangaekina ‘o e ESMP fakataha moha ngaahi palani felālāve’i kehe ange. ‘E tokoni ‘a e poloseki’ni ki hono ako’i ‘a e ngaahi kupu fekau’aki’ ki hono fakahoko mo tokangaekina ‘e ngaahi palani ngāue ki hono tauhi ‘o e malu ‘i he anga e nofo ‘a e kakai’ mo e ‘ātakai’.

‘Oku fakafuofua ki he USD 1,202,0577 ‘a e mahu’inga fakapa’anga ki hono fakahoko ‘o e ngaahi tu’utu’uni ngāue ki hono tauhi e malu ‘a e ‘ātakai’ moe anga ‘o e nofo ‘a e kakai’ ‘o hangē koia ‘oku fale’i ‘i he ESMF.

1 TALATEU

Kuo teuteu’i ha Palani Ngāue ki hono Tokangaekina ‘o e ‘Ātakai’ mo e Anga ‘o e nofo ‘a e Kakai’ (ESMF) ‘o mape’i ke ne tokonia ‘a e fa’unga palani ‘o e “Poloseki Matu’uekina ‘o e Matāfanga ‘o Tonga” (ko e poloseki’ni) ‘a ia na’e fo’u ‘e he Pule’anga ‘o Tonga’ ki he Kautaha Tokoni Fakapa’anga Feliuliaki ‘o e ‘Ea’ (GCF). ‘Oku fakapa’anga ‘a e poloseki’ni ‘e he Ngaahi Polokalama Langa Fakalakalaka ‘a e Pule’anga Fakatahataha’ (UNDP) ‘i hono fatongia ko e Kautaha Fakamafai ‘e he GCF. Kuo lava ‘a hono sivi fakaikiiki ‘a e poloseki’ni ‘o fakahoa ki he Ngaahi Makatu’unga mo e Founa Ngāue ‘a e UNDP ki he Malu ‘a e Anga ‘o e nofo ‘a e Kakai’ mo e ‘Ātakai’. ‘I he’ene pehē, kuo fo’u ai ha Palani Ngāue ki hono tokangaekina ‘o e ‘Ātakai’ mo e Anga ‘o e nofo ‘a e Kakai’.

1.1 PUIPUITU’A

‘I he fengāue’aki ‘a e Pule’anga ‘o Tonga’ pea mo e Ngaahi Polokalama Langa Fakalakalaka ‘a e Pule’anga Fakatahataha’ (UNDP), kuo fo’u ai ‘a e poloseki ki he ola ‘o e feliuliaki ‘a e ‘ea’ “Poloseki ki hono Matu’uekina ‘o e Matāfanga” ke fakahū atu ki he Kautaha Tokoni Fakapa’anga Feliuliaki ‘o e ‘Ea’ (GCF). ‘E feinga ‘a e poloseki’ni ke toe lelei ange ‘a e tu’unga matu’uekina ‘e he tūkui kolo ‘oku tu’u laveangofua ki he ngaahi ola tamaki ‘o e feliuliaki ‘a e ‘ea’.

Ko e Pule’anga ‘o Tonga’, ‘oku’i ai ‘a e ‘otu motu’ e 172 ‘a ia ‘oku fa’u ‘e he feo pea mo e ‘otu motu fa’u ‘e he afi, ‘a ia ko e motu pē’ e 36 ‘oku nofo’i’. Ko e lahi fakakātoa ‘o e fonua’ ‘oku fe’unga mo e 747km² ‘i he 347, 282 km² ‘o e ‘ōseni’. ‘Oku’i ai ha ‘otu motu’ e 17 ‘oku’ne fo’u ha ‘otu motu lalahi ‘e tolu ‘a ia ko Vava’u ‘i he tafa’aki Tokelau’, Ha’apai ‘oku tu’u ‘i loto’ pea mo Tongatapu ‘i he tafa’aki faka-Tonga’. ‘I he fakatātā 1, ‘oku’ne fakahā mai ai ‘a e kotoa ‘o e Pule’anga ‘o Tonga’, pea ‘i he fakatātā 2, fakatātā 3, mo e fakatātā hono 4 ‘oku’ne fakahā mai ai ‘a e ‘otu motu’ o Tongatapu, Ha’apai, pea mo Vava’u.

‘Oku tu’u laveangofua ‘aupito ‘a e Pule’anga ‘o Tonga’ ki he ngaahi fakatamaki tupu mei he feliuliaki ‘o e ‘ea’, ‘o hangē ko e saikolone’, matangi’, pea mo e tāfea’. Fakatātā ‘aki eni, ko e saikolone ko lan, na’e kalasi nima ‘a ia na’a’ ne fakatupu ha maumau lahi ki he ‘otu motu’ o Ha’apai’ ‘i he ‘aho Tokonaki 11 ‘o Sanuali 2014. Ko e fuofua saikolone eni na’e a’u ki he kalasi nima ke ne uesia ‘a Tonga’.

‘Oku toe tu’u laveangofua foki ‘a e ngaahi ‘otu motu’ ki he ngaahi fakatamaki hangē ko e mofuike’ pea mo e peau kula’ ‘a ia te ne uesia ai ‘a e fonua’. Kuo’osi fakatokanga’i ‘e he fonua’ ‘a e faka’au ke mā’olunga ange ‘a e tu’unga ‘o e tahi’ koe’uhi’, ko e feliuliaki ‘o e ‘ea’ mo e uesia tamaki ki he ngaahi matāfanga’.

1.2 VAKAI FAKALUFUA KI HE POLOSEKI

Ko e poloseki’ni te ne lava ‘o tokonia ‘a e Pule’anga ‘o Tonga’ ke ne fakahoko ha ngaahi founa ngāue ‘e malava ai ke ne holoki ‘a e tu’u laveangofua ‘i ha vaha’a taimi nounou pea mo langa ha tu’unga matu’uekina ‘oku tu’uloa ‘i he ngaahi feitu’u matāfanga ‘i he fonua’, ‘a ia ‘oku nau fa’a fehanga’angai mo e uesia tamaki ‘a e feliuliaki ‘o e ‘ea’ ‘i he tu’unga mā’olunga ‘a e tahi’, ngaahi saikolone’ pea mo e fakatamaki ‘o e ‘ea’.

Ko hono holoki ko ia ‘o e tu’unga tu’u laveangofua ‘a e matāfanga’ pea mo hono fakaivia ‘a e tu’unga malu ange ‘a e ngaahi matāfanga ‘o Tonga’, ko ha tefito’i ngāue fakafonua ia ‘oku hā mahino ‘a hono mahu’inga’ ‘i he ngaahi palani mo e ngaahi tu’utu’uni ngāue fakafonua’. ‘Oku tataki ‘a e poloseki ko eni’ ‘i he Potungāue Fakamatala ‘Ea, Ma’u’anga Ivi, Ma’u’anga Fakamatala, Tokanga’i Ngaahi Fakatamaki, ‘Atakai, Fetu’utaki mo e Feliuliaki e ‘Ea’ (MEIDECC) mo e tokoni fakatekinikale ‘i he fengāue’aki fakataha ‘a e Palani Fakafonua ki he Feliuliaki ‘o e ‘Ea’ pea mo kinautolu ‘oku nau Tokangaekina ‘a e Ngaahi Pole ‘o e Fakatamaki’, pea kau atu ki ai mo e ngaahi kautaha ‘oku ‘ikai’ ‘a e Pule’anga’ pea mo e mēmipa ‘o e tūkui kolo’.

Ko e ngaahi fakalelei ko eni’ ‘a ia ‘oku fakapa’anga ‘e he Kautaha Tokoni Fakapa’anga Feliuliaki ‘o e ‘Ea’ (GCF), te ne ‘omai ha ngaahi ola lelei ‘o fakapatonu mo ‘ikai fakapatonu ki ha falukunga kakai fakafuofua ‘e ‘ova’i he tokolahi ko e 39,427 pea mo e 100,651 fakatou’osi. Ko e poloseki’ni te ne toe lava ke tokonia hono langa hake ‘o ha ‘ātakai’i he Pule’anga ‘o Tonga’ pea mo ha tūkui kolo longomo’ui te nau malava ke ‘iloi pea vēkeveke ke fakahoko ‘a e ngaahi founa ke ne fakatupulaki ‘a e tu’unga matu’uekina ‘o e matāfanga’ mei he fakatamaki’.

1.2.1 Fakaikiiki 'o e Ngaahi Ngāue

Ko e ngaahi ngāue 'eni 'oku 'amanaki ke fakahoko 'i he poloseki'ni:

Ola 1: Fakamālohia 'a e 'ilo', pōto'i ngāue' mo e ngāue fakataha' 'i hono fakakau atu 'o e ngaahi pole 'o e feliuliaki 'o e 'ea' ki hono fo'u 'o e palani ngāue taimi lōloa ke tokoni ki he kakai' mo e ngaahi feitu'u' ke nau lava 'o fononga fakataha mo e ta'au 'o e feliuliaki 'o e 'ea', 'o fakafou 'i he fepoupouaki 'a e ngaahi sekitoa mo e ngaahi kulupu felālāve'i kehekehe ki hono talatalanoa'i mo hono ngāue'i 'a e palani ko 'eni'.

- Taumu'a Ngāue 1.1: Fokotu'u ha sisitemi ke kau mai 'a e kakai mei he ngaahi sekitoa' mo e taukei kehekehe 'o e fonua' ki hono talatalanoa'i mo hono fo'u 'o e palani ngāue pehē ki ha solova'anga 'o e ngaahi fakatamaki mei he feliuliaki 'o e 'ea' 'i he taimi lōloa', kau ki ai mo hono fehikitaki 'o e kakai 'oku nau loto ke hikifonua ki ha 'ēlia 'oku malu ange'.
- Taumu'a Ngāue 1.2: Fo'u 'e he kakai' ha palani fakakolo mo fakavāhenga, pea ke fakakau ai 'a e ngaahi pole mo e nunu'a 'oku nau fekuki mo ia mei he feliuliaki 'o e 'ea'.
- Taumu'a Ngāue 1.3: Ako'i mo tokonia 'o e kau pule fakavahe', 'ofisakolo', komiti fakakolo' pehē ki he NGOs ke mahu'inga mālie kia kinautolu 'a hono fakakau 'i he palani' 'a e ngaahi pole 'o e feliuliaki 'o e 'ea' pehē ki he ngaahi fiema'u vivili 'a e ngaahi komiuniti' ke nau lava 'o fononga fakataha mo e ta'au 'o e feliuliaki'. 'E tokoni 'eni ke toe lelei ange hono fo'u 'o e Palani Langa Fakalakalaka 'o e Ngaahi Komiuniti (CDP) 'i he kaha'u'.

Ola 2: Fakamālohia ke toe mahino ange ki he kakai 'o e fonua' 'a hono tokangaekina mo hono sivi' 'o e ngaahi pole mo e nunu'a 'o e feliuliaki 'o e 'ea'.

- Taumu'a Ngāue 2.1: Fakaivia 'a e ngaahi me'angāue ki hono tākaki mo 'analaiso 'o e mata'ifika' mo e fakamatala', ke toe lelei ange 'a hono tokangaekina 'o e ngaahi pole 'o e feliuliaki 'o e 'ea' pehē ki he palani ki hono malu'i 'o e matāfanga' fakataha mo e me'a mo'ui 'oku 'i ai'.
- Taumu'a Ngāue 2.2: Ke toe fakalahi ange 'a e tu'unga 'ilo 'a e ngaahi sekitoa' mo e hoa ngāue' fekau'aki mo e ngaahi palani tokateu ki he feliuliaki 'o e 'ea', pea ke tokonia 'a e kakai' ke nau fononga fakataha mo e ta'au 'o e feliuliaki' mo matu'uekina 'a hono ngaahi nunu'a' 'i he taimi loloa. 'E fakatefito 'a e palani ko 'eni' mei he ngaahi fakafuofua kuo tuku mai fekau'aki mo e ngaahi pole 'o e feliuliaki 'o e 'ea' mo e anga 'ene tu'u ki he kaha'u'.

Ola 3: Holoki 'a e tu'unga tu'u lavea ngofua ki he ngaahi fakatamaki 'o e feliuliaki 'o e 'ea' 'oku tofanga ai 'a e ngaahi komiuniti' 'i he matāfanga 'i Hahake', 'aki hano fakahoko ha ngaahi ngāue 'o fakataumu'a ke malu'i 'a e matāfanga'.

- Taumu'a Ngāue 3.1: Langa 'o e fōsoa malu'i fe'unga mo e 4km 'i he matāfanga 'o Hahake'.
- Taumu'a Ngāue 3.2: Vahevahe atu ki he fonua' mo e pasifiki' fakatou'osi 'a e ngaahi lēsoni mo e founa lelei taha kuo ako mo ngāue'aki ki hono malu'i 'o e ngaahi matāfanga' mei he feliuliaki 'o e 'ea'.

1.2.2 Ngaahi Ola Lelei 'e Ma'u

Koe ngaahi taumu'a ngāue 'o e poloseki'ni 'i hono fakafelāve'i ki he 'ātakai' mo e sōsiale':

- Ke toe lelei ange 'a hono malu'i 'o e matāfanga' 'i he ngaahi 'ēlia pau
- Ke teke 'a hono tokangaekina 'o e 'ātakai' ngāue'aki 'a e founa fakapotopoto' 'o fakafou 'eni 'i hano fo'u 'o ha palani ngāue, muimui pau ki ai ke a'usia 'a hono taumu'a', pea ke hokohoko ai pē 'a hono fakalelei'i ma'ae 'ātakai'
- Faka'ehi'ehi mei hono 'uli'i 'a e funga 'o e fonua', 'ea' mo e vai'
- Fakatupulaki 'a e ngaahi naunau 'o e ano' mo e me'a mo'ui 'oku 'i ai'
- Langa ha fōsoa malu'i 'i he matāfanga' pehē ki ha ngaahi fakatafanga'anga vai ke ne matu'uekina 'a e nunu'a 'o e feliuliaki 'o e 'ea', mo fakasi'isi'i 'a e ngaahi maumau 'e ala hoko ki he 'ātakai' mo e nofo 'a e kakai lolotonga 'a e afā'
- fakahoko ha ngaahi ngāue ke ne pukepuke 'o e kelekele' mo fakasi'isi'i 'ene 'auhia 'o 'uli'i 'a e 'ōseni'

- Malu’i ‘a e ‘akau mo e monumanu tu’ufonua’ ke tolonga fakataha mo honau ngaahi nofo’anga’
- Muimui ki he lao’, ngaahi tu’utu’uni’, pehē ki he ngaahi makatu’unga ‘oku fiema’u ki hono malu’i ‘o e ‘ātakai’
- Ngāue’aki ‘a e ngaahi founa ngāue fakapotopoto taha ‘oku ma’u he taimini’ ke fakasi’isi’i ‘a hono maumau’i ‘o e ‘ātakai’
- Fakamatala’i ‘o e founa tokangaekina ‘oku fiema’u ki hono tala’aki ha uesia ‘oku hoko ki he ‘ātakai’
- Tuku atu ha fakamatala nounou fekau’aki mo e ngaahi fatongia ‘o e kaungāue tu’uma’u’ pehē ki he kau konituleki ‘a e MEIDECC mo e UNDP ki he ‘ātakai’

1.3 VAKAI FAKALUKUFUA KI HE ‘ĀTAKAI ‘O E ME’A MO’UI MO E FAKASŌSIALE

1.3.1 Me’a Mo’ui

1.3.1.1 Tu’u’anga Fakasiokalafi mo e Feitu’u

‘Oku mafola ‘a e Pule’anga ‘o Tonga’ ‘i he Pasifiki Saute’ ‘i ha ‘otu motu iiki ‘e 170, ‘a ia ‘oku lahi ‘a e ‘otu motu ‘oku ‘ikai ke nofo’i. Ko e founa ‘o e fonua’ ‘oku fe’unga mo e 747km², pea fakafuofua ko e lahi ‘o e fonua’ fakataha mo e potu tahi’ ki he 720,000km²⁴. ‘I he ‘otu motu ko ia ‘e 176, ‘oku nofo’i ‘a e 36 ai ‘e ha kakai ‘oku fakafuofua ki he toko 100,179⁵.

Ko e ‘otu motu’ ‘oku fo’u ‘i ‘olunga ‘i ha tumu’aki ‘o ha ongo mo’unga ‘e ua ‘i he tahi’ ‘o hangē ko ha fōtunga ‘o ha vakauku ‘ene lele mei he Tonga Hihifo’ ki he Tokelau Hahake’ pea fetaulaki ‘i ha kilomita ‘e 50 (MEIDECC,2019). ‘Oku vahevahe ‘a e ‘otu motu’ ki ha motu lalahi e fā : ko Tongatapu ‘i he feitu’u fakatonga’ ‘o kau ai ‘a e (74,320); Ha’apai ‘i he vaeua’anga mālie’ (5,665); ko Vava’u ‘i he Tokelau (14,182); pea mo e ongo Niua ‘i he Tokelau mama’o’ (1,148)⁶.

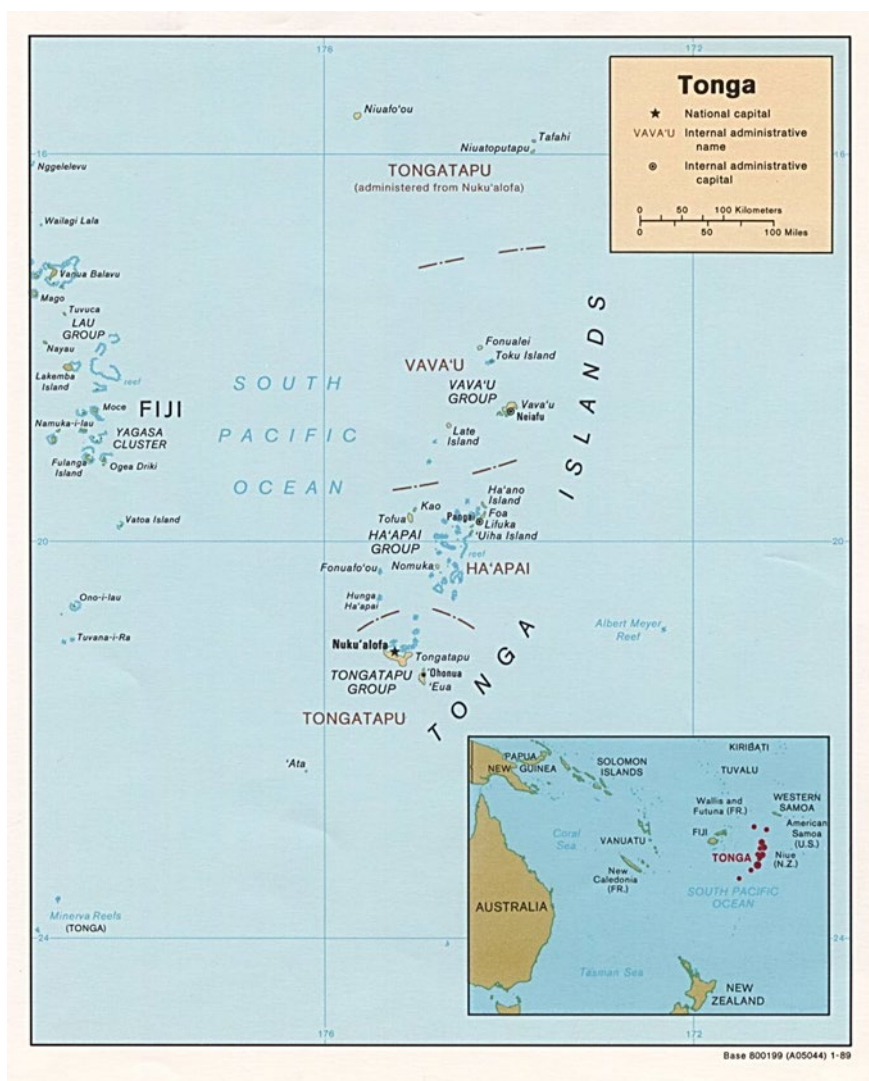
⁴ <https://ilo.oe'ea.pangikē'amāmani.org/>

⁵ <https://sitetisitikatonga.gov.to/tohikakai-2/>

⁶ ibid

Fakamatala Fakalahi VI(b) – Palani Ngāue ki hono Tokangaekina 'o e 'Ātakai mo e Anga 'o e Nofo Fakasōsiale

Fa'unga Palani 'a e Kautaha Tokoni Fakapa'anga Feliuliaki 'o e 'Ea

Fakatātā 1 Mape 'o Tonga

Fa'unga Palani 'a e Kautaha Tokoni Fakapa'anga Feliuliuaki 'o e 'Ea

Fakatotolo, tu’unga mo e ‘uhinga ‘o e kelekele

Ko e ‘otu motu ‘o Tonga’ ko e fefiohi ia ‘o ha ngaahi motu fa’u ‘e he afi ma’olunga, ‘a ia ‘oku ‘i ai ‘a e motu ‘e ni’ihi ‘oku kei mo’umo’ui pe ‘a e afi’ pea ‘oku ‘ikai ke nofo’i (hangē ko e, Motu Hunga Tonga). ‘Oku ‘i ai ‘a e ‘otu motu ‘i Tonga ‘oku fa’u’aki ia ‘a e maka lahe feo (ngaahi motu kuo ‘asi hke’), ‘a ia ‘e lava ke faka’osi’aki hono fa’u’ ‘aki ha efuefu mei he mo’unga afi’, ko ha kelekele lelei eni. Ka neongo ia’, ‘oku ‘i ai ha ‘otu motu ‘oku tahifo, mo’unga’ia pea mo mo’unga afi pe hono tupu’anga’. Ko e tūkui kolo lahi ‘oku ofi ki tahi’, ‘oku nau tu’u ‘i he feitu’u ma’ulalo ange, vave ‘a ‘ene fehanganagai mo e ngaahi ta’au ‘o tahi’, kuo tau sio mata pe ki ai ‘i he kolomu’a, Nuku’alofa. ‘Oku ‘i ai ha ngaahi mo’unga afi lahi, ‘a ia ‘oku nau kei mo’umo’ui pē, ‘oku ‘i he ‘otu mo’unga fakahihifo, ka ‘oku ‘i ai ha ‘otu motu feo kuo fo’u ‘i he tafa’aki fakahahake, ‘oku kau ki ai ‘a Vava’u pea mo Ha’apai. ‘Oku ‘i he fa’ahinga ‘e ua ‘a e ‘otu motu fa’u ‘e he feo’, ko e ‘otu motu ma’ulalo’ (‘otu motu mo’oni) pea mo e ‘otu motu feo maka lahe ‘a ia kuo ‘asi hake’. Ko e hisitōlia fakasioloki ‘o Tonga’ ‘oku ‘ikai ke fu’u hā mahino. Ko e motu ko Tongatapu ko hono kolomu’a’ ko Nuku’alofa, ko e fakatātā mahino ia ‘o e tāla’a mo e fifili’; na’e kau ia ‘i he fuofua motu ma’ulalo na’e fo’u pea holofa hifo ki he fakatokelau⁷. Ko e holofa ko eni’, ‘oku’ ne toe fakatupu ai ‘a e ma’ulaloange ‘a e funga ‘o e fonua’ ‘aki ha mita ‘e 10 ‘i he tafa’aki fakatonga ‘o e matāfanga’ pea faka’au ke toe ma’ulaloange ‘i he tafa’aki fakatokelau ‘o e matāfanga’. Ka neongo ia’, ‘oku kehekehe ‘aupito ‘a e matātahi ‘i he fonua fakatokelau/tahi ‘i he fakatokelau ‘o e matāfanga’, koe’uhi’ ko ha ano vai ofi ki he fonua’, ‘oku ‘i ai ha ngaahi ‘akau ‘oku nau malu’i pehē ki he hakau’ mo e tahi kele’ pea mo e feitu’u tongo’.

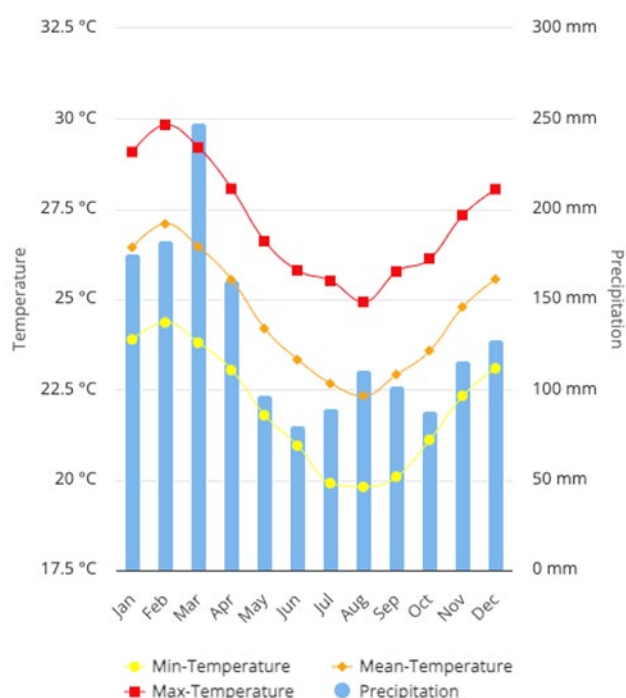
Fakatātā 5 Fa’unga ‘o Tongatapu (‘oku hā ai foki mo e tu’u’anga ‘o e kolomu’a Nuku’alofa ‘i he matāfanga fakatokelau)

⁷ Schofield, J. C. (1967). Fakamatala Fakasioloki ‘o e Ngaahi Fonua ‘o Tonga. N.Z. Jl Geol. Geophys, 10, 1424–1428.

‘Ea

Ko Tonga ‘oku ‘ea fakatalopiki ‘a ia ‘oku ‘i ai ‘a e faha’ita’u ‘uha mei Novema ki ‘Epeleli, kau ki ai ‘a e ‘uha tōtōhōlo mo e ‘uha lahi, pea mo e faha’ita’u la’ā mei Mē ki ‘Okatopa. Ko e ‘avalisi ‘o e ‘uha ‘oku fua fakata’u ko e 1,666 milimita (mm) ‘i hono lēkooti mei he ta’u 1901 – 2019⁸. Ko e faka’avalisi ‘o e fua māfana ‘o Tonga ‘i he ta’u, ‘oku ‘i he 23°C ki he 26°C (Pangike ‘a Mamani, 2021b). Ko e ‘ea ‘o Tonga ‘oku pule’i he ngaahi fekitoa kehekehe ‘o kau ki ai ‘a e matangi mālie mo e nga’unu ‘o e Sone Konivesio ‘o e Pasifiki Tonga’, ka ko e sone ‘o e ‘uha mālohi ‘oku nga’unu fakafou he Pasifiki Saute ‘o e ‘ekueta’. ‘I he fakaTonga-hahake ‘o e Pasifiki’, ‘oku hoko ‘a e fetomokaki ‘i he ta’u ki he ta’u koe’uhi’ ko e uesia ‘o e Faha’ita’u ‘o e El Nino (ENSO), ‘a ē ‘oku ne ‘omi ‘a e taimi la’ala’ā fuoloa pea ‘oku fa’a si’isi’i ai ‘a e ma’u’anga vai’, ko e ngaahi saikolone fakatalopiki ‘oku hoko ‘i he faha’ita’u ‘uha’ ‘oku fakatupu ai ‘a e ngaahi maumau lahi ki he ngaahi langa fakaloto fonua’, ngoue’anga’, mo e ngaahi ma’u’anga me’atokoni’.

Fakatātā 6 Fakamatala ‘ea fakamāhina, mafana ‘o e ‘ea, momoko ‘o e ‘ea mo e hauhau ‘o e ‘ea 1991-2020 (Pangike ‘a Māmani 2021b)

Makatu’unga ‘i he mavahevahe ‘a e ngaahi ‘otu motu ‘o Tonga’, ‘oku ‘i ai ‘a e faikehekehe ‘i he natula ‘o e vai ‘uha ‘oku tō ki he fonua’. Na’e līpooti ‘e he Va’a Fetu’utaki Fakaloto fonua Fika Tolu ‘o Tonga (Tonga’s Third National Communication) ki he UNFCCC, ko e ‘uha ‘i Tonga’ ‘oku lēkooti fakata’u hono faka’avalisi’ ‘i he ngaahi ‘ofisi fakamatala’ea ‘e nima talu mei he ta’u 1971 – 2007. Ko e ‘avalisi ‘o e ‘uha ‘i Tongatapu’ ko e 1,721mm, Vava’u ko e 2,150mm, Ha’apai ko e 1,619mm, NiuaFo’ou ko e 2,453mm mo Niuatoputapu ko e 2,374mm (MEIDECC, 2019). Ko ia ai, ko e kotoa ‘o e ‘otu motu ‘o Tonga’, ‘oku nau tofanga he ‘uha lahi ‘i he ta’u.

Ngaahi Me'a Mo'ui 'i he 'Ātakai

Lotofonua

'Akau

Ko e 'ulu'akau 'o Tonga' 'oku sīpinga tatau mo ia 'i he ngaahi fonua mo e 'otu motu 'oku ofi ki ai', 'o hangē ko Ha'amoā. 'Oku fakafuofua 'a e ngaahi 'akau tu'ufonua' ki he ngaahi kalasi kehekehe 'e 340, ko e pēseti 'e 3 ai (kalasi 'e 15) 'oku faka'au ke 'osi mei he 'otu motu'. 'Oku 'ikai ha fa'ahinga pau 'e fakangatangata pe ki Tonga. 'I he fa'ahinga kehekehe 'oku pehē 'oku tu'ufonua ki he ngaahi motu', ko e kalasi 'e fā na'e līpooti 'oku ma'u 'i Tongatapu: *Pittosporum yunckeri*, *Polyalthia amicorum*, *Robiquetia tongensis*, *Xylosma smithiana*⁹. Ko e fakakaukau 'e taha ke fakasi'isi'i hono fetuku atu 'a e kalasi 'akau fakatupu maumau pe 'oku ngalingali te nau fakatupu maumau. 'I he'ene pehē, na'e fa'u ai 'e he Poloseki ki he Ngaahi 'Ikosisitemi 'oku Tu'u Fakatu'utamaki 'i he 'Otu Motu Pasifiki' (PIER) ha lisi ki he ngaahi 'akau PIER 'oku ma'u 'i Tongatapu', 'aki honau ngaahi hinga fakasaenisi¹⁰.

Ko e pota vaotā iiki 'oku nau kapui 'a e konga', ko honau ma'olunga' 'oku si'i hifo he mita 500. Ko e ngaahi 'ulu'akau lalahi lau lanumata' 'oku a'u honau ma'olunga' ki he mita 'e 30. Ko e 'ulu'akau angamaheni' 'oku kau ai 'a e *Diospyros* spp., *Rhus taitensis*, *Alphitonia zizyphoides*, *Calophyllum neobudicum*, *Cryptocarya turbinata*, *Elattostachys apetala*, *Litsea mellifera*, *Maniltoa grandiflora*, *Myristica hypargyrea*, *Zanthoxylum pinnatum*, *Garcinia myrtifolia*, *Neonuclea forsteri*, *Didymocheton tongensis* ('i 'Eua), *Podocarpus pallidus*, *Inocarpus fagifer*, *Erythrina fusca*, *Pisonia grandis*, *Pittosporum arborescens*, *Garuga floribunda*, *Ficus obliqua*, *Pleiogynium timoriense*, mo e *Cynometra grandiflora*. Ko e 'akau kehe iiki hifo' 'oku kau ai 'a e hulufe *Dicranopteris linearis* mo e *Piper puberulum* mo e *Psychotria insularum*.

'I he matāfanga' mo e ngaahi feitu'u 'oku 'i ai 'a e efu mo e kelekele 'oku manifi mo mōmoa ange', 'oku kapui ia 'e he vaotā 'o e *Casuarina equisetifolia*, mo ha 'ulu'akau ma'ulalo kau ki ai 'a e lou'akau (*Pandanus tectorius*), *Syzygium dealbatum*, *Hibiscus tiliaceus*, mo e *Scaevola taccada*.

Ko e fanga ki'i vaotā iiki 'o e *Hernandia nymphaeifolia*, *Barringtonia asiatica*, mo e *Casuarina equisetifolia* 'oku tupu 'i he feitu'u ofi ki he matāfanga', 'a ia 'oku aafu atu ki ai 'a e tahi'. 'I lotofonua', 'oku tupu ai 'a e vaotā 'akau 'o e matāfanga' 'o hangē ko e *Pisonia grandis* mo e *Excoecaria agallocha*.

Ko e 'ulu tongo iiki' mo e vaotā tongo' 'oku ma'u ia he feitu'u 'oku ki'i konokona mo kele hono vai' 'i he 'ulu namo' mo e takatakai 'o e mata'uto'uta 'o e vai 'o e ngaahi motu lalahi ange'. Ko e tongo iiki' 'oku tupu ia he ngaahi matavai pe hakau iiki mo e tafatafa'aki 'o e vaotā tongo'. Ko e 'akau iiki pea to e ki'i lahilahi hake ai' hangē ko e *Rhizophora mangle*, *Rhizophora stylosa*, mo e *Lumnitzera littorea* 'oku lahi taha 'ene tupu'. 'I he ngaahi feitu'u 'oku lelei ki he tupu 'a e tongo' 'oku tupu lahi ai 'a e vaotā tongo 'o e *Bruguiera gymnorhiza* mo e *Xylocarpus moluccensis* kae pehē ki he *X. granatum*, 'o nau fetongi 'a e kalasi tongo iiki'.

Ko e 'akau 'oku tupu pe 'i Tonga kae 'ikai ko ha toe feitu'u ange 'oku kau ai 'a e *Alphitonia franguloides*, *Var. obtusa*, *Arytera bifoliata*, *Grewia amicorum*, *Grewia populoides*, *Guioa lentiscifolia*, *Meiogyne amicorum*, *Oldenlandia debilis*, *Pandanus amicalis*, *Pandanus tongatapuensis*, *Pandanus vavauensis*, *Phyllanthus amicorum*, *Pittosporum yunckeri*, *Psychotria euaensis*, *Scaevola porrecta*, mo e *Xylosma smithiana*.

Ko e fa'ahinga kehekehe 'o e 'akau' 'oku ma'u pe 'i he motu 'e taha pe ua:

- *Phyllostegia tongaensis* 'oku tupu 'i 'Ata pe
- *Aglaiia heterotricha*, *Didymocheton tongensis*, *Hedycarya alternifolia*, *Ixora yunckeri*, *Plantago euana*, mo e hulufe ko e *Thelypteris macroptera* 'oku ma'u 'i 'Eua pe
- *Dennstaedtia parksii* mo e kalasi 'oketi ko e *Robiquetia tongaensis* 'oku ma'u 'i 'Eua mo Tongatapu
- ko e 'akau papa ko e *Podocarpus pallidus* 'oku tupu ia 'i 'Eua pe mo Vava'u
- *Psychotria kaoensis* mo e *Selaginella yunckeri* 'oku ma'u pe ia 'i Kao
- *Atractocarpus crosbyi*, *Casearia buelowii*, mo e kalasi paame ko e *Pritchardia pacifica* 'oku ma'u 'i Vava'u pe.

⁹ Fenāpasi pe 'ikai malu' 'i he matātahi 'a e fa'ahinga me'a mo'ui ko eni kuo te'eki ai ke fokotu'u ia 'i he ako lolotonga.

¹⁰ Ma'u atu 'i he: http://www.hear.org/pier/tu'u'anga/pasifiki/tonga/tongatapu_kulupu/kaumataotao.htm

Ko e lahi taha ‘o e pota ‘akau tu’ufonua ‘i he ‘otu motu ‘e 170 ‘o Tonga’ kuo ‘osi tā ‘o to’o ‘i he ngaahi ta’u ‘eni e lauafae kae nofo’i ia mo ngaue’aki ki he ngoue’anga. Ko e ngaahi motu ma’olunga ‘oku ‘ikai fai ha nofo ai hangē ko Late’, Kao-Tonga mo Tofua ‘oku kei ‘ēlia lahi ai ‘a e ngaahi ‘akau tu’ufonua’. ‘Oku ‘i ai foki mo e vaotā ‘akau tu’ufonua ‘i ‘Eua pea ‘oku tupu ‘i he tafatafa’aki ‘o e fonua’. Neongo ‘a e ‘ikai nofo’i ‘a e motu tokakovi mo ma’olunga’ ‘oku kei tā pe ‘a e ‘akau ‘oku ‘i ai’ kae tō ha ngoue ki he ma’u me’atokoni’ kae pehē ki he ngoue kava’ ke fakatau. Ko e ngaahi monumanu faka’auha hangē ko e kumā’ mo e pusi’ ‘oku nau uesia ‘a e lahi ‘o e ngaahi ‘akau tu’ufonua’, hange ko e pununga manupuna’, ngaahi me’a mo’ui ‘oku ‘ikai huitu’a’, moko mo e ngaahi ‘akau tupu’.

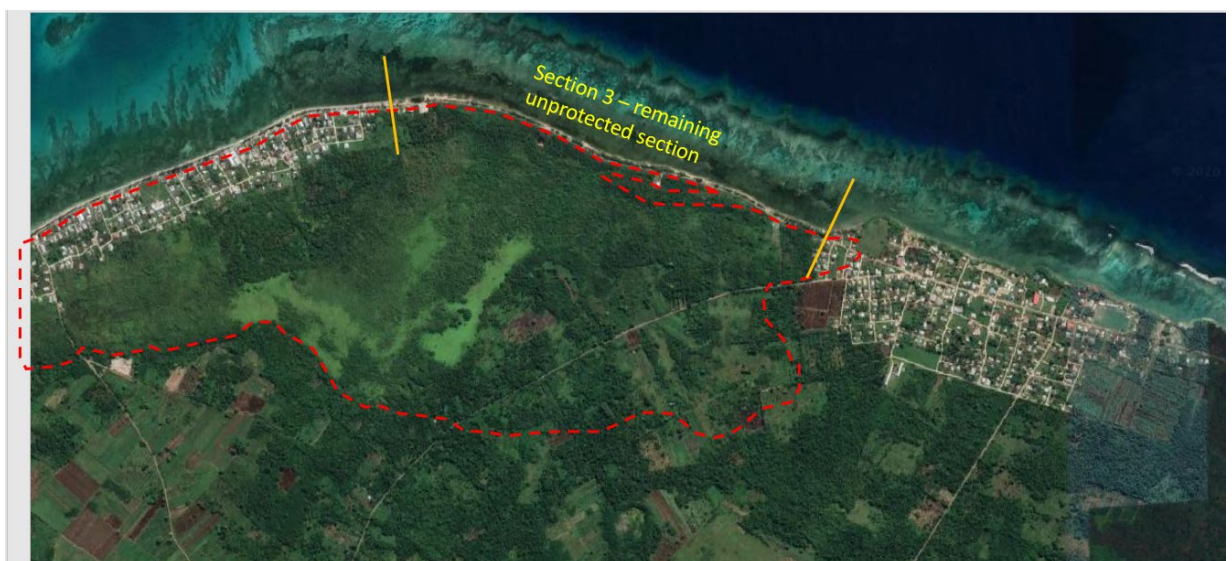
Me’a Mo’ui ‘i he ‘Ātakai

‘Oku ‘i ai ha fa’ahinga ‘e 20 ‘o e fanga manupuna’, tatau pe ‘i he fonua’ mo e tahi’ fakatou’osi, ‘a ia ko e fa’ahinga manupuna ‘e ua ai ko Tonga pe ‘oku ma’u ai’ pea mo faka’au ke ‘osi hono fa’ahinga’ ‘o kapau he’ikai ke fai ha ngāue ki ai, kau ki ai ‘a e manupuna ko e Fata (Tongan Whistler) mo e Polynesian Megapode. Ko e manupuna ko eni ko e megapode ‘oku toe pe ‘a e manupuna ‘e fā hono fa’ahinga’: ‘oku tu’u laveangofua ‘aupito ‘a e fanga manupuna ‘ikai ke fu’u lava ‘o puna’ pea toe fakatōfua lahi’, ke maumau’i ai ‘e he fa’ahinga ‘o e tangata’ mo ha toe fili pe ‘e ‘i he motu ko ia’. ‘I he’ene pehē’, ‘oku fai e feinga ke fakahaofi mo fakatolonga kinautolu ‘aki ‘a hono ‘ave honau ngaahi fua’ ki he motu ofi mai ko Fonualei mo Late.

Ko e ‘otu motu’ ko e nofo’anga ia ‘o e fanga manupuna tahi lahi, kau ki ai ‘a e brown noddy (Anous stolidus), Phoenix petrel (Pterodroma alba), mo e bristle-thighed curlew (Numenius tahitiensis). ‘Oku fakangatangata pe ‘a e kolonia ki he fakafanau ‘a e fanga manupuna’ ke hao mei he ma’u ‘e he kumā’ ‘o keina hono fua’ mo hono ‘uhiki’.

‘Oku ‘i ai ‘a e me’a mo’ui ‘e 20 ‘i he fa’ahinga ‘o e fōkai’ (reptiles) ‘i he fonua’. ‘Oku kau ki ai ‘a e Lau banded iguana (Brachylophus fasciatus), ko e boa Candoia bibroni, fa’ahinga ‘e hiva ‘o e moko’ (gecko), mo e fa’ahinga ‘e hiva ‘o e moko pili’ (skink).

‘Oku ‘ikai ke tupu fakanatula pe ha me’a mo’ui ‘i he fonua’. Ko e fanga peka’ na’a nau tuku’au mai kinautolu mei he taunga peka Pasifiki’ (Pteropus tonganus) mo e kalasi ‘o e peka ‘i he Pasifiki’ (Emballonura semicaudata). Ko e peka ‘uli’ (Rattus rattus) mo e kumā melomelo’ (R. norvegicus) na’e ‘omi ia ‘e he tangata’ ki he ‘otu motu’, pea kuo nau faka’auha ai ha fanga manupuna ‘i he motu’.

Fakatātā 7 Matāfanga ‘o Manuka ki Kolonga mo hono ‘ulu’akau takai

Tahi

‘Oku lahi ‘a e ngaahi me’a mo’ui ‘i he potu tahi ‘o Tonga’, mei he mahu’inga ‘o e hakau ‘i he māmani’ ki he tongo’, feitu’u ‘oku mo’ui ai ‘a e limu’, tahi loloto’ ‘a ia ‘oku’ ne tokonia ha fa’ahinga ika ‘e 1,142 pe toe lahi hake ai, kau ki ai ‘a e ‘anga’, fai, tofua’a, tolofini mo e fonu’.

‘Oku vahevahe ‘a e ‘ātakai ‘o e tahi ‘i Tonga’ ki he ngaahi sone lalahi ‘e fā, pea ‘oku ‘osi fakatokanga’i pe mo hā mahino: 1) matāfanga pakupaku ‘i he taimi ‘oku mamaha ai ‘a e tahi’, 2) ‘ulu’ulu, 3) hakau, mo e (4) ko e moana.

‘Oku kau ‘i he ngaahi feitu’u mata’uto’uta mo mamaha ‘o Tongatapu’ ha ngaahi nofo’anga ki he me’a mo’ui kau ki ai ‘a e tongo’, pāmaka’, ‘one’one’, anovai’, tahi kele’, ngaahi hakau’(hakau ‘i he matafonua, hakau ‘i he loloto mo e hakau moana’). Ko e ma’olunga ‘o e tahi ‘i Tongatapu’ ‘oku fakafuofua ki he mita ‘e 1.8 (BoM, 2023a),

‘Oku kei hoko pe ‘a e matāfanga ‘o Manuka – Kolonga ki he fakahihifo ‘o Kolonga’, ‘oku ne kei pukepuke pe ‘a e ngaahi founa fakanatula ki hono tokangaekina honau potu tahi’ ‘o ‘ikai ke fai hano tanu maka pe ko ha ngāue kehe ki ai. ‘Oku ‘ikai tatau mo e ngaahi feitu’u fakahihifo’ ke lahi mo tātānaki ‘a e makalahe’.

Fakatātā 1 Matāfanga ‘o Manuka mo Kolonga

Vai mo e Vai ‘i Lalofonua

‘Oku ‘ikai ha vaitafe ‘i Tonga pea ‘i he’ene pehē’, ‘oku hoko leva ‘a e vai ‘i lalofonua’ ko e ma’u’anga vai tefito . Ka neongo ia’, ‘oku toe faka’aonga’i foki ‘e he kakai Tonga’ ‘a e vai ‘uha’ mo e vai kuo tātānaki ha faito’o ki ai. Ko e vai mei lalofonua’ ‘oku fakataimi pe ‘a ‘ene sai ki he inu’, koe’uhi’ ko ‘ene fio mo e tahi’ pea mo e ngaahi ta’au mei he nofo’anga ‘o e tangata’. Ko ia ai, ‘oku ‘i ai ha ngaahi ngāue fakanatula, fa’u ‘e he tangata’, mo e ngaahi tu’utu’uni ‘oku’ ne uesia ‘a e vai ‘i lalofonua’ ‘i Tongatapu.

Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula

Ngaahi Ngāue ki he Mofuiki mo e Mo’unga Afi

‘Oku kau foki ‘a e ‘otu motu ‘o Tonga ki he Tonga-Kermadec Ridge mo e Tele’a Tonga’, ‘a ia ko e feitu’u ia ‘oku vave mo mālohi taha ai ‘a e nga’unu ‘a e ngaahi la’i peleti ‘i lolofonua’, ‘o fa’u ai ‘a e halanga ‘o e mo’unga afi’. ‘Oku ‘i ai ha ngaahi feitu’u pau ‘i Tonga ‘oku toutou hoko ai ‘a e mofuiki’. ‘Oku uesia ‘a e motu taautaha’ kae pehē ki he tūkui motu’ ‘i he nga’unu holo ‘a e ngaahi peleti ‘i lolofonua’ pea ‘oku faingata’a ke lava ‘o tala ‘a e ngaahi nga’unu ko ia koe’uhi’, ko e si’isi’i ‘a e me’angāue ki hono fakahoko ‘a e ngāue’ni.

Peau Kula

Na’e fakahā ‘e ha mōtolo ngāue fekau’aki mo e peau kula’, ‘oku faingofua ‘aupito ‘a e fepaki ‘a e ‘otu motu ‘o Tonga’ mo e peau kula’ koe’uhi’, ‘oku nau tu’u ‘i he halanga ‘o e Tele’a Tonga’. Na’e fakahoko ‘a e mōtolo ko eni’ ‘i Tongatapu ‘i he 2018¹¹ pea ‘i he 2021¹², na’e hā mei heni ko e peau kula’ ‘oku ngalingali te ne uesia ‘a e ngaahi matāfanga fakatokelau ‘o Nuku’alofa’, pea tautefito ki Nukuleka, Talafo’ou, Navutoka, Manuka mo Kolonga. Neongo ‘oku ‘ikai fekau’aki fakapatonu ki he feliuliaki ‘o e ‘ea’, ka ‘oku fakatupu ‘e he peau kula’ ha toe fakatamaki kehe te ne uesia ‘a e matāfanga’ mei he hake mai ‘a e tahi’ pea ‘oku fiema’u ha ngāue tataui ki ai .

Ko e ngāngā’ehu ‘i lalofonua’, na’a ‘ne fakatupu ai ‘a e mapuna ‘a e mo’unga afi Hunga Tonga Hunga Ha’apai ‘i Sanuali 2022 ‘i he kilomita ‘e 65 fakatokelau ‘o e kolomu’a ‘o Tonga’, Nuku’alofa, ‘a ia na’e hoko ai ha peau kula ‘o ne uesia ‘a Tongatapu mo e ‘otu motu ‘o Tonga’, pea pehē ki Fisi, Ha’amoā ‘Amelika, Vanuatu, Nu’usila, Siapani,’Amelika, Fakahahake ‘o Lūsia, Silei mo Pelū. Na’e a’u ki he tumutumu ‘o e kilomita ‘e 58 ‘a e ma’olunga ‘a e mapuna ‘a e mo’unga afi’ ki he ‘etimosifia’ pea mo e laka ange ‘i he kilomita ‘e 30 ‘i he ngaahi feitu’u lahi.Na’a ‘ne fkatupu ai ha peau kula , ‘a ia na’e ‘ikai ke lēkooti ‘i he ngaahi me’angāue ‘a e Pasifiki’, pea ‘ikai ke malava ‘o tala ha fakatokanga peau kula, ko e hoko ko ia ‘a e peau kula’ mei he mapuna ‘a e mo’unga afi’ ‘oku ‘ikai ke fu’u mahino pe ‘uhinga’i ‘a e fakatu’utamaki ‘a e hoko ‘o e peaukula’. Na’e a’u ki he mita ‘e 45 ‘a e ma’olunga ‘o e peau’ ‘i he’ene tō ki he motu ‘ikai nofo’i ko Tofua ‘i Tonga’, pea mita ‘e 1.2 ‘a e ma’olunga ‘o e peau kula’ na’e tō ‘i Nuku’alofa , Tongatapu (BoM,2022).

Ngaahi Matangi mo e Saikolone Fakatalopiki

‘Oku uesia kotoa pe ‘a e ‘otu motu ‘o Tonga’ koe’uhi’, ko e tō ‘a e saikolone fakatalopiki ki he funga ‘o e fonua’. ‘E fakatupu ‘e he ngaahi fakatamaki’ni ‘a e hake ‘a e tahi’ mo e ngaahi peau lalahi ki he ngaahi feitu’u ‘oku uesia’, ‘uha lahi’, mo e matangi mālohi fakafuofua ki he kilomita ‘e 200 ki he houa. ‘Oku hā mai mei he līpooti ‘a e Pangikē ‘a Māmani’ fekau’aki mo e uesia tamaki ‘a e ‘ea’i Tonga’, ko e saikolone ‘e 85 na’e fo’u pe kolosi ‘i he ‘otu motu ‘o Tonga’ ‘i he ta’u 1969 – 2011 mo e faka’avalisi fakafuofua ki he saikolone ‘e 20 ‘i he ta’u ‘e 10. Na’e fakahā ‘i he līpōti’ ko e saikolone ‘e 55 talu mei he 1981 pea ko e 19 ai na’e ‘i he kalasi 3 pe lahi ange ai. Na’e lēkooti ha saikolone fakatalopiki(TC) ‘e tolu ‘i he kalasi 5 na’a ‘ne ‘ahia ‘a Tonga, TC Ron (1997) mo e TC Ian (2014), mo e TC Harold (2020); na’e hoko kotoa eni ‘i he ta’u e uofulu mā nima kuo hili’, pea ko e ua ‘i he ta’u e hongofulu kuo’osi’.

Tēpile 1 Ko e ngaahi saikolone fakatalopiki fakatupu maumau lahi na’a ‘ne uesia ‘a Tonga talu mei he 1960

Hingoa	Kalasi	Māhina/Ta’u	‘Ēlia na’e Uesia
Saikole Fakatalopiki Mālohi (‘ikai ke fakahingoa)	Kalasi 4	Ma’asi 1961	Vava’u
Saikole Fakatalopiki Mālohi “Isaac”	Kalasi 4	Ma’asi 1982	Vav/Hap/Tongatapu
Saikole Fakatalopiki Mālohi “Ron”	Kalasi 5	Sanuali 1998	Niuafo’ou
Saikole Fakatalopiki Mālohi “Waka”	Kalasi 4	Sanuali 2002	Vava’u
Saikole Fakatalopiki Mālohi “Ian”	Kalasi 5	Sanuali 2014	Ha’apai
Saikole Fakatalopiki Mālohi “Gita”	Kalasi 4	Fepueli 2018	Tongatapu
Saikole Fakatalopiki Mālohi “Harold”	Kalasi 5	‘Epeleli 2020	Eua/Tongatapu

¹¹ Damlamian et al., 2011

¹² Borrero et al., 2021

1.3.2 Langa Hake ‘o e ‘Ātakai Fakasōsiale

1.3.2.1 Tauhi ‘o e Konga Kelekele

Ko e anga hono tokangaekina ‘o e konga kelekele ‘i Tonga’, tautefito ki he ‘ēlia ‘oku fakahoko ai ‘a e poloseki’ ni, ‘oku ‘i he malumalu ia ‘o e Pule’anga ‘o Tonga Fakatatau ki he kupu 109 ‘i he Lao ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga 1990, ko e matātahi kotoa pē ‘o e Pule’anga’ ni ‘oku ‘i he Tu’i’ lau mei he hu’a mai ‘a e tahi’ ko e fute ‘e 50 (mita ‘e 15.24) ka ‘e ngofua ki he Pule’anga’ ke lisi ha konga matātahi koe’uhi’ ke tu’u ai ha falekoloa pē ko ha sete pē uafu pea ‘e ‘i he Minisita Fonua’ ‘a hono lisi’ ‘i he loto ki ai ‘a e Kapineti’.

1.3.2.2 Tokolahi ‘o e Kakai

Ko Tongatapu ko e motu tokolahi taha ia hono nofo’i ‘i Tonga.’Oku fakafuofua ‘a e tokolahi fakakātoa ‘o Tonga’ ki he kakai ‘e toko 100,179 , ‘a ia ko e pēseti ‘e 74(74,320) ‘oku nofo ‘i Tongatapu’, ‘o fakafuofua ko e vaeua ‘o kinautolu ‘oku nau nofo ‘i he kolomu’a ‘o Tonga’ ‘i Nuku’alofa. ¹³

Ko Tongatapu’ ko e motu ia ‘oku lahi taha ‘a hono konga kelekele ‘i he ‘otu motu ‘o Tonga’ (fakafuofua ki he 270km²) pea ‘oku tu’u ai ‘a e kolomu’a ko Nuku’alofa’, pea ko Tongatapu ‘oku vaveange ‘a e kake ‘i he ngaahi koloa’ pea mo e ngaahi langa lalahi’, kau ki ai ‘a e mala’e vakapuna fakavaha’apule’anga’ pea mo e taulanga’. Neongo ‘a hono fo’u ‘i he feo’, ka ko Tongatapu ‘oku fua mo’ui ‘aupito ‘a e fua ‘o e ngoue’ koe’uhi ko e kelekele lelei mei he efu ‘o e mo’unga afi’ ‘i he ngaahi ta’u kimu’a’.

‘Oku fe’unga mo e toko 31,000 ‘a kinautolu ‘oku nau ngāue ‘i he fonua’, fakafuofua ia ki he pēseti ‘e 19.4 ‘oku nau ngāue ‘i he tafa’aki ki he ngoue’, pēseti ‘e 30.9 ki he ngaahi ngāue fakatupu koloa’ pea pēseti ‘e 49.8 ‘i he ngaahi ngāue ‘oku fakahoko ki he kakai’. Ka neongo ia, ko e talafi pa’anga mai mei he ngaahi fāmili mei muli’ (lahi taha mei ‘Aositelēlia mo Nu’usila) kuo hoko ia ko e tokoni lahi ki he mahu’inga ‘o e koloa ‘oku ngaohi fakafonua ‘i Tonga’, pea mo e ma’u’anga tokoni lahi ia ki he fakafetongi pa’anga muli’ mei he ta’u ki he ta’u. ¹⁴ ‘I Tonga’, ko e tokolahi ‘o kinautolu ‘oku kau atu ki he polokalama ngāue fakafa’ahi ta’u ‘i ‘Aositelēlia mo Nu’usila’ ‘oku fai ‘a e tokanga lahi ki ai he ‘oku’ne fakatupunga ‘e ia ‘a e tōnōnou fakakaungāue ‘i he tafa’aki ‘o e ngoue’ ‘i he tūkui kolo ‘e ni’ihi, tautefito ki he taimi ‘o e ututa’u’. ¹⁵ Neongo ia, ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘a e talafi pa’anga mai mei hotau kāinga mei muli’, ke ne fakaivia ‘a e tu’unga matu’uekina ‘o e lotofale kotoa pe, tūkui kolo’ pea mo e ngaahi tu’unga kotoa pe ‘i he anga ‘a e nofo ‘o e fonua’ pea ‘oku hoko ia ko e ma’u’anga tokoni ki hono fakapa’anga ‘a e langa ‘o e ngaahi fale te nau matatali ‘a e ngaahi fakatamaki mei he feliuliaki ‘o e ‘ea’, fakalelei’i ‘a e tu’unga malu ange ‘o e ngaahi fale’, fakatau mai ‘o ha ngaahi tangikē vai, fakalelei’i ‘o e fōsoa’, pea fakatupulaki ‘a hono matu’uekina fakalukufua ‘e he ngaahi fāmili’ kae pehē foki ki he ngaahi langa ‘i he tūkui kolo’ te nau lava ‘o matatali ‘a e hoko mai ‘a e fakatamaki’ (IOM & ILO, 2022). Neongo ‘oku mātu’aki mahu’inga ‘a hono tokangaekina ‘a e hikifonua fakavaha’apule’anga (mei Tonga), ‘oku fakafuofua ‘a kinautolu kuo hikifonua atu ki tu’apule’anga’ mo e toko 126,540 (lahi ange ia ‘i he kakai ‘oku nofo ‘i Tonga’)(TWG MSDP, 2021), ‘oku kei tupulaki pe ‘a e tokolahi ‘a e kakai ‘o e fonua’ ‘aki ha ‘avalisi fakata’u ‘o e tupu’ ko e pēseti ‘e 0.3 ki he ta’u ‘i he ta’u ‘e hongofulu kuo’osi’ (ILO, 2022).

‘Oku fakafuofua e tokolahi ‘o e kakai ‘o Tongatapu’, ‘e tupu ‘i he ta’u ‘e hongofulu ka hoko mai’, mo e kakai Tonga’ te nau fehikitaki mei he ‘otu motu mama’o ange’ ki Tongatapu. Neongo ‘oku fehikitaki fakalotofonua holo pe ‘a e kakai ‘i Tonga’ (mei he feitu’u ‘uta ki he feitu’u kolo’, feitu’u ‘uta ki he feitu’u ‘uta, feitu’u kolo ki he feitu’u ‘uta pea mo e feitu’u kolo ki he feitu’u kolo) ko e fehikitaki ‘oku lahi taha ‘i Tonga’ (pea kuo fakamo’oni’i fakamāmanilahi) ko e hiki mei he feitu’u ‘uta’ ki he feitu’u kolo’. ¹⁶

1.3.2.3 Tangata pē Fefine

‘I he sōsaieti faka-Tonga’, ‘oku angamaheni ‘aki hono ma’u ‘e he hou’eiki fefine’ ha tu’unga fakasōsiale ma’olunga ‘i he tūkui kolo’ ‘o hangē ko e tu’unga ‘o e “Fahu” ‘i he anga ‘o e nofo ‘a e fāmili’, ‘a ia ‘oku fakalangilangi’i makehe ai ‘a e ‘ōfefine lahi taha’ pē ko ha tuofefine kuo fili ke tā sipinga lelei mo

¹³ <https://sitetisitikatonga.gov.to/tohikakai-2/>

¹⁴ Base. (2022, February 23). *Talafi Pa’anga mei muli*. BASE. <https://ivi-base.org/ongoongo/talafi-kihe-fakaakeake-fepaki-moe-ngaahi-fakatamaki-i-Tonga-mo’ungaafi-mapuna>

¹⁵ http://www.ilo.org/suva/pulusi/WCMS_856083/lang--en/index.htm

¹⁶ <https://matatali.ioepole.iom.int/sites/g/files/tmzbd1481/files/tohitangi/pepa/Tonga%20Hikifonua%20and%20Tu’ulua%20Fakalalaka%20Tu’utu’uni.pdf>

faka’apa’apa’i ‘i he fāmili’. ‘Oku hā mei he tu’unga ‘o e “Fahu” ha ivi mālohi ‘o e faitu’utu’uni’ ‘i he ngaahi fāmili’, pea ‘i he taimi ‘e taha ‘oku ‘ne fakatupu ai ha ‘ā vahevahe ke mā’olunga ange ‘a e tu’unga ‘o e fanga tuofāfine ‘i he fanga tuonga’ane’. ‘Oku kei hokohoko atu pe hono tauhi ‘o e ngeia ko eni ‘o e kakai fefine’ ‘i he tala tukufakaholo’ pea mo e ngaahi tefito’i tui ‘a e Kalisitiane’ talu mei tuai ‘i he anga ‘o e nofo fakasōsiale’. ‘I Tonga’, ko e ta’u fakalao ke faitu’utu’uni ha fefine ko e ta’u 15. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakangatangata ki he ta’u ke faitu’utu’uni ai ha tamasi’i. ‘I he Lao ki he Ngaahi Hia 1988 pea mo e ngaahi fakatonutonu ki mui’ni mai’, ko e tohotoho’ ‘e toki hoko pe ko ha faihia ‘o kapau ko e fakahoko ‘e ha tangata ki ha fefine pe ta’ahine. Ko e fakamālohi lolotonga ‘a e nofo mali’ na’e tapui ia ‘i Tonga ‘i he 1999. Ko e ngaahi hia pau fekau’aki mo e tangata pe fefine’, ‘o hangē ko hono ‘fakatauele’i ‘o ha fefine ke li’aki hono husepāniti’, ‘tokonia hano fakamamahi’i fakalielia ‘o e kakai fefine’, pea mo hono puke fakamālohi ‘o e kakai fefine’ ‘oku fakamalumu kotoa ia ‘i he Lao ki he Ngaahi Hia. ¹⁷

‘Oku hoko ‘a e tō’onga fakasōtoma’ ko e hia ia ‘i Tonga ‘i he malumu ‘o e Lao ki he Ngaahi Hia 1988. Neongo ‘a e Lao ko eni’, ‘oku te’eki ai ke puke ‘e he kau polisi’ pe mo’ua ha taha ‘i he felotoi ki he tō’onga fakasōtoma’ ‘i he ngaahi ta’u kimuini’. ¹⁸ ‘Oku ‘ikai ke ngofua ‘a e mali fakasōtoma’ (fefine mo e fefine pe tangata mo e tangata) ‘i Tonga.

1.3.2.4 *‘Ekonomika mo e Ma’ungāue*

Ko Tonga ko e taha ia ‘o e ‘ekonōmika si’isi’i taha ‘i māmani’, ‘i hono fakafuofua hono mahu’inga ‘o e koloa fakatupu fakalotofonu’ (Pangikē ‘a Māmani 2023). Kuo hoko ‘a e talafi pa’anga mai mei he kāinga ‘i muli’ ko e tokoni lahi ki he mahu’inga ‘o e koloa fakatupu fakafonua ‘i Tonga’ pea mo e ma’u’anga tokoni ia ki he fakafetongi pa’anga muli’ mei he ta’u ki he ta’u (Base,2022).

‘I hono fakakātoa’, tukukehe ange ‘a e tokoni mei he talafi pa’anga mei muli’, ‘oku fatefito ‘a e ‘ekonōmika ‘o Tonga’ ‘i he ngaahi sekitoa ‘oku tu’u laveangofua ki he feliuliaki ‘a e ‘ea’ ‘o hangē ko e, sekitoa ngoue’, toutai mo e takimamata’ ‘a ia ‘oku si’isi’i honau ngaahi naunau fakahoko fatongia’ pea ‘e tu’u laveangofua ai ki he ngaahi fakatamaki hoko fakatu’upakē’. ‘I he 2022, ko e sekitoa ngoue’ na’e pēseti ‘e 19.93 ‘o e GDP, sekitoa fakatupu koloa’ na’e pēseti ‘e 19.44 pea ko e sekitoa ki he ngaahi ngue na’e pēseti ‘e 60.63. ¹⁹

Ko e sekitoa ki he ngaahi ngāue’, ‘oku ‘ne fakangāue’i ‘a e pēseti ‘e 43 ‘o e kakai ‘o Tonga’. Ka neongo ia’, ko e sekitoa ‘o e ngoue’, ‘a ia ‘oku kau ki ai ‘a e toutai mo e vaotātā’, ‘oku ‘ne kei hoko pe ko e sekitoa longomo’ui ia mo lahi hono ngaahi fua’ ‘i Tonga. ‘Oku fakatefito ha ngaahi fāmili lahi ‘i he sekitoa ngoue’ tautefito ki he’enu mo’ui faka’aho’ pea mo ha pa’anga hūmai ki honau ngaahi fāmili’, ‘a ia ‘oku’ne fakangāue’i ha vahe tolu ‘o e kau ngāue’ pea mo e pēseti lahi hke ‘i he pēseti ‘e 50 ‘a e ma’u mai mei he koloa ‘oku hūatu’. Ko e tu’unga feliuliaki ‘a e ‘ea’, ‘oku fu’u mātu’aki mahu’inga ki he malu mo e hao ‘o e me’atokoni’, fakahoko ngāue ‘a e kaungāue’ mo e tekinolosia’, si’isi’i hono ngāue’aki ‘o e ngaahi me’angāue fakatekinolosia’ pea mo ha fakalelei ki he founa ngāue’, mo e kau atu ki he māketi’ ko e taha ia ha ngaahi fakafe’ātungia ki he fakahoko ngāue ‘a e sekitoa ngoue’. Ko e fakahoko fatongia ‘a e sekitoa toutai’ ‘oku fetō’aki pe ‘o makatu’unga mei he feliuliaki ‘i he fetukutuku holo ‘a e tuna’, kau atu ki he māketi’, totongi ‘o e ika’ pea mo e ngaahi tu’utu’uni ngāue’.

Neongo ‘oku ma’ulalo ‘a e masiva ‘ango’ango’ ‘i Tonga, ka ‘oku kei a’usia pe ‘e ha tokolahi ‘a e faingata’a’ia faka’ekonōmika. ‘Oku makatu’unga ‘a e pa’anga hūmai fakafonua’ mei he fetō’aki ‘i he tu’unga faka’ekonōmika fakamāmanilahi’, ‘o fakafalala lahi ‘i he talafi pa’anga mei muli’ pea mo e tokoni mei he hoa ngāue mei tu’apule’anga’. ‘Oku tu’u laveangofua ‘a e talafi pa’anga mei muli’ ki he fetō’aki ‘o e tu’unga faka’ekonōmika ‘i he ngaahi fonua ‘oku fehikitaki ki ai ‘a e kakai Tonga’ (‘o hangē ko ‘Amelika, ‘Aositelēlia pea mo Nu’usila), ‘i he taimi ‘oku tōlalo ai ‘a e ngaahi fonua ko eni’, ‘oku holo leva ai ‘a e talafi pa’anga mai mei muli’ pea ‘oku ‘ne uestia ‘a e ngaahi fāmili lahi ‘i Tonga kae pehē ki he tu’unga faka’ekonōmika ‘o e fonua’.

‘Oku tokoni lahi foki ‘a e ngaahi tokoni mei he ngaahi hoa ngāue mei tu’apule’anga’ ki he patiseti ‘a e Pule’anga’ ki hono fakapa’anga ‘o e ngaahi poloseki langa fakalakalaka’ mo e ngaahi polokalama ‘oku tōnounou fakanaunau ai ‘a e Pule’anga’ kae malava ke fakahoko ‘a e ngāue ko ia’. ‘Ikai ko ia pe, ka ‘oku ma’olunga ‘a e tu’unga fakalukufua ‘a e mo’ua ‘a Tonga’ (Pangikē ‘a Māmani-Kautaha Fakapa’anga Fakamāmanilahi,2021), ‘a ia ko e mo’ua nō ‘a e Pule’anga’ ‘oku ma’olunga, ‘i he

¹⁷ https://pasifikiesia.kakaifefine.org/tafa’aki/angamaheni/faile/2022-12/UN_KakaiFefine_TONGA.pdf

¹⁸ *ibid*

¹⁹ <https://www.adb.org/pulusi/tefito-me’afua-esia-moe-pasifiki-2023>

fakafuofua ko e vaeua ai ko e mo’ua nō ia ki Siaina, pea ‘oku hā ‘a e kake vave ‘i hono tā fakafoki ‘o e ngaahi mo’ua nō ‘o kamata ‘i he 2024 .

‘Oku faka’au ke fakalalahi ange ‘a e faingata’a faka’ekonōmika ‘a Tonga’ koe’uhi’, ko e hoko ‘a e ngaahi fakatamaki fakaenatula’. ‘I he fakakātoa’, ‘oku mātu’aki tu’u laveangofua ‘aupito ‘a Tonga ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula’ pea mo e uesia tamaki ‘a e feliuliaki ‘o e ‘ea’, ‘i he’ene hā ‘i he ngaahi fika ‘o e uesia tamaki fakamāmanilahi ‘o e ‘ea’ 2020 (Climate Risk Index 2020) ‘oku kau ‘a Tonga ‘i he taha ‘o e ngaahi fonua ‘oku fekuki mo e tu’unga ma’olunga taha ‘a e ngaahi maumau ‘oku hoko mei he feliuliaki ‘o e ‘ea’ ‘i hono fakahoa ki he mahu’inga ‘o e koloa mo e ngāue ‘oku fakatupu fakalotofonua(GDP) ‘i he vaha’ata’u 1999-2018.

1.3.2.5 Founa Pule’i

Ko Tonga ko ha Pule’anga Fakatu’i Fakakonisitūtone ia ‘a ia ‘oku ‘i ai ha tu’unga ‘e ua ‘oku fakamalumu ‘i he Pule’anga’, ko e fakakolo mo e fakafonua. Ko e fakataha’anga ‘o e Falealea’ ko e fakataha’anga ia ‘o ha kau fakafongia ‘oku fili ‘i he ta’u e fā kotoa pē fakatatau ki he founa fili ‘o e vouti lahi taha’. Kimu’a pea fakahoko ‘a e fakalelei fakakonisitūtone’ ‘i he 2010, ko e nofo’anga pe ‘e hiva na’e fili’- ke nau fakahoko fatongia ‘i ha ta’u ‘e tolu – lolotonga ia’ na’e tuku fakatatali ‘a e nofo’anga ‘e hiva ki he kau mēmipa ‘oku nau ma’u tofi’a’ ‘i he hoifua ki ai ‘a e Tama Tu’i’ ‘o ‘ikai ha taimi fakangatanga ki ai. Hili ‘a e fakalelei ki he founa fili’, ‘oku ‘i ai leva ‘a e kau fakafongia ‘e 17 ko e kau fakafongia ‘o e kakai’ ‘a ia ‘oku fili ‘e he kakai’ fakalukufua pea mo e hou’eiki nōpele ‘e 33 ‘oku fili ke nau fakafongia’i ‘a e tafa’aki ‘o e kau nōpele ma’u tofi’a’ ‘o Tonga’. ‘Ikai ngata ai’, ‘e malava ke fili ‘e he Palēmia’ ha kau mēmipa ‘e toko fā mei he Kapineti’ ‘a ia na’e ‘ikai ke nau kau ‘i he fili ki he falealea’. He ‘ikai malava ke fili ‘a e Hou’eiki Fafine’ ki he ngaahi sea ‘e hiva ‘o e kau Nōpele’, koe’uhi’ ‘oku ‘ikai ke ma’u tofi’a’ ha fefine.

‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha tu’utu’uni fakakonisitūtone ki he tūkui kolo’ pea ko e konga tohi pe ‘o e Falealea’ ‘oku’ne fakamā’ala’ala ki he ngaahi tu’utu’uni ki he tūkui kolo’ ‘a ia ko e Lao ‘o e Fono 1988 mo e Lao ki he Pulefakavahe’ pea mo e ‘Ofisa Kolo 1988. Ko e komuniti’ ‘i Tonga ‘oku kau ki ai ‘a e Pulefakavahe pea mo e ‘Ofisa Kolo ‘a ia ‘oku fili kinautolu ‘i he ta’u ‘e tolu kotoa pe. Ko e Pulefakavahe kotoa ‘e 23 pea mo e ‘Ofisa Kolo ‘e 156 ‘oku fili kinautolu ‘o fakatefite pe ko hai ‘oku’ne ma’u ‘a e fo’i fili lahi taha’ ‘i he ta’u ‘e tolu kotoa pe pea lipooti hangatonu ai pe ki he ‘Ofisi ‘o e Palēmia’, pē ko e Kōvana’ ‘o kapau ko e fili ‘a e vāhenga Ha’apai mo Vava’u’.²⁰

1.3.2.6 Ngaahi Ma’u’anga Tokoni ki he Langa Lalahi mo e Vai

Ko e lahi taha ‘o e ngaahi fale mo e langa fakalakalaka ‘i he ngaahi feitu’u kolo mo e feitu’u ‘uta ‘i Tonga’ ‘oku nau tu’u laveangofua, ‘i he ngaahi feitu’u matāfanga ‘oku ma’ulalo’ pea ‘oku uesia tamaki ‘i he feliuliaki ‘a e ‘ea’. ‘Oku ‘ikai ke fakalakalaka ‘a e ngaahi hala’ mo e ngaahi fakatafanga vai ‘i Tonga’ ke ne lava ‘o matu’uaki ‘a e tāfea ‘i he ‘uha lahi’, pe matangi mālohi’. Fakatātā ‘aki, kapau ‘oku ‘ikai ke fu’u lelei ‘a e fakatafanga vai ‘i he ngaahi hala ‘e ni’ihi ‘i Vava’u’, ‘oku’ne fakatupu ai ‘a e pelepele’ ke tafe ki he ngaahi vai ‘i he matāfanga lolotonga ‘a e ‘uha lahi’.

²⁰ https://www.clgf.org.uk/angamaheni/koloa/Faile/Fonua_polofaile/Tonga.pdf

2 SIVI'Ī 'A E ANGA 'O E NOFO FAKASŌSIALE MO E 'ĀTAKAI

'Oku fakapa'anga 'a e poloseki'ni 'e he Ngaahi Polokalama Langa Fakalakalaka 'a e Pulea'anga Fakatahataha' (UNDP) 'i hono fatongia ko e Kautaha Fakamafai 'e he GCF, na'e sivi fakaikiiki 'a e poloseki'ni 'o fakahoa ki he Ngaahi Makatu'unga mo e Founa Ngāue 'a e UNDP ki he Malu 'a e Anga 'o e nofo 'a e Kakai' mo e 'Ātakai'. Kuo lava hono fakahoko 'o e sivi fakaikiiki' pea mahino mai 'oku 'i ai ha faingamālie fe'unga 'a e poloseki'ni ke ne fakatupu ha uesia (Kautaha Tokoni Fakapa'anga Fakavaha'apule'anga Kalasi B). Ko e fakaikiiki 'o e sivi na'e fakahoko' na'e 'oatu ia 'i he Founa Ngāue ki he Malu 'a e Anga 'o e nofo 'a e Kakai' mo e 'Ātakai', 'a ia na'e hā mai 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e poloseki' 'i hono fakakalasi mai 'oku 'i he uesia lahi'. Ko ia ai ko e ESMF ko eni' te ne fakaikiiki atu.

2.1 FOUNGA FAKAHOKO 'O E SIVI

Na'e fakahoko hono fakafuofua'i 'o e tu'unga 'o e fakatamaki' 'o ngāue'aki 'a e founa sivi 'a e UNDP ki he Malu 'a e Anga 'o e nofo 'a e Kakai' mo e 'Ātakai' ki hono fakafuofua'i 'a e faingamālie (pau ke hoko, 'e hoko, hangēhangē pe 'e hoko, he'ikai hoko) pea mo e ola tamaki 'o e fakatamaki' (mahu'inga, lahi, lotoloto, 'ikai ke fu'u lahi, si'isi'i 'aupito). Pea mei ai, na'e toe tākaki atu mo ha ngaahi uesia tamaki 'e ala hoko (si'isi'i 'aupito, ma'ulalo, lotoloto, ma'olunga pea fu'u tōtu'a).

Tēpile 2 Fakafuofua 'a e lahi 'o e ola tamaki

Maaka	Founa Fakamaaka
5	Pau ke hoko
4	'E hoko
3	Hangē 'e hoko
2	Hangē he'ikai ke hoko
1	'ikai fu'u mahu'inga

Tēpile 3 Fakamaaka 'o e Uesia Tamaki

Maaka	Founa Fakamaaka	Faka'uhinga
5	Mahu'inga	'Oku ' ne uesia lahi 'a e fa'ahinga 'o e tangata' mo e/pe 'ātakai'. 'Oku ma'olunga 'a e uesia mo e/pe 'i he ngaahi tapa kehekehe ('o hangē, ko e ngaahi feitu'u fakasiokālafi lalahi', tokolahi 'o e kakai', ngaahi uesia fakavahefonua, ngaahi uesia tafa'aki kotoa) mo e vaha'ataimi 'e hoko ai (hangē, ko e taimi loloa, tu'umau mo e/pe feliuliaki);ngaahi feitu'u 'oku uesia' 'oku kau ki ai 'a e ngaahi feitu'u mahu'inga ke tokangaekina he 'oku vave 'a 'ene uesia'(hangē ko e, 'ātakai mo'uilelei, mo e ngaahi feitu'u nofo'anga ki he me'a mo'ui); uesia 'a e totonu', funga 'o e fonua', koloa' pea mo e ngaahi vahefonua 'a e kakai tu'ufonua'; kau ki ai ha hikifonua pe kumifonua fo'ou; te ne 'omi ai ha kasa kona ki he 'ātakai; fakatupu ai ha moveuveu 'i he nofo 'a e sōsaieti
4	Lahi	Tu'unga 'o 'ene uesia ki he kakai mo e/pe 'ātakai 'oku 'i he vaha'a 'o e lotoloto pea mo e lahi, pea ko e tafa'aki mo e lōloa 'a e hoko 'a e fakatamaki 'oku fakangatangata 'o 'ikai fu'u tōtu'a (hangē ko e, 'oku'te lava pe 'o tala, fakataimi pē pea feliuliaki). Ko e ngaahi fakatamaki 'e ala hoko 'i he poloseki'ni te ne uesia si'isi'i pe 'a e totonu 'o e tangata', funga 'o e fonua', ngaahi koloa fakanatula', vahefonua', pea mo e ngaahi ma'u'anga mo'ui tukufakaholo 'a e kakai'.
3	'Avalisi	Ko e uesia tamaki 'e si'isi'i pe, pea fakangatangata pe (feitu'u pau) pea mo e taimi 'e hoko ai(fakataimi pe), 'e lava ke faka'ehi'ehi mei ai, tokanga'i mo/pe fakasi'isi'i 'aki ha ngaahi founa mahino mo faingofua
2	Si'isi'i	'Oku fakangatangata pē 'a e tu'unga 'o e uesia tamaki(hangē ko e, uesia 'o ha ki'i feitu'u si'isi'i, tokosi'i pe 'a e kakai 'oku uesia') mo e taimi 'o 'ene

		hoko’ (taimi nounou), ‘e faingofua pe ke faka’ehi’ehi mei ai, tokanga’i mo fakasi’isi’i
1	‘Ikai fu’u mahu’inga	‘Ikai ke ‘i ai ha’ane uesia ‘i he tūkui kolo’, fakafo’ituitui, mo e / pe ‘ātakai

‘I he taimi na’e fakahoko ai hono sivi’i ‘a e tu’unga ‘o e fakatamaki’, na’e sivi’i ‘a e ngaahi ngāue kotoa, kau ai ‘a e ngaahi langa lalahi/tu’utu’uni ki he ngaahi ngāue’, pea mo e fakalelei ki he ma’u’anga mo’ui ‘a e kakai’.

Tēpile 4 Anga hono fakamaaka ‘e he UNDP ‘a e uesia ‘o e poloseki

Impact	5	M	S	S	H	H
	4	L	M	S	S	H
	3	L	M/	M	M	S
	2	L	L	L	M	M
	1	L	L	L	L	L
		1	2	3	4	5
Likelihood						
Low, Moderate, Substantial, High						

2.2 NGAHI UESIA TAMAKI ‘E ALA HOKO MO HONO NUNU’A

‘Oku fakahā ‘e he Tēpile 4, ‘a e ngaahi Tefito’i Tui mo e Founa Ngāue na’e fakatokanga’i ‘oku’ne tokonia ‘a e poloseki’ pea mo e tu’unga ‘oku’i ai ‘a e ngaahi pole takitaha .

Tēpile 5 ‘oku’ne fakamatala’i ‘a e ngaahi pole faka’ātakai mo fakasōsiale ‘e ala hoko’ mei he Taumu’a Ngāue.

Tēpile 5 Ngaahi Tefito’i Tui mo e Makatu’unga ‘a e UNDP ki hono sivi’i ‘a e uesia tamaki ‘o e poloseki

Tefito’i Tui	
Totonu ‘a e Tangata/Fefine	
Vahevahe Taau ‘o e Tangata/Fefine pea mo e Fakaivia ‘o e Kakai Fefine	
‘Ātakai Tu’ulua	
Taliui	
Makatu’unga	
Malu’i mo fakatolonga ‘a e ngaahi me’amo’ui ‘o natula’ pehē ki hono tokangaekina ‘o e koloa fakaenatula’ ke tu’ulua	
Feliuliaki ‘o e ‘ea’ mo hono ngaahi pole’	
Tu’unga Mo’ui lelei ‘o e komuniti, tu’unga malu	
‘Ulungaanga Tukufakaholo Fakafonua	
Fetukutuku mei he ngaahi ‘api’ mo e kumifonua fo’ou	
Kakai ‘o Tonga	
Kaungāue mo e ‘ātakai ‘o e ngāue	
Faka’ehi’ehi hono ‘uli’i ‘o e ‘ātakai mo Ngaue fakapotopoto ‘aki ‘a e koloa	

Ma’ulalo	
‘Avalisi	
Mahu’inga	
Ma’olunga	

GREEN
CLIMATE
FUND

Fakamatala Fakalahi VI(b) – Palani Ngāue ki hono Tokangaekina ‘o e ‘Ātakai mo e Anga ‘o e Nofo Fakasōsiale

Fa’unga Palani ‘a e Kautaha Tokoni Fakapa’anga Feliuliuaki ‘o e ‘Ea

Fakamatala Fakalahi VI(e) – Palani Ngāue ki hono Tokangaekina ‘o e ‘Ātakai mo e Anga ‘o e Nofo Fakasōsiale

Fa’unga Palani ‘a e Kautaha Tokoni Fakapa’anga Feliuliaki ‘o e ‘Ea

Tēpile 6 Fakamā’opo’opo ‘o e ngaahi uesia tamaki e ala hoko ki he anga ‘o e nofo’ pea mo e ‘ātakai’, ‘o fakafenāpasi ki he SESP

Taumu’a Ngāue	Pole	Fakahinohino ngāue ‘a e UNDP ki hono fakahoko ‘a e poloseki’ni ‘i ha founa ‘oku malu	Fakakātoa hono fakamaaka ‘a e pole ‘o e ngaahi ngāue
1.1: Fokotu’u ha sisitemi ke kau mai ‘a e kakai mei he ngaahi sekitoa mo e taukei kehekehe ‘o e fonua’ ki hono talatalanoa’i mo hono fo’u ‘o e palani ngāue pehē ki ha solova’anga ‘o e ngaahi fakatamaki mei he feliuliaki ‘o e ‘ea’ ‘i he taimi lōloa’, kau ki ai mo hono fehikitaki ‘o e kakai ‘oku nau loto ke hikifonua ki ha ‘ēlia ‘oku malu ange’.	<p><u>Pole 12</u></p> <p>Ola 1: Malava ke toe kovi ange ‘a hono fakakehekehe’i ‘o e kakai fefine’ mo e to’utupu’ pehē ki he ngaahi kulupu tokosi’i ‘o hangē ko e LGBTI, he ‘oku ‘ikai ke fakakau honau le’o ‘i he fai tu’utu’uni’, ‘o tatau pē ‘i he pule’anga’ pē kolo’, ‘e tupu heni ‘a e ‘ikai ke a’usia ha ola ‘e lelei fakalūkufua mei he ngaahi faitu’utu’uni’, ka e tautefito ki he ngaahi founa ‘oku palani ke ngāue’aki ki ai ‘a e kelekele’.</p> <p>‘Oku fakakau ‘i he poloseki’ni ‘a e fengāue’aki ma’u pe mo e kau ngāue(hangē ko e fakamatala/ngaahi polokalama ako, kaungāue langa), ‘a ia te ne lava fa’u ha ngaahi faingamālie ki he ngaahi tō’onga ta’etaau ‘i he ngaahi ngāue’anga (SEAH).</p> <p><u>Pole 13</u></p> <p>‘Ikai ke ma’u ha taukei mo ha ‘ilo fe’unga ‘e he kau taki ngāue ‘o e poloseki’, tautefito ki he kau konituleki’ ki he ngaahi founa ke nau talatalanoa mo e komiuniti’ ke toe mahino lelei ange ‘a e ngaahi pole kehekehe ‘oku fepaki mo kinautolu’ ‘o hangē ko e</p>	<p>Tefito’i Tui 1: T1;T2;T3;T4;T5;T6</p> <p>Tefito’i Tui 2: T8;T9;T10;T11</p> <p>Tefito’i Tui 4: T13;T14</p> <p>Makatu’unga 1: 1.3</p> <p>Makatu’unga 2: 2.3</p> <p>Makatu’unga 4: 4.1;4.2;4.3;4.4</p> <p>Makatu’unga 6: 6.1;6.2;6.3;6.6;6.9</p> <p>Tefito’i Tui 1: T1;T2;T3;T4;T5;T6</p> <p>Tefito’i Tui 4: T13;T14</p>	‘Avalisi

Fakamatala Fakalahi VI(e) – Palani Ngāue ki hono Tokangaekina ‘o e ‘Ātakai mo e Anga ‘o e Nofo Fakasōsiale

Fa’unga Palani ‘a e Kautaha Tokoni Fakapa’anga Feliuliaki ‘o e ‘Ea

	kakai fefine’, mātu’a’, kakai fiema’u tokoni makehe ange’, kau toulekeleka’, to’utupu’ mo e taha kotoa pē ‘i he komuniti’.		
1.2: Fo’u ‘e he kakai’ ha palani fakakolo mo fakavāhenga, pea ke fakakau ai ‘a e ngaahi pole mo e nunu’a ‘oku nau fekuki moia meihe feliuliaki ‘o e ‘ea’.	<p><u>Pole 5</u></p> <p>Ko e tu’utu’uni ngāue ‘a e Pule’anga ki hono ngāue’aki ‘a e kelekele’ te ne fakatupunga ‘a e mole ‘o e ngaahi ngāue na’e ma’u mei ai ‘a e mo’ui ‘a e kakai fefine.</p> <p><u>Pole 11</u></p> <p>Ke toe lelei ange ‘a hono pule’i mo tokangaekinga ‘o e matāfanga’,ko e ola ‘eni ‘o e ngāue 1.2 (tu’utu’uni ngāue ki hono ngāue’aki ‘o e kelekele’) pehē ki he 1.3 (ngaahi langa lalahi’) pea ‘alu ke toe lahi ange ‘a e fiema’u ‘o e kelekele ki he ngoue’, ‘i he ‘ēlia ‘oku lolotonga fakafalala pē ki ai ‘a e kakai ‘o e kolo’ kenau ma’u mo’ui mei ai, pea koe tokolahi taha’ ‘oku nau lolotonga lisi pē. ‘E hoko ‘eni ke ne uesia ‘a e kakai fefine ‘i he feitu’u ‘uta ange’, ke nau ma’u ha konga kelekele.</p>	<p>Tefito’i Tui 1: T1;T2;T3;T4;T5;T6</p> <p>Tefito’i Tui 4: T13;T14</p> <p>Makatu’unga 1: 1.3</p> <p>Makatu’unga 4: 4.1;4.2;4.3;4.4</p> <p>Makatu’unga 6: 6.1;6.2;6.3;6.6;6.9</p> <p>Tefito’i Tui 1: T1;T2;T3;T4;T5;T6</p> <p>Tefito’i Tui 2: T8;T9;T10;T11</p> <p>Tefito’i Tui 4: T13;T14</p> <p>Makatu’unga 1: 1.3</p> <p>Makatu’unga 2: 2.3</p> <p>Makatu’unga 4: 4.1;4.2;4.3;4.4</p> <p>Makatu’unga 6: 6.1;6.2;6.3;6.6;6.9</p>	Moderate
1.3: Ako’i mo tokonia ‘o e kau pule fakavahe’, ‘ofisakolo’, komiti fakakolo’ pehē ki he NGOs ke mahu’inga mālie kia kinautolu ‘a hono fakakau ‘i he palani’ ‘a e ngaahi pole ‘o e feliuliaki ‘o e ‘ea’ pehē ki he ngaahi fiema’u vivili ‘a e ngaahi komiuniti ke nau lava	<p><u>Pole 5</u></p> <p>Ko e poloseki’ni te ne ngāue’aki ‘a e founa fakatekinolosia’ ki hono malu’i ‘a e matāfanga ‘o e fonua’. ‘E malava eni ke ne uesia leva ai ‘a e ‘ulungaanga fakafonua tukufakaholo’ pehē ki he ngaahi ‘ilo mei ono’aho</p>	<p>Tefito’i Tui 1: T1;T2;T3;T4;T5;T6</p> <p>Tefito’i Tui 4: T13;T14</p> <p>Makatu’unga 1: 1.3</p>	‘Avalisi

Fakamatala Fakalahi VI(e) – Palani Ngāue ki hono Tokangaekina ‘o e ‘Ātakai mo e Anga ‘o e Nofo Fakasōsiale

Fa’unga Palani ‘a e Kautaha Tokoni Fakapa’anga Feliuliaki ‘o e ‘Ea

<p>‘o fononga fakataha mo e ta’au ‘o e feliuliaki’. ‘E tokoni ‘eni ke toe lelei ange hono fo’u ‘o e Palani Langa Fakalakalaka ‘o e Ngaahi Komuniti (CDP) ‘i he kaha’u’.</p>	<p>na’e kei ohi mai ki hono tokangaekina ‘o e matāfanga’.</p> <p><u>Pole 12</u></p> <p>‘Oku fakakau ‘i he poloseki’ni ‘a e fengāue’aki ma’u pe mo e kau ngāue(hangē ko e fakamatala/ngaahi polokalama ako, kaungāue langa), ‘a ia te ne lava fa’u ha ngaahi faingamālie ki he ngaahi tō’onga ta’etaau ‘i he ngaahi ngāue’anga (SEAH).</p> <p><u>Pole 13</u></p> <p>‘Ikai ke ma’u ha taukei mo ha ‘ilo fe’unga ‘e he kau taki ngāue ‘o e poloseki’, tautefito ki he kau konituleki’ ki he ngaahi founa ke nau talatalanoa mo e komiuniti ke toe mahino lelei ange ‘a e ngaahi pole kehekehe ‘oku fepaki mo kinautolu’ ‘o hangē ko e kakai fefine’, mātu’a’, kakai fiema’u tokoni makehe ange’, kau toulekeleka’, to’utupu’ mo e taha kotoa pē ‘i he komiuniti’.</p>	<p>Makatu’unga 4: 4.1;4.2;4.3;4.4</p> <p>Makatu’unga 6: 6.1;6.2;6.3;6.6;6.9</p> <p>Tefito’i Tui 1: T1;T2;T3;T4;T5;T6</p> <p>Tefito’i Tui 2: T8;T9;T10;T11</p> <p>Tefito’i Tui 1: T1;T2;T3;T4;T5;T6</p> <p>Tefito’i Tui 4: T13;T14</p>	
<p>2.1: Fakaivia ‘a e ngaahi me’angāue ki hono tākaki mo ‘analaiso ‘o e mata’ifika’ mo e fakamatala’, ke toe lelei ange ‘a hono tokangaekina ‘o e ngaahi pole ‘o e feliuliaki e ‘ea’ pehē ki he palani ki hono malu’i ‘o e matāfanga’ fakataha mo e me’a mo’ui ‘oku ‘i ai’.</p>			<p>Ma’ulalo</p>
<p>2.2: Ke toe fakalahi ange ‘a e tu’unga ‘ilo ‘a e ngaahi sekitoa’ mo e hoa ngāue’ fekau’aki mo e ngaahi palani</p>			<p>Ma’ulalo</p>

Fakamatala Fakalahi VI(e) – Palani Ngāue ki hono Tokangaekina ‘o e ‘Ātakai mo e Anga ‘o e Nofo Fakasōsiale

Fa’unga Palani ‘a e Kautaha Tokoni Fakapa’anga Feliuliaki ‘o e ‘Ea

<p>tokateu ki he feliuliaki ‘o e ‘ea’, pea ke tokonia ‘a e kakai’ ke nau fononga fakataha mo e ta’au ‘o e feliuliaki’ mo matu’uekina ‘a hono ngaahi nunu’a’ ‘i he taimi loloa. ‘E fakatefito ‘a e palani ko ‘eni’ mei he ngaahi fakafuofua kuo tuku mai fekau’aki mo e ngaahi pole ‘o e feliuliaki ‘o e ‘ea’ mo e anga ‘ene tu’u ki he kaha’u’.</p>			
<p>3.1: Langa ‘o e fōsoa malu’i, fe’unga mo e 4km ‘i he matāfanga ‘o Hahake’.</p>	<p><u>Pole 1</u></p> <p>‘Auhia ‘a e kelekele mo e ‘one’one ‘i hono fokotu’u ko ia ‘a e fōsoa malu’i ‘o e matāfanga’ ‘i Hahake pea te ne uesia ‘a e nofo’anga ‘o e ngaahi me’a mo’ui ‘i tahi’, kau ki ai mo e fetafeaki ‘a e vai ki he matāfanga Fanga’uta.</p> <p><u>Pole 2</u></p> <p>Ko hono fokotu’u koia ‘o e fōsoa malu’i ‘o e matāfanga’ te ne fakatupunga ‘a e fe’unuaki ‘i he ‘one’one’ mo e kele’ ‘o lava ke ne liliu ‘a e matātahi’, mole ‘a e ngaahi nofo’anga ‘o e me’a mo’ui ‘oku ‘i ai’, liliu pea mo e anga ‘o e fetafeaki ‘o e vai’, malava ke ne maumau’i ‘a e konga lahi ‘o e matāfanga’ ‘o ne fakatupunga ‘a e ‘auhia’, kau ki ai mo e ngaahi feitu’u ofi ki he ngaahi matāfanga’ mo e ngaahi potu tahi malu’i makehe’.</p> <p><u>Pole 3</u></p> <p>Langa ‘o e fōsoa ke ne malu’i ‘a e matāfanga (ngāue 3.1) ‘a ia te ne fakatupu ‘a e fe’unuaki holo ‘a e</p>	<p>Makatu’unga 1: 1.1; 1.2; 1.3; 1.4</p> <p>Makatu’unga 1: 1.1; 1.2; 1.3; 1.4; 1.11</p> <p>Makatu’unga 1: 1.1; 1.2; 1.3; 1.4; 1.7; 1.11</p> <p>Makatu’unga 1: 1.1; 1.2; 1.3; 1.4; 1.11</p>	<p>Mahu’inga</p>

Fakamatala Fakalahi VI(e) – Palani Ngāue ki hono Tokangaekina ‘o e ‘Ātakai mo e Anga ‘o e Nofo Fakasōsiale

Fa’unga Palani ‘a e Kautaha Tokoni Fakapa’anga Feliuliaki ‘o e ‘Ea

	<p>kelekele/’one’one mo uesia ‘a e faitu’u tongo ‘i he kelekele ‘esiti sulifa’.</p> <p><u>Pole 4</u></p> <p>Faka’efihia’i, fakalavea’i ‘a e ngaahi me’a mo’ui ‘o ‘ōseni’, e hoko eni ‘i he ngaahi ngāue langa ‘o e fōsoa malu’i ‘o e matāfanga’ (ngāue 3.1)</p> <p><u>Pole 6</u></p> <p>Ko e tu’utu’uni ngāue ‘a e Pule’anga’ ki hono ngāue’aki ‘a e kelekele’, ‘e malava ke ne fakatupu ‘a e tō kehekehe fakatu’asino mo faka’ekonōmika koe’uhi’ ko e liliu ‘o e ngaahi founa angamaheni’.</p> <p>‘E malava eni ke ne liliu ‘a e vaha’angatae ‘o e Tonga’ mo hono ‘ātakai’, hoko ke ne uesia ai ‘a e ‘ulungaanga fakafonua’ pehē ki he ngaahi ‘ilo mei ono’aho na’e kei pukepuke mai fekau’aki mo hono tokangaekina ‘o e ngaahi ‘ēlia ‘o e matāfanga’.</p> <p><u>Pole 7</u></p> <p>Ko hono langa ko ia ‘o e fōsoa ko ‘eni’ i he matāfanga’ (Ngāue 3.1), te ne fakafaingata’a’ia’i ‘a e feinga ‘a e kakai’ ke nau a’u ki he matāfanga’, pea te ne uesia ai ‘a e toutai’ mo e founa ma’u’anga mo’ui ‘a e kakai’, kau ki ai ‘a e kakai fefine mo e kakai tu’ufonua’, pea ‘e hoko ai ha fevākovi’aki ‘i he fakangatangata ko eni’.</p> <p><u>Pole 8</u></p>	<p>Tefito’i Tui 1: T1; T2; T 3; T 4; T 5; T 6</p> <p>Tefito’i Tui 4: T 13; T 14</p> <p>Makatu’unga 1: 1.3</p> <p>Tefito’i Tui 1: T1; T2; T3; T4; T5; T6</p> <p>Tefito’i Tui 4: T 13; T 14</p> <p>Standard 1: 1.3</p> <p>Tefito’i Tui 2: T 8; T 9; T 10; T 11</p> <p>Makatu’unga 4: 4.1; 4.2; 4.3; 4.4</p> <p>Makatu’unga 6: 6.1; 6.2; 6.3; 6.6; 6.9</p> <p>Makatu’unga 3: 3.1 ; 3.2</p>	
--	--	---	--

Fa'unga Palani 'a e Kautaha Tokoni Fakapa'anga Feliuliuaki 'o e 'Ea

	<p>Ko e ngaahi longoa'a 'i 'uta mo tahi 'e hoko ia koe'uhi' ko e ngaahi me'a ngāue 'oku ngāue'aki ki he langa' pehē ki hono huhua 'o e maka lalahi'.</p> <p><u>Pole 9</u></p> <p>Ngaahi maumau 'oku hoko ki he 'ātakai' (tā 'o e 'ulu'akau' ko e'uhi' lava fakahoko 'a hono keli 'o e maka', 'oku'ne fakatupunga 'a e veve mo e 'uli mei he keli'anga maka') 'oku fekau'aki ia mo hono feinga'i 'o e fo'i maka' mei he keli'anga maka'.</p> <p><u>Pole 10</u></p> <p>Ko e ngaahi langa 'i he matāfanga', na'e fakataumu'a ia ke ne malu'i 'a e matāfanga' mei he ngaahi nunu'a 'o e feliuluiaki 'o e 'ea', ka 'oku'ne lolotonga 'i he tu'unga tu'u laveangofua' iate ia pē ki he feliuluiaki 'o e 'ea', koe'uhi' 'oku lolotonga faingamālie pē ke maumau'i 'e ha fakatamaki fakaenatula 'o ka hoko mai.</p> <p><u>Pole 14</u></p> <p>'E malava pē ke hoko ha fakatamaki ki he kau ngāue' lolotonga hono fakahoko 'a e langa lalahi 'i he matāfanga', pea ka maumau, te ne uesia 'a e tu'unga malu 'o e kakai 'i he komiuniti.</p> <p><u>Pole 15</u></p> <p>'E 'i ai 'a e kau ngāue (30 – 40 tokolahia taha 'e a'u ki ai) 'e 'alu ki he 'ēlia 'oku fakahoko ai 'a e poloseki'ni ke langa 'a</p>	<p>Makatu'unga 1: 1.1</p> <p>Makatu'unga 3: 3.1; 3.2; 3.3 ; 3.8</p> <p>Makatu'unga 8: 8.2</p> <p>Makatu'unga 2: 2.1; 2.2; 2.3</p> <p>Makatu'unga 3: 3.1; 3.2; 3.3 ; 3.8</p> <p>Makatu'unga 7: 7.6</p> <p>Tefito'i Tui 2:T12</p> <p>Makatu'unga 7: 7.5</p>	
--	--	---	--

Fakamatala Fakalahi VI(e) – Palani Ngāue ki hono Tokangaekina 'o e 'Ātakai mo e Anga 'o e Nofo Fakasōsiale

Fa'unga Palani 'a e Kautaha Tokoni Fakapa'anga Feliuliaki 'o e 'Ea

	<p>e fōsoa malu 'i he matāfanga', ka 'oku 'i ai 'a e tailiili fekau'aki mo e hia 'e ala fakahoko ki he kakai fefine' pehē ki he tu'unga malu 'o e kakai fefine ta'u iiki ange'.</p> <p><u>Pole 16</u></p> <p>Ko hono langa ko ia 'o e fōsoa ki hono malu'i 'o e matāfanga' te ne fakatupu ai ha fehikitaki fakataimi ki he ngaahi komuniti hoko.</p> <p><u>Pole 17</u></p> <p>Ko e ngaahi langa 'oku fakahoko' (tanu maka, ngāue 3.1) 'e fakakakato ia 'i he ngaahi founa kehekehe, kau ki ai 'a e tō 'akau . Ko e ngaahi ngāue ko eni', te ne fakatupu ai 'a e fanga ki'i me'a mo'ui fo'ou/pe 'ikai angamaheni 'a ia te ne fakatupu ha maumau ki he 'ātakai' 'o kapau 'e ngāue'aki ai pe kinautolu.</p>	<p>Makatu'unga 5: 5.1</p> <p>Tefito'i Tui 1: 1.6; 1.8</p> <p>Makatu'unga 6: 6.2</p>	
<p>3.2: Vahevahe atu ki he fonua' mo e pasifiki' fakatou'osi 'a e ngaahi lēsoni mo e founa lelei taha kuo ako mo ngāue'aki ki hono malu'i 'o e ngaahi matāfanga' mei he feliuliaki 'o e 'ea'.</p>			Ma'ulalo

2.3 FAKASI’ISI’I ‘A E UESIA TAMAKI ‘E ALA HOKO KI HE ‘ĀATAKAI’ MO E ANGA ‘O E NOFO

‘Oku fakama’opo’opo atu ‘e he tēpile ‘i lalo’ ‘a e ngaahi uesia tamaki ‘e ala hoko ki he ‘ātakai’ mo e anga ‘o e nofo’ makatu’unga ‘i he ola ‘o e sivi na’e fakahoko’ ‘i he’ene a’u mai ki he ‘ahoni’. ‘Oku toe kau atu foki he tēpile’ ‘a e ngaahi founa ngāue ke fakahoko ke fakapapau’i ‘oku fakasi’isi’i ‘a e uesia tamaki ‘ ki ha tu’unga ‘oku fakafiemālie’.

Fakamatala Fakalahi VI(e) – Palani Ngāue ki hono Tokangaekina ‘o e ‘Ātakai mo e Anga ‘o e Nofo Fakasōsiale

Fa’unga Palani ‘a e Kautaha Tokoni Fakapa’anga Feliuliaki ‘o e ‘Ea

Ngāue	Ngaahi Uesia ‘ikai Lava fakasi’isi’i	Ngaahi founa ki he Faka’ehi’ehi mo hono Fakasi’isi’i ‘o e Uesia	Konga ‘o e Poloseki
<p>Ola 1: Fakamālohia ‘a e ‘ilo’, pōto’i ngāue’ mo e ngāue fakataha’ ‘i hono fakakau atu ‘o e ngaahi pole ‘o e feliuliaki ‘o e ‘ea’ ki hono fo’u ‘o e palani ngāue taimi lōloa ke tokoni ki he kakai’ mo e ngaahi feitu’u’ kenau lava ‘o fononga fakataha mo e ta’au ‘o e feliuliaki ‘o e ‘ea’, ‘o fakafou’ ‘i he fepoupouaki ‘a e ngaahi sekitoa mo e ngaahi kulupu felālāve’i kehekehe ki hono talatalanoa’i mo hono ngāue’i ‘a e palani ko’eni’.</p> <p><i>Taumu’a Ngāue 1.1: Fokotu’u ha sisitemi ke kau mai ‘a e kakai mei he ngaahi sekitoa mo e taukei kehekehe ‘o e fonua’ ki hono talatalanoa’i mo hono fo’u ‘o e palani ngāue pehē ki ha solova’anga ‘o e ngaahi fakatamaki mei he feliuliaki ‘o e ‘ea’ ‘i he taimi lōloa’, kau kiai mo e fehikitiaki ‘o e kakai ‘oku nau loto ke hikifonua ki ha ‘ēlia ‘oku malu ange’</i></p>			
	<p>Ola 1: Malava ke to e kovi ange ‘a hono fakakehekehe’i ‘o e kakai fefine’ mo e to’utupu’ pehē ki he ngaahi kulupu tokosi’i ‘o hangē ko e LGBTI, he ‘oku ‘ikai ke fakakau honau le’o ‘i he fai tu’utu’uni’, ‘o tatau pē ‘i he pule’anga’ pē kolo’, ‘e tupu heni ‘a e ‘ikai ke a’usia ha ola ‘e lelei fakalūkufua mei he ngaahi faitu’utu’uni’, ka e tautefito ki he ngaahi founa ‘oku palani ke ngāue’aki kiai ‘a e kelekele’.</p> <p>‘Oku fakakau ‘i he poloseki’ni ‘a e fengāue’aki ma’u pe mo e kau ngāue(hangē ko e fakamatala/ngaahi polokalama ako, kaungāue langa), ‘a ia te ne lava fa’u ha ngaahi faingamālie ki he ngaahi tō’onga ta’etaa ‘i he ngaahi ngāue’anga (SEAH).</p>	<p>Fakakau ‘a e ngaahi fakakaukau kotoa pe, (Fakahoko ‘a e SEP)</p> <p>Me’a Ngāue ki hono tokonia ‘o e Lāunga(GRM)</p> <p>Fakapapau’i ‘oku fakakau ‘a e kakai tu’u laveangofua</p> <p>‘Ata kitu’a ‘o e ngāue – ngaahi fiema’u ki hono tuku atu</p> <p>Fakahoko ‘a e Palani Ngāue SEAH</p>	Konga Kotoa
	<p>‘Ikai ke ma’u ha taukei mo ha ‘ilo fe’unga ‘e he kau taki ngāue ‘o e poloseki’, tautefito ki he kau konituleki’ ki he ngaahi founa ke nau talatalanoa mo e komiuniti’ ke toe mahino lelei ange ‘a e ngaahi pole kehekehe ‘oku fepaki mo kinautolu’ ‘o hangē ko e fefine/pe tangata, kakai fefine’, kakai fiema’u tokoni makehe ange’, kau toulekeleka’, to’utupu’ mo e taha kotoa pē ‘i he komiuniti’.</p>	<p>Sivi’i ‘o e Ivi Malava</p> <p>Ngaahi Polokalama Ako</p> <p>Fakahoko ‘a e SEP mo e GRM</p> <p>Fakahoko ‘a e GAP</p>	Palani pea mo hono Fakahoko ‘o e ngāue
	Ngaahi lāunga mo e ta’efiemālie ‘e ala hoko	Holoki ‘a e uesia tamaki’ - fakahoko ‘a e SEP	Konga Kotoa

Fakamatala Fakalahi VI(e) – Palani Ngāue ki hono Tokangaekina ‘o e ‘Ātakai mo e Anga ‘o e Nofo Fakasōsiale

Fa’unga Palani ‘a e Kautaha Tokoni Fakapa’anga Feliuliaki ‘o e ‘Ea

Ngāue	Ngaahi Uesia ‘ikai Lava fakasi’isi’i	Ngaahi founa ki he Faka’ehi’ehi mo hono Fakasi’isi’i ‘o e Uesia	Konga ‘o e Poloseki
		Fakahoko ‘a e GRM	
<i>Taumu’a Ngāue 1.2: Fo’u ‘e he kakai’ ha palani fakakolo mo fakavāhenga, pea ke fakakau ai ‘a e ngaahi pole mo e nunu’a ‘oku nau fekuki moia meihe feliuliaki ‘o e ‘ea’.</i>			
	Ko e tu’utu’uni fakafonua ki hono ngāue’aki ‘o e kelekele’, te ne fakatupu ‘a e mole ‘o e ngaahi ngāue na’e ma’u mei ai ‘a e mo’ui ‘o e kakai fefine’.	Fakakau ‘a e ngaahi fakakaukau kotoa pe, ke ne fakapapau’i ‘a e ngaahi ola ‘e ala hoko (SEP) Palani Ngāue ki he Ma’u’angamo’ui ‘a e Kakai’ (LAP) Fakahoko ‘a e GAP	
	Ke toe lelei ange ‘a hono pule’i mo tokangaekinga ‘o e matāfanga’, ko e ola ‘eni ‘o e ngāue 1.2 (tu’utu’uni ngāue ki hono ngāue’aki ‘o e kelekele’) pehē ki he 1.3 (ngaahi langa lalahi’) pea ‘alu ke toe lahi ange ‘a e fiema’u ‘o e kelekele ki he ngoue’, ‘i he ‘ēlia ‘oku lolotonga fakafalala pē ki ai ‘a e kakai ‘o e kolo’ ke nau ma’u mo’ui mei ai, pea koe tokolahi taha’ ‘oku nau lolotonga lisi pē. ‘E hoko ‘eni ke ne uesia ‘a e kakai fefine ‘i he feitu’u ‘uta’, koe’uhi ko e faingata’a ‘a hono ma’u’.	Ke fakakau ‘i he SESA ‘a e ngaahi uesia tamaki ta’e’amanekina Fakahoko ‘a e SEP mo e GRM Fakahoko ‘a e GAP	Palani mo hono Fakahoko ‘o e ngāue
	Ngaahi lāunga mo e ta’efiemālie ‘e ala hoko	Holoki ‘a e uesia tamaki – fakahoko ‘o e SEP Fakahoko ‘a e GRM	Konga Kotoa
<i>Taumu’a Ngāue 1.3: Ako’i mo tokonia ‘o e kau pule fakavahe’, ‘ofisakolo’, komiti fakakolo’ pehē ki he NGOs ke mahu’inga mālie kia kinautolu ‘a hono fakakau ‘i he palani’ ‘a e ngaahi pole ‘o e feliuliaki ‘o e ‘ea’ pehē ki he ngaahi fiema’u vivili ‘a e ngaahi komiuniti ke nau lava ‘o fononga fakataha mo e ta’au ‘o e feliuliaki’. ‘E tokoni ‘eni ke toe lelei ange hono fo’u ‘o e Palani Langa Fakalakalaka ‘o e Ngaahi Komiuniti (CDP) ‘i he kaha’u’.</i>			
	Ko e tokolahi ‘o e polokalama ako’ ‘oku ‘ikai ke tokolahi fe’unga.	Fakafotunga ‘o e vahevahe taau Fakahoko ‘a e SEP mo e GRM	Fakahoko ‘o e ngāue

Fakamatala Fakalahi VI(e) – Palani Ngāue ki hono Tokangaekina ‘o e ‘Ātakai mo e Anga ‘o e Nofo Fakasōsiale

Fa’unga Palani ‘a e Kautaha Tokoni Fakapa’anga Feliuliaki ‘o e ‘Ea

Ngāue	Ngaahi Uesia ‘ikai Lava fakasi’isi’i	Ngaahi founa ki he Faka’ehi’ehi mo hono Fakasi’isi’i ‘o e Uesia	Konga ‘o e Poloseki
		Fakahoko ‘a e GAP	
	Ko e poloseki’ni te ne ngāue’aki ‘a e founa fakatekinolosia’ ki hono malu’i ‘a e matāfanga ‘o e fonua’. ‘E malava eni ke ne uesia leva ai ‘a e ‘ulungaanga fakafonua tukufakaholo’ pehē ki he ngaahi ‘ilo mei ono’aho na’e kei ohi mai ki hono tokangaekina ‘o e matāfanga’.	Fakahoko ‘a e SEP Fakahoko ha ngaahi ‘ilo tukufakaholo ‘o kapau ‘e fiema’u	Fakahoko ‘o e ngāue
	‘Oku fakakau ‘i he poloseki’ni ‘a e fengāue’aki ma’u pe mo e kau ngāue(hangē ko e fakamatala/ngaahi polokalama ako, kaungāue langa), ‘a ia te ne lava fa’u ha ngaahi faingamālie ki he ngaahi tō’onga ta’etaau ‘i he ngaahi ngāue’anga (SEAH).	Fakahoko ‘a e GAP Me’a Ngāue ki hono tokonia ‘o e Lāunga(GRM) Fakahoko ‘a e Palani Ngāue SEAH	Fakahoko ‘o e ngāue
	Si’isi’i ke mahino ‘a e uesia tamaki ‘oku tofanga ai ‘a e kakai fefine pē tangata’, kakai faingata’a’ia’ pea mo kinautolu kulupu tu’u laveangofua ‘oku fiema’u tokoni makehe’.	Sivi’i ‘o e Ivi Malava Polokalama Ako Fakahoko ‘a e SEP Fakahoko ‘a e GAP Fakahoko ‘a e Palani Ngāue ki he SEAH	Fakahoko ‘o e ngāue
	Fakafofonga ‘o e kakai fefine’ pea mo ha kulupu tu’u laveangofua ki he masiva.	Fakahoko ‘a e Palani Ngāue ki hono sivi’i ‘a e Tangata pe Fefine Holoki ‘a e tu’unga ‘o e uesia ‘aki ha palani kau katoa – fakahoko ‘a e SEP	Konga Kotoa

Fakamatala Fakalahi VI(e) – Palani Ngāue ki hono Tokangaekina ‘o e ‘Ātakai mo e Anga ‘o e Nofo Fakasōsiale

Fa’unga Palani ‘a e Kautaha Tokoni Fakapa’anga Feliuliaki ‘o e ‘Ea

Ngāue	Ngaahi Uesia ‘ikai Lava fakasi’isi’i	Ngaahi founa ki he Faka’ehi’ehi mo hono Fakasi’isi’i ‘o e Uesia	Konga ‘o e Poloseki
	Ngaahi lāunga mo e ta’efiemalie ‘e ala hoko	Holoki ‘a e tu’unga ‘o e uesia ‘aki ha palani kau katoa – fakahoko ‘a e SEP Fakahoko ‘a e GRM	Konga kotoa
Ola 2: Fakamālohia ke toe mahino’i ange ‘e he kakai ‘o e fonua’ ‘a hono tokangaekina mo hono sivi’i ‘o e ngaahi pole mo e nunu’a ‘o e feliuliaki ‘o e ‘ea’.			
<i>Taumu’a Ngāue 2.1: Fakaivia ‘a e ngaahi me’angāue ki hono tākaki mo ‘analaiso ‘o e mata’ifika’ mo e fakamatala’, ke toe lelei ange ‘a hono tokangaekina ‘o e ngaahi pole ‘o e feliuliaki ‘o e ‘ea’ pehē ki he palani ki hono malu’i ‘o e matāfanga’ fakataha mo e me’a mo’ui ‘oku ‘i ai’.</i>			
	Si’isi’i ‘a e ivi malava ‘o kinautolu ma’u lakanga’ pe ko ha taha pe ‘oku kau ‘i he poloseki’	Sivi’i ‘o e ivi malava Polokalama Ako	Palani mo hono fakahoko
	Ko e ngaahi fakamatala na’e ‘ikai fu’u mahino pe tufaki	Palani ‘a e ngaahi kupu fekau’aki	Konga kotoa
	‘Ikai fe’unga e ngaahi naunau fakatekinikale’ ‘o hangē ko e me’a ngāue, kau ki ai ‘a e tekinolosia ki hono tauhi ‘o e fakamatala’ ‘i he taimi lōloa	‘Ilo’i ‘o e ngaahi naunau ‘oku fiema’u’	Fakahoko ‘o e poloseki
<i>Ngāue 2.2: Ke toe fakalahi ange ‘a e tu’unga ‘ilo ‘a e ngaahi sekitoa’ mo e hoa ngāue fekau’aki’ mo e ngaahi palani tokateu ki he feliliaki ‘o e ‘ea’, pea ke tokonia ‘a e kakai’ ke nau fononga fakataha mo e ta’au ‘o e feliliaki’ mo matu’uekina ‘a hono ngaahi nunu’a’ ‘i he taimi loloa. ‘E fakatefito ‘a e palani ko ‘eni’ mei he ngaahi fakafuofua kuo tuku mai fekau’aki mo e ngaahi pole ‘o e feliliaki ‘o e ‘ea’ mo e anga ‘ene tu’u ki he kaha’u’.</i>			
	‘Ikai ke fakafongia’i lelei ‘a e kakai fefine’ mo e ngaahi kulupu tu’u laveangofua’	Fakafongia’i lelei – fakapapau’i ko e fakafongia’i ‘o e kakai fefine’ mo e ngaahi kulupu tu’u laveangofua’ ‘i he	Ngaahi konga kotoa

Fakamatala Fakalahi VI(e) – Palani Ngāue ki hono Tokangaekina ‘o e ‘Ātakai mo e Anga ‘o e Nofo Fakasōsiale

Fa’unga Palani ‘a e Kautaha Tokoni Fakapa’anga Feliuliaki ‘o e ‘Ea

Ngāue	Ngaahi Uesia ‘ikai Lava fakasi’isi’i	Ngaahi founa ki he Faka’ehi’ehi mo hono Fakasi’isi’i ‘o e Uesia	Konga ‘o e Poloseki
		ngaahi ngāue ‘a e poloseki’ ‘o kau ai hono fakaivia kinautolu’ ko e naunau tefito ia ki hono fakahoko ‘o e poloseki’ pe ngaue’. Fakahoko ‘o e Ngaahi Fiema’u’ (GAP) Fakahoko ‘a e SEP Fakahoko ‘o e GRM	
	Ko e fokotu’utu’u ki hono ngāue’aki fakafonua ‘o e kelekele’ ‘e lava ke hoko ko e makatūkia’anga ki he tūkunga totonu mo faka’ekonomika’ tu’unga he ngaahi liliu ki he founa tukufakaholo angamaheni’	Ke fakakaukaua ‘e he SESA ‘a e uesia tamaki ‘e ala hoko ki he feitu’u ‘oku tanaki ki ai ‘a e ‘auhia ‘o e kelekele mo e fenga’unu’aki ‘o e ‘one’one’ LAP	Fakahoko ‘o e poloseki
	Ngaahi lāunga pe loto mamahi ‘e ala hoko’	Fakasi’isi’i e fakatamaki e ala hoko – fakahoko ‘o e SEP Fakahoko ‘o e GRM	Ngaahi konga kotoa
Ola 3: Holoki ‘a e tu’unga tu’u laveangofua ki he ngaahi fakatamaki ‘o e feliliuaki ‘o e ‘ea’ ‘oku tofanga ai ‘a e ngaahi komuinitī ‘i he matāfanga ‘i Hahake’, ‘aki hono fakahoko ha ngaahi ngāue ‘o makatu’unga ke malu’i e matāfanga’.			
<i>Ngāue 3.1: Langa ‘o e kau’ā/fōsoa malu’i fe’unga mo e 4km ‘i he matāfanga ‘o Hahake’</i>			
	Erosion and sedimentation- ko hono teke mo hono huo ‘o e vao’ tene fakatupunga ‘a e ‘auhia ‘a e kelekele’ pea malava ke fenga’unu’aki ‘a e ‘one’one’ mo e kele’ tautefito ki he nofo’anga ‘o e me’amo’ui ‘o ‘oseni’.	‘E kei hokohoko atu pe hono tokangaekina ‘o e fenga’unu’aki ‘i he ‘one’one’, kele’ pea mo e ‘auhia ‘a e kelekele’. (ngaue’aki ‘a e ESMP) Fakasi’isi’i ‘a e ngaahi ngāue ‘oku fakahoko’ ‘i he ‘amanaki ke tō mai ha ‘uha lahi Sivi ‘oku malava ke fakahoko ki he tūkunga lelei ‘o e kelekele (PASS) ‘o hangē ko e ‘elia ‘oku tō ai ‘a e tongo’	Ngaahi Langa’

Fakamatala Fakalahi VI(e) – Palani Ngāue ki hono Tokangaekina ‘o e ‘Ātakai mo e Anga ‘o e Nofo Fakasōsiale

Fa’unga Palani ‘a e Kautaha Tokoni Fakapa’anga Feliuliaki ‘o e ‘Ea

Ngāue	Ngaahi Uesia ‘ikai Lava fakasi’isi’i	Ngaahi founa ki he Faka’ehi’ehi mo hono Fakasi’isi’i ‘o e Uesia	Konga ‘o e Poloseki
	Koe’uhi’ ko e tokosi’i ange ‘a e kau ngāue’ (toko 30 ki he 40 ‘a e lahi taha’) ‘oku nau fe’unu’aki ki he ngaahi feitu’u ‘oku fakahoko ai ‘a e poloseki’ ke ngaue ki he ngaahi langa fōsoa ke malu’i e matāfanga’, ‘oku ‘i ai ‘a e tokanga mavahe ki he fetā’aki ‘a e tangata’ mo e fefine’ pea mo e malu ‘a e kakai fefine’ ta’u iiki ange’.	Leva’i ‘o e kau ngāue – ko hono ngaue’aki ‘a e kau ngāue fakalotofonua ke fakasi’isi’i ‘a e fenga’unu’aki’. Fakahoko ‘a e GAP Fakahoko ‘a e GRM Fakahoko ‘a e Palani ‘a e SEAH	Ngaahi Langa
	‘Oku malava ke hoko ha fakatamaki ‘i he ngaahi ngāue ‘a e poloseki’ ‘o kau ai ‘a e kau ngāue fakalotofonua’ lolotonga ‘a e langa fōsoa ke malu’i e ngaahi matāfanga’; pea kapau ‘e maumau ‘a e ngaahi langa ko eni’, ‘e malava ke uesia ai ‘a e malu mo e hao ‘o e ngaahi komuinitī pe tūkui kolo’.	Palani ki he hao mo e malu ‘a e kau ngāue’ Fakapapau’i ‘oku fakalele ‘a e ngaahi ako ngāue mo fakataukei. Ngāue’aki ‘o e PPE	Ngaahi Langa
	Liliu ‘a e founa fetāfeaki ‘a e vai’	Fokotu’utu’u ke ngaue’aki ‘a e ngaahi founa ‘ilo angamaheni pe ki he fetāfeaki ‘a e vai’ pea ke fekumi ki ha faingamalie ‘e si’isi’i ai ‘a e uesia ‘e ala hoko’.	Fokotu’utu’u pe fo’u ‘o e poloseki
	Pole ki he komiuniti (OHS) – Lahi ange ‘a e fenga’unu’aki ‘a e ngaahi me’alele ‘i he ngaahi ‘elia ofi mo fakahoko ai ‘a e poloseki’	Ke fokotu’u ha ‘ā ‘i he ngaahi feitu’u ‘oku ala hoko ai ha fakatamaki lolotonga e ngaahi langa’ ke fakasi’isi’i e fehū’aki ‘a e kakai’ Ke fakahoko ha ako ma’ae kau faka’uli’ ke fakapapau’i ‘a e ngaahi fiema’u ki he feitu’u ‘oku fakahoko ai ‘a e poloseki’. Ke fetongi leva ‘a e kau faka’uli’ ‘oku ‘ikai fakahoko lelei honau fatongia’. Fakahoko ‘a e palani SEP mo e ESMP/OHS	Ngaahi Langa

Fakamatala Fakalahi VI(e) – Palani Ngāue ki hono Tokangaekina ‘o e ‘Ātakai mo e Anga ‘o e Nofo Fakasōsiale

Fa’unga Palani ‘a e Kautaha Tokoni Fakapa’anga Feliuliaki ‘o e ‘Ea

Ngāue	Ngaahi Uesia ‘ikai Lava fakasi’isi’i	Ngaahi founa ki he Faka’ehi’ehi mo hono Fakasi’isi’i ‘o e Uesia	Konga ‘o e Poloseki
	Uesia ‘i he kiu ‘a e hala’ tupu mei he ngaahi ngāue langa’, fakatātā ‘aki ‘a e ngaahi misini ngāue pe ko e fetuku holo ‘o e ngaahi naunau langa’.	SEP- ke fakatokanga ki he kakai ‘o e tūkui kolo’ ‘a e tu’unga fakatu’utamaki mo e liliu ‘e ala hoko ki he konga hala ‘oku fakahoko ai ‘a e poloseki Tokangaekina ‘a e kiu ‘o e ngaahi me’alele’	Ngaahi Langa
	Ko e fekau’aki ‘o e ngaahi maumau ‘oku hoko ki he ‘ātakai’ pea mo e hao mo malu ‘a e kau ngāue’ mei he fetuku ‘o e maka’ mei he keli’anga maka’ ki he feitu’u ‘oku tuku ki ai ‘i he ngāue ‘oku fakahoko’. Ko e uesia hono ua (2) ‘e ala hoko ‘i he feitu’u ‘oku fakahoko ai ‘a e poloseki’ ‘oku kau ki ai hono tā ‘o e ‘ulu ‘akau’ kae lava ‘a hono keli ‘o e maka’, maumau ‘oku hoko pea mo e ‘uli ‘o e ‘ea’ mei he keli’anga maka’ kae pehē ki he ola tamaki ki he hao mo malu ‘a e kau ngāue’.	Ngāue’aki ‘o e keli’anga maka lolotonga’ kapau ‘oku ala lava ESIA ke fakahono ‘a hono sivi’i Fakangofua ke ma’u ‘i he feitu’u ‘oku fiema’u ai’ ESMP	Palani pea mo e Langa
	Hao mo e Malu mei ha Vela mo e Ngaahi Me’a Fakatu’upakē	Ke tūkunga lelei ‘a e feitu’u tuku’anga koloa’ fakatatau ki he tu’unga fakavaha’apule’anga ‘oku totonu ke ‘i ai’ ke tākaki ki ai ‘a e ngaahi me’a huhu’a ‘oku ne fakatupunga vave ‘a e vela’. Ke ma’u ‘a e ngaahi me’a tāmata afi’ ‘i he feitu’u ‘oku fakahoko ai ‘a e ngāue’ ‘Ikai ngofua ha tafu afi’ ‘i he feitu’u ‘oku fakahoko ai ‘a e poloseki’	Ngaahi Langa

Fakamatala Fakalahi VI(e) – Palani Ngāue ki hono Tokangaekina ‘o e ‘Ātakai mo e Anga ‘o e Nofo Fakasōsiale

Fa’unga Palani ‘a e Kautaha Tokoni Fakapa’anga Feliuliaki ‘o e ‘Ea

Ngāue	Ngaahi Uesia ‘ikai Lava fakasi’isi’i	Ngaahi founa ki he Faka’ehi’ehi mo hono Fakasi’isi’i ‘o e Uesia	Konga ‘o e Poloseki
		<p>Mahu’inga ke fakahoko ha palani ‘o ha founa ke fetuku holo ‘aki e ngaahi me’a ngāue’ kae pehē ki ha ngaahi me’a fakavavevave ‘e ala hoko ki mu’a pea fakahoko ‘a e ngaahi ngāue langa’.</p> <p>Ako’i ‘a e kau ngāue’ ke nau mateuteu mo fakahoko ha ngaahi tokoni ‘e ala hoko ‘i ha me’a fakavavevave (malu’i ‘a e hao mo e malu ‘i he ngāue’anga’)</p> <p>Vakai’i mo e fakafonu ‘a e Ngaahi Naunau ki he ‘Uluaki Tokoni’ ke mauu</p> <p>Faka’aonga’i ‘o e naunau malu’i fakataautaha</p>	
	Ko e ngaahi me’afua ki hono malu’i ‘o e langa fōsoa ki hono malu’i ‘o e matāfanga’ ‘oku malava ke uesia fakataimi pe liliu ‘o makatu’unga ‘i hono ngāue’aki ‘e he kakai’ ‘a e matāfanga’.	SEP mo e GRM LAP	Ngaahi Langa
	Naunau maumau ‘oku toe mei he ngaahi ngāue langa’ - ‘e toe lahi ange ‘a e ngaahi naunau maumau ‘oku toe’ ‘i he lolotonga ‘a e langa’ ‘o hangē ko hono fetuku faka’angataha pea mo fakataha’i ‘o e ngaahi naunau maumau’, toenga naunau maumau mei he feitu’u ‘oku fakahoko ai ‘a e langa’ ‘o kau ai mo e ngaahi kongokonga papa.	<p>Ke fakakau ‘a hono fakapotopoto’i e lahi ‘o e ngaahi toenga naunau ‘oku maumau mei langa’ ‘i he ESMP.</p> <p>Ngaue’aki ‘a e founa ngāue ki hono fakapotopoto’i e lahi ‘o e ngaahi naunau maumau mei he ngaahi ngāue langa’</p>	Ngaahi Langa mo e O&M
	Ko e si’isi’i ange ‘a e O & M ‘e malava ke hoko ai ‘a e tōnounou ‘i he ngaahi ngāue langa’	<p>Fokotu’u ‘o e ngaahi kōmiti fakakolo kau ai ‘a e kōmiti ki hono tokangaekina ‘o e ngaahi ‘ilo fakataki. Fokotu’u ‘o e pa’anga ngāue O & M.</p> <p>Ngaahi fa’ufa’u ke fakakaukau’i ‘a e O & M pea feinga ke fakasi’isi’i ‘a e ngaahi fakamole’/ fiema’u’</p>	O&M

Fakamatala Fakalahi VI(e) – Palani Ngāue ki hono Tokangaekina ‘o e ‘Ātakai mo e Anga ‘o e Nofo Fakasōsiale

Fa’unga Palani ‘a e Kautaha Tokoni Fakapa’anga Feliuliaki ‘o e ‘Ea

Ngāue	Ngaahi Uesia ‘ikai Lava fakasi’isi’i	Ngaahi founa ki he Faka’ehi’ehi mo hono Fakasi’isi’i ‘o e Uesia	Konga ‘o e Poloseki
	Uesia ‘oku fakahoko ‘e he kau ngāue’ pea mo e kau langa’ ki he ‘ātakai’	Lolotonga ‘a e aleapau langa’, ke tapui ‘a e kau ngāue’ mo e kau langa’ mei hono tānaki ‘o ha me’a mo’ui ‘i he feitu’u ‘oku fakahoko ai ‘a e langa’ SEP mo e GRM	Ngaahi Langa
	Ngaahi lāunga pe ta’efiemalie ‘e ala hoko	Fakasi’isi’i ‘a e ngaahi pole ‘o fakafou ‘i hono fakahoko e ngāue’ - fakahoko ‘a e SEP Fakahoko ‘a e GRM	Ngaahi konga kotoa
	Ngaahi uesia tamaki ‘o e langa’ - ‘uli ‘a e ‘ea’, longoa’a, maumau ‘o e ngaahi naunau langa’ pea kau ai e hao mo e malu ‘a e komiuniti / tūkui kolo’.	‘Ika fakahoko ha tutu veve ‘i he feitu’u ‘oku fakahoko ai e ngāue’ Fakangatangata ‘o e taimi ngāue’ ke ‘i he 7am – 6pm pē Ko e ngaahi mīsini ngāue’ ke ‘i he tūkunga lelei pea fe’unga mo e lahi ‘o e ‘ea pea pehē ki he me’a ngaue ki hono malu’i ‘o e longoa’a’. Tauhi ‘o e ngaahi me’a ngaue’ ‘i he feitu’u ‘oku malu ke fakasi’isi’i ‘a e ola kovi ‘i he kakai’. Ke fakahoko ‘a e ngaahi ngāue’ ‘i he taimi ‘uho’uha lolotonga ‘a e ta’u’ ke hauhau e kelekele’ pea fakasi’isi’i ‘a e efu’, pea mo fu’ifu’i atu ‘a e hala pule’anga’. Ke fakahoko ‘i he ngāue’anga’ ‘a e polokalama ako ngāue pea mo ‘omai ‘a e ngaahi me’a ngāue ke malu’i fakafo’ituitui lolotonga ‘a e ngāue’ Ko e fokotu’u ‘a e ā ‘i he ngaahi feitu’u ngāue ‘oku lahi ai ‘a e faingamālie ke hoko ha fakatamaki koe’uhi’ ke fakasi’isi’i ‘a e fehūholo’aki ‘a e kakai’. ‘Oku totonu ke malu ange ‘a e ngaahi ‘ēlia kuo vahe’i ke tauhi ai ‘a e lolo mo e ngaahi kemikale kehe ke ‘oua na’a	Ngaahi Langa

Fakamatala Fakalahi VI(e) – Palani Ngāue ki hono Tokangaekina ‘o e ‘Ātakai mo e Anga ‘o e Nofo Fakasōsiale

Fa’unga Palani ‘a e Kautaha Tokoni Fakapa’anga Feliuliaki ‘o e ‘Ea

Ngāue	Ngaahi Uesia ‘ikai Lava fakasi’isi’i	Ngaahi founa ki he Faka’ehi’ehi mo hono Fakasi’isi’i ‘o e Uesia	Konga ‘o e Poloseki
		faifai kuo mahua. Ko hono toe fakafonu ‘o e ngaahi kemikale huhu’a ko eni’ ke fakamama’o mei he vai’.	
	Tupulaki ‘i he tu’unga ‘o e efu ‘i he ngaahi feitu’u pelepelengesi	<p>Fakahoko ‘a hono tokangaekina ‘o e efu’ ‘i he ngaahi feitu’u’ ‘o tatau pē ‘i he taimi ‘oku fokotu’utu’u ai pea mo fakahoko ‘a e ngaahi ngāue langa’.</p> <p>Tokanga’i e efu/me’a ‘oku mahu’inga ke fakapapau’i ‘oku ‘ikai fakatupu ‘e he kohu’ ha ‘ataakai ‘oku ‘ikai fe’unga ‘i he ngaahi feitu’u pelepelengesi’</p> <p>Ko e ngaahi ngāue langa’ ke fakasi’isi’i ‘a e ngaahi fakatamaki ‘e ala hoko koe’uhi’ ko e feliliuaki ‘a e ‘ea’ (vakai’i ma’u pe ‘a e fakamatala ‘ea’)</p> <p>Ko hono taimi’i ‘a e ngaahi ngāue ke fakahoko’ ke fakapapau’i ‘oku ‘ikai ke uestia ‘a e ngoue’ pea fakasi’isi’i ‘a e ngāue e ala fakahoko’.</p> <p>Fokotu’u ‘a e ‘elia tānaki’anga koloa pe mama’o mei he fanau pe kau vaivai. ‘Ai ‘o ‘ufi’ufi ‘oka faingamālie.</p> <p>Ko e ngaahi pini tānaki’anga veve’ ke tapuni pea tuku ‘i he ngaahi feitu’u ‘oku malu mei he ngaahi feitu’u ‘oku pelepelengesi’.</p>	000
	Lahi ange ‘o e kasa ‘oku tukuange mai mei he ngaahi me’alele’ mo e me’a ngāue’	<p>Fakapapau’i ‘oku mate ‘a e ngaahi me’alele’/me’a ngāue’ ‘i he taimi ‘oku ‘ikai ngāue’aki ai’.</p> <p>Fakapapau’i ko e ngaahi me’alele pē ‘oku fakahoko ‘aki e ngāue’ ke ‘i he feitu’u ‘oku fakahoko ai e ngāue’.</p> <p>Fakapapau’i ko e ngaahi me’alele, me’a ngāue mo e mīsini ‘oku fakahoko ‘aki e ngāue langa’ ke ‘i he tu’unga lelei ‘o</p>	Ngaahi Langa

Fakamatala Fakalahi VI(e) – Palani Ngāue ki hono Tokangaekina ‘o e ‘Ātakai mo e Anga ‘o e Nofo Fakasōsiale

Fa’unga Palani ‘a e Kautaha Tokoni Fakapa’anga Feliuliaki ‘o e ‘Ea

Ngāue	Ngaahi Uesia ‘ikai Lava fakasi’isi’i	Ngaahi founa ki he Faka’ehi’ehi mo hono Fakasi’isi’i ‘o e Uesia	Konga ‘o e Poloseki
		<p>fakatatau ki he ngaahi tu’unga fakavaha’apule’anga ‘oku totonu ke ‘i ai’.</p> <p>Fokotu’utu’u mo fakahoko ha polokalama fakataukeyi ki he ngaahi feitu’u ‘oku fakahoko ai ‘a e ngāue’ ‘a ia ‘oku kau heni ‘a e ngaahi fiema’u ke leva’i ‘o e ‘ātakai ‘oku fakahoko ai ‘a e ngāue’.</p>	
	Lahi ange ‘a e longoa’a lolotonga ‘a e ngaahi ngāue langa’	<p>Fokotu’u ‘o e ngaahi me’a ngaue fakale’osi’i ki he ngaahi mīsini’ mo e me’ā ngaue’ ke fakasi’isi’i ‘aki ‘a e longoa’a lolotoga ‘o e ngaahi ngāue langa’.</p> <p>Fakasi’isi’i ‘a hono ‘uli’i ‘o e ‘ea’ pea mo e longoa’a ‘i he taimi langa’ pea ke fakahoko ‘a e ngaahi ngāue langa’ mei he 7am ki he 6pm.</p> <p>Fakahoko ha fepōtalanoa’aki mo e ngaahi ‘api nofo’anga ‘oku ofi ki he ngaahi ngāue langa’ pea ke fakahoko ‘i he taimi 7am ki he 6pm ke fakasi’isi’i ‘a e longoa’a mei he ngāue langa’.</p> <p>Fokotu’u ha founa ki hono ma’u mo solova ‘a e ngaahi lāunga’ (GRM)</p>	Ngaahi Langa
	Ko e mole ‘a e nofo’anga mo e moveuveu tupu mei he langa ke malu’i e matāfanga	<p>Fakangatangata hono huo ‘o e vao’ pea fakasi’isi’i hono uesia ‘o e ngaahi nofo’anga’ ‘i ha malu’i fe’unga mo hono tokanga’i ‘o e vao.</p> <p>Fakapapau’i ‘oku ‘ilo’i ‘e he kau ngāue kotoa ‘o e feitu’u ku fakahoko ai ‘a e polōseki’ ‘a e ngaahi feitu’u pelepelengesi pea mo e ngaahi fiema’u ki hono malu’i ‘o e ngaahi feitu’u ko ‘eni.</p> <p>Hiki ‘i he feitu’u ‘e ala malava ‘a ia ‘oku nofo’i pe tuai ‘ene nga’unu hangē ko e vāsuva’ mo e loli’ ‘a ia ‘e lava ke ne</p>	Ngaahi Langa

Fakamatala Fakalahi VI(e) – Palani Ngāue ki hono Tokangaekina ‘o e ‘Ātakai mo e Anga ‘o e Nofo Fakasōsiale

Fa’unga Palani ‘a e Kautaha Tokoni Fakapa’anga Feliuliaki ‘o e ‘Ea

Ngāue	Ngaahi Uesia ‘ikai Lava fakasi’isi’i	Ngaahi founa ki he Faka’ehi’ehi mo hono Fakasi’isi’i ‘o e Uesia	Konga ‘o e Poloseki
		<p>ta’ofi leva pe ‘efihia ko e ola ‘o hono langa ‘o e ngaahi founa malu’i ‘o e matatahi’.</p> <p>Fakasi’isi’i ‘a e longoa’a ‘i he feitu’u ‘oku fakahoko ai ‘a e langa’ pea ke fakahaofi ha taha ‘oku lavea lolotonga ‘a e ngāue’.</p> <p>Fakasi’isi’i e longoa’a mo hono ngāue’aki ‘o e ma’u’anga ‘uhila’ lolotonga ‘a e ngaahi ngāue langa’ pea mo fakahoko fatongia ‘i ha feitu’u ‘oku pelepelengesi ki he anga ‘o e nofo’.</p> <p>Toe tō mo langa ‘a e ngaahi feitu’u na’e uesia’ ‘o ngāue’aki ‘a e ngaahi ‘akau tu’ufonua ‘oku mahu’inga.</p>	
	Ko e ngaahi tukufakaholo fakafonua ‘oku hā mai ‘i hono fokotu’utu’u/ fakahoko ‘o e ngaahi ngāue langa’	<p>ESIA ke sivilisi’i ‘a e ngaahi pole ‘i he tukufakaholo fakafonua’ ‘o hangē ko hono ‘ilo ha koloa.</p> <p>Fokotu’utu’u ke fekumi ke ta’ofi ha ngaahi me’a ‘e ala ta’ofi pea ka ‘ikai pea fokotu’u ha palani ke ngāue fakapotopoto’i ‘a e tukufakaholo fakafonua’ pea felotoi mo e ngaahi potungāue ‘a e Pule’anga’ kae pehē ki he tūkui kolo’.</p>	Ki mu’a hono fakahoko ‘o e langa’
	Maumau pe moveuveu ki he koloa tukufakaholo’ ‘o e ngaahi kolo, kakai’ mo e/pe tukufakaholo fakafonua lolotonga e moveuveu tupu mei he mofuika mo e ngaahi ngāue ‘oku faka’atā ‘a e kekekele’	<p>Develop a Chance Finds Procedure as part of ESMP</p> <p>Fakatupulaki ha Faingamālie ma’u e Founa Ngāue ko ha konga ‘o e ESMP</p>	Ngaahi Langa
<p><i>Ngāue 3.2 Vahevahe atu ki he fonua’ mo e pasifiki’ fakatou’osi ‘a e ngaahi lēsoni mo e founa lelei taha kuo ako mo ngāue’aki ki hono malu’i ‘o e ngaahi matāfanga’ mei he feliuliaki ‘o e ‘ea’.</i></p>			

GREEN
CLIMATE
FUND

Fakamatala Fakalahi VI(e) – Palani Ngāue ki hono Tokangaekina ‘o e ‘Ātakai mo e Anga ‘o e Nofo Fakasōsiale

Fa’unga Palani ‘a e Kautaha Tokoni Fakapa’anga Feliuliaki ‘o e ‘Ea

Ngāue	Ngaahi Uesia ‘ikai Lava fakasi’isi’i	Ngaahi founa ki he Faka’ehi’ehi mo hono Fakasi’isi’i ‘o e Uesia	Konga ‘o e Poloseki
	‘Ikai lelei ‘a hono tufaki ‘o e ngaahi fakamatala’	SEP	Fakahoko ‘o e Langa’

3 FA’UNGA FAKALAO MO FAKANGĀUE

3.1 FA’UNGA FAKALAO FAKAVAHA’APULE’ANGA

Kuo fakamo’oni ‘a Tonga ki he ngaahi konivēsio fakavaha’apule’anga ko eni’ ‘a ia ‘oku felāve’i ki he poloseki’:

- Talite ‘a e Ngaahi Fonua ‘o e Pasifiki’ ki he Ngaahi Feitu’u ‘oku Faka’ataa’ (1965)
- Konivēsio fakavaha’apule’anga ki hono fakasi’isi’i ‘o e Laulanu’ (1972)
- Aleapau Fakamāmani Lahi ki hono Malu’i ‘o e Ngaahi Tukufakaholo no Fakaenatula Fakamāmani Lahi(1972)
- Aleapau Fakamāmani Lahi hono Malu’i ‘o e ‘Osouni Leia Viena (1985)
- Aleapau Fakamāmanilahi ki hono Malu’i ‘o e Ngaahi Koloa Fakanatula’ mo e ‘Ātakai’ ‘I he Pasifiki (1986)
- Aleapau Fakamāmani Lahi ki he Fa’ahinga Kehekehe ‘o e Me’amo’ui (1992)
- Aleapau ki hono fokotu’u ‘a e Polokalama ki he Tokangaekina e ‘Ātakai ‘o e Ngaahi Fonua ‘o e Pasifiki’ (1993)
- Konivēsio ki he Totonu ‘a e Fānau’ (1965)
- Founa ki hono Tokangaekina ‘o e Feliuliaki ‘a e ‘Ea’ Kyoto ki he Pule’anga Fakatahataha’(1997)
- Femahino’aki ki hono tokanga’i ‘o e tofua’a mo honau nofo’anga ‘i he Pasifiki’(2006)
- Founa ki he teuteu mo e tali ki he Ngaahi Kemikale fakatu’utamaki ki hono ‘Uli’i ‘o e ‘Ea’ ‘i he Pasifiki (2006)
- Konivēsio ‘a e Totonu ‘o e Tokotaha Faingata’a’ia’ (2007)
- Felotoi pea mo Pālesi (2015)

3.2 FA’UNGA FAKALAO FAKAFONUUA

3.2.1 Ngaahi Lao mo e Tu’utu’uni Ngāue Fakafonua

Ko e Ngaahi Lao mo e Tu’utu’uni Ngāue ‘oku felāve’i ki he Poloseki.

- Lao ki he Malu ‘a e Fanga Manupuna mo e Ika 1974
- Lao ki he Ngaahi Paaka mo e Ngaahi Feitu’u Malu’i 1979
- Lao ki he Fakafuofua Uesia ‘o e ‘Ātakai 2003
- Lao ki hono Pule’i ‘o e ‘Ātakai 2010
- Lao ki he Pule’i ‘o e Toutai 2002
- Lao ki he Pule’i ‘o e Toutai 2002 (Ngaahi Feitu’u Tokanga’i Makehe)
- Ngaahi Tu’utu’uni ki hono Pule’i ‘o e Toutai (Fakatolonga) 1994
- Ngaahi Tu’utu’uni ki he Toutai (Kolo Matatahi)2009
- Lao ki he Ngaahi Veve Fakatu’utamaki moe Kemikale 2010
- Lao ki hono ta’ofi ‘o e ‘uli’i ‘o e tahi 2002
- Lao ki he Ngaahi ‘Akau kovi ‘oku mafola mo Tupu Vao (1917)
- Lao ki he Ngaahi Paaka mo e Ngaahi Feitu’u Malu’i 1976
- Lao ki he Tauhi ‘a e Ngaahi Me’a ‘oku ‘aonga ki he Ako ki he Ngaahi Me’a Fakakuonga Mu’a 1969
- Lao ki hono Pule’i ‘o e Veve 2005
- Lao ki he Ngaahi Hia (1926)
- Tu’utu’uni Ngāue ki he Tangata/Fefine pea mo e Fakalakalaka’

3.2.2 Lao ki hono Tokangaekina ‘o e ‘Ātakai’ 2010

Na’e fa’u ‘e he Lao ki hono tokangaekina ‘o e ‘ātakai 2010 ha fa’unga fakalao ki he pule’anga ‘o Tonga. Ko e ngaahi taumu’a ‘o e Lao’ ke:

- fakatahataha’i ‘a e ngaahi lao ‘a e Pule’anga’ ‘o fakafehoanaki ki hono tokangaekina e ‘ātakai’, ‘o kau ai ‘a e feliliuaki ‘a e ‘ea’ pea mo e ngaahi fai tu’utu’uni’.
- ko hono fakakau mai ‘a e kakai’ ki hono tālanga’i e palopalema hono tokangaekina e ‘ataakai’ ‘o kau ai e feliliuaki ‘o e ‘ea’.
- fakapapau’i ‘oku ‘omai e fakakaukau ‘a e kakai’ ki hono fatongia fakavaha’a pule’anga ki hono malu’i ‘o e ‘ātakai’
- faka’ai’ai ‘o e fakalakalaka tu’uloa’ ‘i he’ene fekāinga ‘aki mo e ‘ātakai’ kae pehē ki he koloa tukufakaholo ‘a Tonga.
- fakahoko ‘a hono sivi’i ‘o e ola tamaki ‘i he ‘ātakai’ ‘o ha ngāue ‘e ala uesia ai, kimu’a eni ‘i he ngaahi ngāue na’e ‘amanaki ke fakahoko’.
- faka’ai’ai ‘a e femahino’aki’, ko hono leva’i’ kae pehē ki hono fakatolonga ‘a e anga ‘o e nofo ‘a e kakai Tonga’
- faka’ai’ai ‘a hono fakahoko ‘o e ngaahi me’afua ke hiki hake ‘a e tu’unga matu’uekina ‘o e fonua’ pea mo hono ‘ataakai’ ki he feliliuaki ‘a e ‘ea’

3.2.3 Lao ki he fakafuofua Uesia ki he ‘Atakai 2003

‘Oku fiema’u ‘e he Lao ki he Fakafuofua Uesia 2003 ki he ngaahi poloseki lalahi kotoa pē, poupu ki ai ‘a e fakafuofua uesia ‘oku fe’unga ke fakahoko ‘i he malumalu ‘o e Lao’. ‘I hono sivi’i ‘o ha polōseki lahi kuo pau ke fakamo’oni ‘a e ‘Eiki Minisitā (‘oku fekau’aki mo e ‘ātakai’) pea fakapapau’i ‘a e ngaahi me’a ni:

- ola ko e lahi ange ‘a e ‘uli ‘o e ‘ea’
- ola ko e hoko mai pe ko e toe lahi ange ‘a e faingamālie ke hoko ‘a e ngaahi fakatamaki fakaenatula’ ‘o hangē ko e ‘auhia ‘o e kelekele’, tāfea, hu’a lahi ‘a e tahi’ pe ko e ngaahi kemikale ‘oku fakatu’utāmaki.
- ola hono faka’ilo mai ha ngaahi me’a mo’ui na’e ‘ikai ke ma’u ki mu’a pea malava ke uesia ai ‘a e ‘ātakai’ pea mo e anga ‘o e nofo’
- ngaahi ‘ulungaanga, uesia ‘i he ‘ātakai’ ‘a ia ‘oku ‘ikai fakapapau’i pea mo e uesia ‘e ala hoko ‘o fakatātā ‘aki hano fakahoko ‘o ha fakatoto; pē
- Ola hono vahevahe pe ngāue lahi ‘aki ‘o e ngaahi koloa fakaenatula’ ‘i ha founa ‘e malava ke faka’ehi’ehi mei hono fakafo’ou ngāue’aki e ngaahi founa fakaenatula pē pe ko e ‘ikai malava ke liliu ki ha koloa kehe.

He’ikai lava ke hokoatu ha poloseki ‘oku lahi kae’oua leva kuo tali ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘a e Sivi ‘o ha Uesia ki he ‘Atakai’. ‘I he fa’unga fakalao ‘i Tonga ni , ko e Lao ‘o e fakafuofua uesia ki he ‘Atakai’ 2003 pea mo e Lao ‘o e fakafuofua uesia ki he ‘Atakai’ 2010, ko e kotoa ‘o e ngaahi ngāue fakalakalaka’ ‘oku fakahoko ia ki he Potungāue MEIDECC. ‘I hono fakahā mai eni’, ‘oku fakafonu leva ‘e he tokotaha ‘oku ‘a’ana ‘a e poloseki ‘a e foomu ki hono fakapapau’i ‘oku sivi’i ‘a e ngāue’, ‘oku ‘omai heni ‘a e konga lalahi ‘o e poloseki fakalakalaka’ pea mo e fakamatala fekau’aki mo e ‘ātakai’ pea mo e uesia ‘e ala hoko’. ‘E lava ke tala ‘e he Sekelitali mo e ‘Eiki Minisitā ‘a e si’isi’i pe lahi ‘o e poloseki pea toki fakahoko ki he taha ‘oku ‘a’ana ‘a ia na’a ne fakahū mai’ ‘i loto he ‘aho ‘e 30. Kapau ko e polōseki lahi pea ‘e fakahū leva he tokotaha ‘oku ‘a’ana e poloseki’ ‘a e kakato ‘o e Sivi ‘o ha Uesia ‘i he ‘ātakai’ ke fai ha sio ki ai ‘a e Sekelitali’. ‘E fokotu’u atu leva ‘e he Sekelitali’ ki he komiti EIA ke fakapaasi. ‘E ma’u ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘a e lipooti ki he sivi na’e fakahoko’ pea ne fakamo’oni ‘o tuku atu ‘a hono paasi (‘i ai/ ‘ikai ‘i ai mo e ngaahi me’a ke fakakakato), fiema’u ha ngaahi fakamatala kehe pē ko e ‘ikai ke tali ‘a e kole ko eni’.

‘I he Lao ki he fakafuofua Uesia ‘o e ‘Atakai’ 2003, ‘oku ‘i ai ‘a e lisi ‘o e ngaahi poloseki lalahi’. ‘I he kongokonga ‘o e Poloseki’ ‘e malava ke fakahā mai ‘a e fiema’u ke fakahoko ha sivi ki he uesia ‘o e ‘ātakai’ ‘o kau ai ‘a e (I) tata ‘o e ‘one’one’ mei he matāfanga’ ‘i he mita ‘e 50 mei he faka’ilonga ‘o e hu’a ‘a e tahi’, (tā/ ta’aki ‘o e ‘akau’ (kau ai ‘a e tongo’) pē ko e ngaahi ‘akau tu’ufonua ‘i ha ‘ēlia pē ‘o laka hake he vaeua ‘eka kelekele; pea mo e (III) langa ‘o e hala pule’anga’, uafu’, kolosi’anga ‘i he vaitafe, pea mo e ngaahi me’a ‘a ia ‘oku ne uesia ‘a e fetāfeaki ‘o e hu’a ‘a e tahi’.

Ko e ESMF ko eni’ ‘oku ne ‘omai e fakamatala ‘a e fiema’u ki he MEIDECC ke fakahoko ‘a hono sivi ‘o e ngaahi Poloseki Lalahi’ ‘a ia ‘oku fiema’u ‘i he Lao’.

3.2.4 Malu’i mo Fakatolonga ‘a e Ngaahi Me’amo’ui ‘o Natula’

o e Lao ki he Paaka’ pea mo hono fakatolonga’ 1976 ‘o e Pule’anga Tonga’ na’e fili ‘a hono sino’ mo e kau memipa’ ‘e he Fakataha Tokoni’. ‘I he lao ko eni’ ‘oku’i ai ‘a e mafai ‘o e Fakataha Tokoni’ ke fakahā ‘oku nau loto ki ai pe kaniseli ha ‘elia pe konga tahi ke hoko ko e paaka pe fakatolonga pea fokotu’u ‘a e ngaahi tu’utu’uni ke malu’i, fakatolonga pea tauhi ‘a e koloa fakaenatula’, koloa tukufakaholo, fakasaienisi pe ko e koloa mahu’inga ‘o ha paaka.

Ko e Lao ki he Malu ‘a e Fanga Manupuna mo e Ika 1974 ‘oku ne seti ‘a e fakangatangata pea mo tapui hono tamate’i pe fakalavea ‘o e ngaahi me’a mo’ui kau ai ‘a e ika, manupuna pea mo e fonu. Ko e lao ko eni ‘oku ne fokotu’u ‘a e sino fakalao ki hono poupou’i ‘o e Lao’. Ko e tautea ki hono maumau’i ‘o e Lao’ ‘oku kau ai ‘a e mo’ua pa’anga pea mo e ngāue pōpula kau ai hono to’o ‘a e totonu ‘o ha taha mei ha me’a ngāue. Ko hono fakahā ‘a e feitu’u ‘oku malu’i ‘i he malumalu ‘o e Lao ko eni’ ‘oku kau ai ‘a e matāfanga ‘i Tongatapu ‘a ia ko Fanga’uta pea mo Fanga Kakau.

3.2.5 Malu’i pē Fakatolonga ‘o e ‘Ulungaanga Fakafonua

Ko hono tauhi ‘a e ‘ulungaanga fakafonua/ fakatātā tukufakaholo fakakuonga mu’a ‘oku faka’ai’ ai ‘e he Lao ki he Tauhi ‘o e Ngaahi Me’a ‘oku ‘aonga ki he Ako ki he Ngaahi Me’a Fakakuonga Mu’a 1969 (toe vakai’i 1988). ‘Oku fokotu’u ‘e he Lao ko eni’ ‘a e founa ki he fekumi pea mo hono to’o ‘o e ngaahi fakatātā tukufakaholo fakakuonga mu’a’ pea mo fa’u ha aleapau felotoi ki hono lipooti ‘aki ‘a e ngofua ‘oku ma’u ki ai. ‘Oku lipooti eni ki he Kōmiti’ ‘o ‘ikai ha toe toloi, ‘o fakahā ai ‘a e feitu’u pea mo e tūkunga ‘o e me’a ‘oku a’u ki ai’.

3.2.6 Tokangaekina ‘o e Veve mo e Veve Fakatu’utāmaki’

Ko e Lao ki hono Tokanga’i ‘o e Veve 2005 ‘oku fokotu’u ke tākaki, laku pea mo hono tokanga’i ‘o e ngaahi veve kotoa ‘i he Pule’anga Tonga’. ‘Oku fokotu’utu’u ‘a e Lao ko eni’ ‘o fakamafai’i ‘a e Potungāue Mo’ui’ ki hono tokanga’i ‘o e veve’ ki he kotoa ‘o Tonga’ tukukehe ‘a Tongatapu ‘oku fakamalumu ia ‘i he sino fakalao kehe. ‘Oku tuhu’i mai ‘e he Lao ko eni’ ‘a e ngaahi ‘ēlia ki hono tokangaekina e veve’, pea ko e fatongia ia ‘o e sino fakalao ko eni’ pea mo e ‘Eiki Minisitā ko hono fokotu’u ‘a e totongi ki he ngaahi ngāue ki hono tokangaekina ‘o e veve’.

Ko e Lao ki he Veve’ pea mo e Ngaahi Kemikale Kona 2010 ‘oku ‘omai kene pule’i pea mo tokangaekina ‘o e ngaahi veve mo e kemikale kona ‘i Tonga ni ‘o fakatatau ki he ngaahi ngāue pea mo e aleapau fakavaha’a pule’anga ‘oku ngāue’aki, fetuku pea mo hono laku ‘o e ngaahi kemikale kona’ pea ‘i he ngaahi ‘uhinga kehe pē.

3.2.7 Toutai pea mo e Feitu’u Malu’i Makehe

Ko e Lao ki he Pule’i ‘o e Toutai 2002 ‘oku tokanga ia ki hono tokangaekina ‘o e toutai’, fakatolonga, ngāue’aki ke tu’ulua pea mo e fakalalakala’i ‘o e toutai’. ‘I he konga 13, ko e ‘Eiki Minisitā (fakafatongia’aki ‘a e Toutai’) kene vahe’i ‘a e ‘ēlia ‘o e tahi ki he toutai’ ke hoko ko e ngaahi feitu’u malu’i makehe ‘o fakataumu’a ki hono tokangaekina ‘o e matāfanga’, ngāue’aki ‘a e ngaahi founa fakatolonga, toutai fakataumu’a ke ma’u me’atokoni ‘a e fāmili’ pē ko ha ngaahi ‘uhinga kehe pē.

Ko e Lao ki he Pule’i ‘o e Toutai 2002 (Ngaahi Feitu’u Malu’i Makehe) ‘oku ne fakafaikehekehe’i ‘a e ngaahi feitu’u tahi ‘oku malu’i ko e ngaahi feitu’u malu’i makehe’. ‘Oku malava ke hā heni ‘a e totonu pea mo e ngaahi fatongia ‘o e ngaahi komiuniti’i ‘i he matāfanga’ ki he ngaahi feitu’u tokanga’i makehe ko eni’.

Ko e Ngaahi Tu’utu’uni Ngāue ki he Toutai’ (Komiuniti’i ‘i he matāfanga’) 2009 ‘oku fakahā mai ai ‘a e founa pea mo e lao ‘e malava ‘e he ngaahi komiuniti’i ‘i he matāfanga’ ‘o fakahoko ke tokangaekina ‘a e ngaahi feitu’u tokanga’i makehe ko eni’.

3.2.8 Tūkunga Pau ‘o e ‘Ātakai’

‘I he lolotonga ni, ‘oku ‘ikai ‘i ai ha tūkunga pau ke ‘i ai ‘a e ‘ātakai’, fakatātā ‘aki ‘a e tu’unga lelei ‘o e ‘ea’, tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e ‘uli ‘o e ‘ea’, tūkunga ‘oku ‘i ai ‘a e longoa’a’ pea pehē ki he vai’. Fakatātā ki heni’ ‘oku totonu ke ngaue’aki ‘a e tu’unga fakavaha’apule’anga.

3.2.9 Lao ki he Ngaahi Hia’

‘Oku ‘ikai ke fakalao ‘i Tonga ‘a e nofo fakamali ‘o tatau pe ‘a e tagata mo e tangata pea pehē ki he fefine mo e fefine ‘o fakamalumu ‘i he Lao ki he Ngaahi Hia’. ‘Oku ‘i ai ‘a e tautea heni ko e lahi taha’ ko e ngāue pōpula ‘i he ta’u ‘e 10. ‘Oku ‘ikai fakalao ‘o tatau pē ‘a tangata mo fefine. Neongo na’e ‘ikai ke toe fakalelei’i eni ki mui ange, ka ko e lao’ ko e tuku’au mai ia mei Pilitānia. Na’e tu’uma’u heni ‘a Tonga ‘i he taimi na’e foaki ai ‘a e tau’atāina’ pea hokohoko atu ki hono fakahalaia’i ‘o e nofo fakamali ‘i he tangata mo e tangata pea pehē ki he fefine mo e feine. ‘Oku ‘ikai ha fakamo’oni ia ‘a hono teke mui ‘o e lao’ ki mui nim ai, kaekehe ko e kakai LGBT ‘oku fakataumu’a fakamāvahevahe pea mo ngaohi kovia.

3.2.10 Tu’utu’uni Ngāue ki he Tangata’ mo e Fefine’ pea mo e Fakalakalaka’

‘Oku ‘ikai ha fetā’aki, fakamamahi fakaeongo, ngaohi kovia ‘o e tangata’ pe fefine’, tu’uaki ‘o e nofo fakamali’ pe ko e tu’utu’uni fakafāfili pea ‘ikai ke fakamo’oni pe fakangofua ‘a e ngaahi founa kotoa ‘o e filifilimānako ki he hou’eiki fefine’ (CEDAW). ‘Oku ‘ikai ha ta’u fakangatangata ki he si’isi’i taha ke fakahoko ‘a e nofo fakamali ko eni’ ‘i Tonga ko ia ai ‘oku ‘ikai ko ha hia ‘a e tohotoho’. ‘Oku fakangatangata pē ‘a e ‘uhinga fakalao ‘o e tohotoho fakamālohi’ ‘o fakafuofua ki he nofo fakamali pea ko e lao angamaheni’ ‘oku fiema’u ai ‘a e fakamo’oni pau ‘o e fakafepaki fakaesino kae lava ke si’isi’i ‘a e faingamālie kuo fakangofua’. ‘Oku kei fakangofua pe foki ‘a e malu’i ‘o e tui na’e ‘i ai ha taha na’e ngaohikovia ‘i he ta’u fakalao’ kuo fakangofua.

‘Oku ‘i he lao angamaheni’ ‘a e tu’unga fakakonisitūtone’ ‘i Tonga pea ‘oku hanga ‘e hono faka’aonga’i ‘o e ngaahi founa angamaheni’ ‘o tākiekina ‘a e founa totonu ‘o e faihia’. ‘Oku fakahoko ‘a e vete mali’ ‘i Tonga pea ‘oku ‘ikai fiema’u ke fakakaukau’i ‘a e ngaahi me’a ‘oku ‘ikai fakapa’anga’ ‘i he ngaahi me’a ‘o e vete mali’. ‘I he angamaheni’, ‘oku ‘iloa ‘a e kau polisi’ mo e mēmipa ‘o e kolo’ ke poupou’i ‘a e fakalelei’ ‘i he ngaahi palopalema ‘a hono ngaohikovia’. ‘I he ngaahi ta’u ki mui ni’ kuo muimui’i ‘e Tonga ‘a e ngaahi founa palani fakapule’anga’ ‘i hono poupou’i ‘o e kakai fefine’.

Na’e ohi ‘a e tu’utu’uni fakafonua ‘o e tangata’ pe fefine’ mo e fakalakalaka (GAD) ‘i he 2001 pea toe vakai’i ‘i he 2011. ‘Oku fakatokanga’i ‘e he tu’utu’uni’ ko e ngaahi to’onga fakafonua’ ‘oku ne vahe ki he hou’eiki fefine’ ha tu’unga ma’ulalo ange ‘i he hou’eiki tangata’, mo ha ngaahi faka’atā makehe hangē ko e mehikitanga’ (kau fefine lalahi). Ko e uesia ko ‘eni’, ‘oku poupou’i ‘e he tu’utu’uni GAD ‘a e ‘ilo mo e tokanga ki he silapa ‘a e ako’ ko ha founa ke ikuna’i ‘aki e ngaahi faka’apē [1]. ‘I he 2010, na’e fakafe’iloaki ai ‘e he pule’anga’ ha tu’utu’uni fo’ou ‘o faka’atā ai ‘a e kakai fefine’ ke malu’i kinautolu ‘i he fa’ele’ ‘i he ngaue fakapule’anga’ pea kamata ke nau feongoongoi ‘i he ngaahi me’a ‘e malava ke fakangofua ‘e he CEDAW. ‘I he 2011, na’e fakahinohino’i ‘e he pule’anga’ ‘a e fokotu’u ‘o e lao ‘oku ne ‘ufi’ufi ‘a e fetā’aki pe fakamamahi’i ‘o e kakai fefine’.

3.3 TU’UTU’UNI NGĀUE ‘A E UNDP KI HE ‘ĀTAKAI’ PEA MO E MALU FAKASOSIALE’

‘E talangofua ‘a e ngāue ‘oku fakamatala’i ‘e he ESMF ko ‘eni ki he ngaahi tu’unga mo’ui fakasōsiale mo e ātakai ‘o e ngaahi tu’unga mo’ui fakasosiale mo e ātakai (SES), ‘a ia na’e fakahoko ‘i he ‘aho 1 ‘o Sanuali 2021. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha ngaahi me’a ke malu’i pe faka’ehi’ehi ai mei he ngaahi me’a ‘oku tu’u fakatu’utamaki (‘oua na’a fai ha kovi), lolotonga ia ‘oku ne poupou’i ‘a e ngaahi lelei (fai lelei). ‘Oku ‘omi ‘e he ESMF lolotonga, ‘a ia ko e kongā ‘o e ngaahi fiema’u ki he malu’i ‘o e ngaahi fiema’u’, ha fakahinohino ke fakafuofua’i mo tokanga’i ‘a e ngaahi me’a ‘oku tu’u fakatu’utamaki ki he ngaahi me’a ‘e ala hoko ‘i he ngaahi ‘ekitiviti ngāue’, lolotonga ia ‘oku ne ‘omi ha fakahinohino ke fakapapau’i ‘e hanga ‘e he ngaahi ngāue ko ‘eni’ ‘o faka’ai’ai ‘a e ngaahi lelei ki he ngaahi taumu’a’.

Ko e ngaahi tu’unga mo’ui ko ‘eni’ ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha tukupā ‘a e UNDP ki hono tauhi ‘o e ngaahi me’a fakasosiale’ mo e ātakai’ ‘i he’ene ngaahi polokalama’ mo e ngaahi ngaue ke poupou’i ‘a e fakalakalaka tu’uloa pea ko ha kongā mahu’inga ia ki he UNDP, ‘a e fakapapau’i lelei mo e founa pule’i ‘o e ngaahi me’a ‘oku tu’u fakatu’utamaki ki he polokalama’. ‘I he SES, ‘oku feau ai ‘e he UNDP ‘a e ngaahi fiema’u ‘a e ātakai ‘o e GEF mo e tu’utu’uni ki he malu’i fakasosiale’.

Ko e ngaahi taumu’a ‘o e SES ko e:

- Fakamalohia e ngaahi ola fakasosiale mo e ātakai ‘o e polokalama’ mo e ngaahi ngāue’
- Faka’ehi’ehi mei he ola tamaki ki he kakai’ mo e ātakai’

- Fakasi’isi’i, fakasi’isi’i ‘a e ola, mo tokanga’i e ola tamaki ‘oku ‘ikai malava ke faka’ehi’ehi mei ai’
- Fakamālohia ‘a e ngaahi me’a ‘oku malava ‘e he UNDP mo e hoa ngaue ki hono tokanga’i ‘o e ngaahi me’a fakasosiale mo e ‘ataakai’ ‘oku tu’u fakatu’utamaki
- Fakapapau’i ‘oku kakato mo lelei ‘a e fengāue’aki mo e , kau ai ha founa ke tali ‘aki e ngaahi launga mei he kakai ‘oku uesia ‘e he ngāue’.

‘I he sivi (SESP), na’e fakapapau’i ‘e he polōseki’ ke fakatupu ‘a e ngaahi tefito’i mo’oni mo e ngaahi tu’unga mo’ui SES kotoa pē.

3.3.1 Tefito’i Mo’oni Fakalukufua: ‘Oua na’a Tuku ha Taha ke Tuenoa.

Ko e palōmesi ‘o e ‘asenita 2030, ko e ‘ikai ke tuku ha taha ke tuenoa pea a’u ki he mama’o taha ‘i mui’. ‘I he’ene hoko ko ha tefito’i mo’oni ‘o e polokalama’, ‘oku ‘ikai fiema’u ‘e ha taha ia ke ne fakamu’omu’a ‘a e fengāue’aki ke fakahā ‘a e anga hono tauhi e kakai’, fakafaihehekehe’i pea ‘ikai tali kinautolu pea kau ai hono fakamālohia kinautolu ko e kau fakafofonga mālohi ‘o e founa fakalakalaka’. Ko e kakai kotoa pē ‘oku nofo masiva ‘ango’ango, ‘i ha fa’ahinga founa pē, ‘oku li’aki kinautolu, fakataha mo kinautolu ‘oku nau kataki’i ‘a e ngaahi me’a ‘oku nau faka’ikai’i pē fakangatanga ‘enau ngaahi fili’ mo e ngaahi faingamālie fekau’aki mo e ni’ihi kehe ‘i he sosaieti’. ‘I hono ‘ilo’i pe ko hai ‘oku li’aki, ‘oku fakakaukau’i ‘e he UNDP ‘a e ngaahi me’a mahu’inga ‘e nima: filifilimānako, siokalafi, tu’u laveangofua ki he fakatamaki, pule’i mo e tu’unga fakasōsiale mo faka’ekonomika’²¹. ‘I he tafa’aki ‘e taha ‘o e ngaahi me’a ko ‘eni’, ‘oku fehangaangai ai e kakai’ mo ha ngaahi ma’u’anga tokoni lahi ‘o e masiva’ mo e ‘ikai ke potupotu tatau’. ‘Oku totonu ke muimui’i ‘a e polokalama’ ke ‘oua na’a ‘i ai ha taha ‘e tuenoa ‘i he founa ‘oku makatu’unga ‘i he ngaahi totonu ki he fakalakalaka’, kau ai hono faka’aonga’i ‘o ha fakakaukau ‘a ha tangata pe fefine. ‘Oku kau ‘i he ngaahi ngaue mo e ngaahi fili ‘oku ne fakalelei’i ‘a e mo’ui ‘a e masiva’, ‘ikai tali mo fakafaihehekehe’i ‘a e ngaahi kulupu’ pea ‘oku kau mo e filifilimanako ‘a e taukapo’, fakatupu ha ngaahi ‘ataakai’ ‘oku malava, fakalakalaka mo e poupou ki he sosaieti fakapule’anga’, fakaivia ‘o e kolo, mo fakalahi ‘a e tu’unga lelei ‘a e ola mo e tu’unga ‘o e ngaue’.

3.3.2 Tefito’i Tui 1: Totonu ‘a e Tangata’

‘Oku fakatokanga’i ‘e he UNDP ‘a e mahu’inga ‘o e ngaahi totonu ‘a e tangata’ ki he fakalakalaka tu’uloa’, fakasi’isi’i ‘o e masiva’ mo fakapapau’i hono tufaki ‘o e ngaahi faingamālie mo e ngaahi monū’ia pea ‘oku ne tukupā ke poupou’i ‘a e “faka’apa’apa fakamamani lahi’, mo hono tauhi ‘o e ngaahi totonu ‘a e tangata’ mo e tau’ataina mahu’inga ki he kakai kotoa pē.” ‘Oku tui ‘a e UNDP ki he kulupu fakalakalaka ‘a e ngaahi pule’anga fakatahataha (UNDG) fakamatala ‘o e mahino angamaheni ‘o e ngaahi totonu ‘a e tangata ki he fakalakalaka mo e fakapolokalama (mahino angamaheni ‘a e UN) ‘a ia ‘oku ne fakamatala’i ‘oku totonu ke toe lahi ange ‘a e ngaahi polokalama fakalakalaka’ mo e ngaahi tu’utu’uni ‘a e fa’ahinga ‘o e tangata’ ‘o hange ko hono fokotu’u ‘i he fanongonongo fakamāmani lahi ‘o e ngaahi totonu ‘a e tangata’ mo e ngaahi me’angaue kehe ‘a e tangata’. ‘Oku toe fakatokanga’i foki ‘e he UNDP ‘a e founa ‘oku makatu’unga ai e ngaahi totonu ‘a e tangata’ ko ha tefito’i mo’oni fakama’u mahu’inga ‘i he fekumi ki he ngaahi ola ‘o e fakalakalaka’. ‘I hono paotoloaki ko ia ‘o e ngaahi totonu, ‘e fakatou faka’ehi’ehi ‘a e UNDP mei hono fai ha poupou ki he ngaahi ngāue ‘e ala tokoni ki hono maumau’i ‘o e ngaahi fatongia ‘o e ngaahi totonu ‘a e tangata pea mo e ngaahi tefito’i talite fakavaha’apule’anga ‘a e tangata pea feinga ke poupou’i ‘a e malu’i mo hono fakahoko ‘o e ngaahi totonu ‘a e tangata. ‘I he’ene polokalama mo e ngaahi ngaue’, ‘e poupou’i ‘e he UNDP ‘a e ngaahi tefito’i mo’oni ‘o e ha’isia mo e lao ‘o e lao’, kau mai mo hono fakakau, mo e tu’unga tatau mo e ‘ikai ke filifilimanako, fakatokanga’i ‘oku kau ‘i he ngaahi me’a ‘oku ‘ikai ngofua ‘a e matakali, fakamatakali, tangata pe fefine, ta’u motu’a, lea, faingata’a’ia fakaesino, fakataukei ‘i he tangata’ pe fefine’, tui fakalotu, fakapolitikale pe ko ha fakakaukau kehe, fakafonua pe fakasosiale pe fakasiokalafi, koloa, fa’ele’i pe tu’unga kehe kau ai ha taha pe ko ha memipa ‘o ha tokosi’i. ‘E toe fakapapau’i foki ‘e he

²¹ Vakai ki he [UNSDG, ‘Ikai Tuku ha Taha ke Tuenoa – Ko e tohi fakahinohino ‘a e UNSDG ki he timi ngāue ‘a e UN Country Teams](#) (fakaangaanga ki April 2019).

UNDP ‘a e kau mai ‘a e hoa ngāue ‘oku mahu’ingamalie, ‘aonga mo ‘ilo’i ‘i he ngaahi me’a ‘oku hoko’, fakahoko’, vakai’i mo fakafuofua’i ‘o e polokalama mo e ngaahi ngaue. Neongo ia, ‘oku feinga ‘a e UNDP ke poupou’i ‘a e ngaahi ngaue ‘a e fonua’ ke feau honau ngaahi fatongia ‘i he ngaahi totonu ‘a e tangata’ ‘o hangē ko ia ‘oku kole’, ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fatongia ia ‘o e ngaahi me’a ‘oku ne vakai’i ‘a e ngaahi totonu ‘a e tangata’. ‘I he puipuitu’a ‘o e polokalama mo e ngaahi ngaue’, ‘oku fiema’u ‘e he ngaahi fatongia faivelenga ‘o e UNDP ke vakai’i ‘a e ngaahi tu’utu’uni ‘oku ‘ikai ke fenāpasi mo hono ngaahi tu’utu’uni’.

3.3.3 Tefito’i Tui 2: Vahevahe tatau ‘a e Tangata’ mo e Fefine’ pehē ki hono fakaivia ‘o e kakai Fefine’

‘Oku mahu’inga ‘a hono tu’uaki ‘o e vahevahe taau ‘o e tu’unga tangata’ pe fefine’ mo e fakaivia ‘o e hou’eiki fefine’ ki he tu’utu’uni ‘a e UNDP mo e ngaahi totonu ‘a e tangata’ ki he ngaahi polokalama fakalalakaka’. ‘Oku kau ‘i he ngāue ko ‘eni’ ‘a hono taukave’i ‘o e ngaahi totonu ‘a e kakai fefine’ mo e fanau fefine’, fakafepaki’i ‘a e ngaahi founa ngāue ‘a e kakai fefine’, mo faingata’a’ia ‘i he ngaahi fatongia mo e ngaahi faka’apē ‘oku ne fakatupu ‘a e ‘ikai vahevahe taau pea mo e ‘ikai ke fakakau. ‘E hoko ‘a e polokalama mo e ngaahi ngāue ko ‘eni’ ko ha tu’unga tangata pe fefine’ ‘i he’enu palani’ mo hono fakahoko’. ‘E feinga ‘a e UNDP ke fakasi’isi’i ‘a e ‘ikai vahevahe taau ‘a e tu’unga tangata’ pe fefine’ ke lava ‘o hu mo mapule’i ‘a e ngaahi ma’u’anga tokoni pea mo e ngaahi lelei ‘o e fakalalakaka’. ‘E fakapapau’i ‘e he Polokalama’ mo e ngaahi ngaue’ ‘oku lava ke kau ‘a e hou’eiki fefine’ mo e kakai tangata’ fakatou’osi., ma’u faingamālie tatau ki he palani mo e ngaahi ma’u’anga tokoni ki he ngaue’, pea ma’u ha ngaahi lelei fakasosiale mo faka’ekonomika tatau. ‘E fakapapau’i ‘e he UNDP ‘oku ‘ikai filiilimānako ‘a ‘ene polokalama’ mo e ngaahi ngāue ki he kakai fefine pē fanau fefine pē fakamalohia ‘a e tu’unga tangata pe fefine mo e/pe inequalities.

3.3.4 Tefito’i Tui 3: Tu’uloa mo Matu’uekina e Fakatamaki’

‘Oku mahu’inga ‘a e tokanga’i ke tu’uloa, malu’i, fakapotopoto’i, tokanga’i mo e fakaakeake ‘o e nofo’anga fakaenatula pea mo ‘enua ngaahi mo’ui’ takitaha mo e ‘ataakai ‘oku fekau’aki mo e ngaahi ngaue ‘a e UNDP ke fakatupulaki mo fakahoko ‘a e ngaahi hala fakalalakaka tu’uloa. ‘Oku feinga ‘a e UNDP ke lea ki he masiva’ mo e tu’unga ta’etatau lolotonga hono tauhi mo fakalahi e e ngaahi koloa fakaenatula. ‘E fakapapau’i ‘e he UNDP ‘oku fakahokohoko ‘a e tauhi ‘o e ‘ātakai’ pea ki hono tokanga’i ‘o e Polokalama’ mo e ngaahi ngaue’. ‘I hono fa’ufa’u ‘o e ngaahi ngāue ki he fakalalakaka’, ‘e feinga ‘a e UNDP ke poupou’i ‘a e ngaahi fonua ‘o e palani’ mo hono fakahoko ‘o e ngaahi mea’ lalahi ‘o e fakalalakaka pea mo fakamalohia ‘a e tokanga’i ‘o e ‘ataakai mo e malu’i. ‘Oku faka’aonga’i mo faka’ai’ai ‘e he UNDP ‘a e founa ke mateuteu’aki (17) ki he ma’u’anga tokoni fakanatula’ pea toe vakai’i ‘ene ngaahi ngāue fengāue’aki ke fakapapau’i ‘oku ‘ikai ke nau fakatupu ha ngaahi nunu’a kovi ‘o e ‘ataakai’. ‘Oku fiema’u ‘e he UNDP ‘a hono faka’aonga’i ‘o e ngaahi tu’unga mo’ui fakasōsiale mo e ‘ātakai’ ke faka’ehi’ehi ai mei he ngaahi me’a ‘oku hoko ‘i he ‘ataakai’, pe ko e feitu’u ‘oku ‘ikai lava ke faka’ehi’ehi ai, ke holoki, fakasi’isi’i, pea mo ha feinga faka’osi, fetongi mo totongi huhu’i ki ha ngaahi me’a ‘e ala hoko. ‘E tokoni ‘a e UNDP ki he ngaahi fonua ‘oku fiema’u ke tokoni’i’ mo hono fakahoko ki he ngaahi mea’ ngāue’ ke fakataha’i ‘a e ngaahi feitu’u ‘oku ‘ikai ‘uli ai ‘a e ‘ea’, ngaahi taumu’a ‘o e matu’uekina e feliuliaki ‘o e ‘ea’ ki he ngaahi palani fakafonua mo e palani fakalalakaka fakasekitoa’ pea te ne fakapapau’i ‘oku poupou’i ‘e he Polokalama’ mo e ngaahi ngāue ‘a e Polōseki’ pea faka’ehi’ehi mei he toe lahi ange ‘o e kasa’i he fale fakaili’anga ‘akau (GHG) kae fakalahi ‘a e lavame’a’ pea fakasi’isi’i ‘a e mālohi ‘o e kasa’i he GHG.

3.3.5 Tefito’i Tui 4: Taliui

‘Oku ‘ikai poupou’i ‘e he UNDP ‘a e ngaahi ngāue ‘oku ‘ikai fenāpasi mo e lao fakafonua mo e ngaahi fatongia ‘i he lao fakavaha’apule’anga’, ko hai pē ‘a e tu’unga mo’ui ma’olunga ange’ (“lao ‘oku fekau’aki mo ia”). ‘Oku faka’ai’ai ‘e he UNDP ‘a e taliui ki he polokalama’ pea mo e ngaahi mea’ ngāue’ ‘aki ‘a e (i) malava ke kau atu ki he ngaahi ngāue ‘a e komiuniti’i pea pehē ki he fai tu’utu’uni tautefito kia kinautolu ‘oku toe ka ‘oku nau tu’u laveangofua’; (ii) fakapapau’i ‘a e ‘ata ki tu’a ‘o e ngaahi vā fengāue’aki ‘o fakafou’i he taimi totonu, ma’ungofua mo e fakamatala ‘oku lele lelei fekau’aki mo e ngaahi ngāue ‘oku poupou’i, kau ai ‘a e ngaahi me’a ‘e ala hoko ‘i he ‘ātakai’ mo e ngaahi pole mo e

uesia fakasōsiale pea mo e ngaahi founa ki hono tokanga’i; (iii) fakapapau’i ‘e lava ke fakahoko ‘e he ngaahi hoa ngāue’ ‘a e ngaahi me’a ‘oku nau hoha’a ki ai’ pea lava ke nau ma’u ‘a e ngaahi lāunga ‘oku fenāpasi mo e ngaahi founa mo e ngaahi me’a kehe; mo e (iv) fakapapau’i ‘oku vakai’i lelei — pea ‘i he feitu’u ‘oku fe’unga ai, vakai’i ‘aki ‘a e kau mai ‘a e ngaahi hoa ngāue’ — mo e lipooti ki hono fakahoko ‘o e ngaahi me’a fakasōsiale mo e ātakai ‘oku tu’u fakatu’utamaki. ‘Oku poupou’i ‘a e SES ‘o e UNDP ‘e ha founa taliui mo ha ongo konga mahu’inga ‘e ua: (i) ko e founa fakahoko ‘o e ngaahi tali ‘e he ngaahi hoa ngāue’ (SRM) ‘a ia ‘oku ne fakapapau’i ‘oku lava ke ma’u ‘e he ni’ihi fakafo’ituitui’, kakai’, mo e tūkui kolo ‘oku uesia ‘e he polōseki’ ‘a e ngaahi founa fakalelei’i totonu ‘o e fanongo’ mo e ngaahi fakakikihi fekau’aki mo e ngaahi ngāue fakasosiale mo e/pa ‘ātakai ‘o e ngaahi ngāue ‘oku poupou’i ‘e he UNDP; mo e (II) ko e Va’a fakasōsiale mo e ātakai ‘oku nau talangofua ki ai (SECU) ‘a ia ‘oku ne fakatoto’i ‘a e ‘ikai ke nau talangofua ki he ngaahi tu’unga mo’ui fakasōsiale mo e ātakai ‘a e UNDP pea mo e founa sivi mei he ngaahi me’a ‘oku uesia ‘e he ngāue’ mo e ngaahi fokotu’u ke lea ‘aki ‘a e ngaahi me’a ‘oku ‘ikai ke nau talangofua²² ki ai.

3.3.6 Makatu’unga 1: Malu’i mo Fakatolonga ‘a e Ngaahi Me’a Mo’ui ‘o natula’ pehē ki hono tokangaekina ‘o e koloa fakaenatula’ ke tu’uloa.

‘Oku mahu’inga ‘a hono tauhi ‘o e ngaahi me’a mo’ui ‘o natula’, tauhi ‘o e ātakai’, mo tokanga’i ke tu’uloa ‘o e ngaahi koloa fakanatula’ ki he fakalalakaka tu’uloa’. ‘Oku feinga ‘a e UNDP ke tauhi mo fakalahi ‘a e ngaahi koloa mo e ngaahi ngāue ‘oku ‘omi ‘e he ngaahi me’a mo’ui ‘o natula’ mo e ātakai’ kae lava ke ma’u ha ngaahi ma’u’anga mo’ui, me’akai, vai mo e mo’ui lelei, fakalelei’i ‘a e tu’unga matu’uekina ‘o e ngaahi koloa’, fakatolonga ‘a e fa’ahinga ‘oku tu’u fakatu’utamaki’ mo honau nofo’anga’, pea fakalahi hono tauhi motuku mavahe ‘o e kāponi’.

‘Oku tukupā ‘a e UNDP ke fakakau ‘a e ngaahi me’a mo’ui ‘o natula’ mo hono tokanga’i ‘o e ātakai’ ki hono palani ‘o e fakalalakaka mo e ngaahi ngāue’ ki hono fokotu’utu’u’, fakamālohia ‘o e ngaahi feitu’u ‘oku malu’i’, mo hono tokanga’i mo fakafoki ki he tu’unga na’e ‘i ai ‘i mu’a ha ātakai pea mo fakasi’isi’i ‘a e feliliuaki ‘a e ‘ea’. ‘Oku feinga ‘a e UNDP ke fakamālohia ‘a e pule lelei’ mo e ngaahi founa fai tu’utu’uni ‘oku ne uesia ‘a e ngaahi me’a mo’ui ‘o natula’ mo e ātakai’, kau ai hono fakamālohia ‘o e ngaahi totonu ‘a e kakai’ ‘o kau ai ‘a e kakai fefine’, kakai mo e tukuikolo fakalotofonua’ ke nau faka’aonga’i tu’uloa ‘a e ngaahi koloa fakanatula’.

‘Oku fakahaa’i ‘e he tu’unga mo’ui ko ‘eni’ ‘a e ngaahi taumu’a ‘o e aleapau fakamāmani lahi ‘i he ngaahi faikehekehe fakanatula’, kau ai hono fakapotopoto’i ‘o e ngaahi faikehekehe fakanatula’, ‘a hono faka’aonga’i tu’uloa ‘a hono ngaahi konga’ pea mo e faka’ali’ali mo vahevahe tatau ‘o e ngaahi lelei ‘oku tupu mei hono faka’aonga’i ‘o e ngaahi koloa tukufakaholo’. ‘Oku faka’ai’ai ‘e he UNDP ha founa ‘o e ātakai ki he ngaahi me’amo’ui ‘o natula’ mo hono tokanga’i ke tu’uloa ‘a e ngaahi ma’u’anga koloa fakanatula’.

3.3.7 Makatu’unga 2: Fakasi’isi’i ‘o e Feliliuaki ‘o e ‘Ea’ pea mo e Ngaahi Fakatamaki’

Ko e liliu ‘o e ‘ea’ ko ha fakamanamana mahu’inga ia ki he fakalalakaka tu’uloa’ pea mo e tau’i ‘o e tu’unga masiva’. ‘Oku ne malava ke toloi pea a’u ‘o fulihi ‘a e fakalalakaka ‘a e tangata’ ‘o fakafou’i he’ene tokoni ki he fakalalakaka ‘o e ngaahi sekitoa tefito’ mo e ngaahi ngāue’, kau ai ‘a e ngoue’ mo e me’akai’, vai’, ātakai’ mo e ngaahi koloa fakanatula kehe, tokanga’i ‘o e ngaahi me’a ‘oku tu’u fakatu’utamaki’ mo e mo’ui lelei’. ‘E lava ke toe kovi ange ‘a e liliu ‘o e ‘ea’ mei he ngaahi me’a ‘oku hoko ‘i he ‘ea’, ‘o fakautuutu ai ‘a e fakatu’utamaki ‘o e ngaahi fakatamaki ‘oku ma’olunga ange. ‘E lava ke a’usia ‘e he ngaahi kolo kuo ‘osi mo’ulaloa ki he liliu ‘o e ‘ea’ ha liliu vave mo e/pa lahi ‘o e tokoni’ koe’uhi’ ko e ngaahi ngāue ‘oku ‘ikai ke nau fakataha’i mo ‘amanaki’ e liliu e ngaahi me’a ‘oku ‘i he tu’unga fakatu’utamaki’.

‘Oku poupou’i ‘e he UNDP ‘a e ngaahi fonua’ ke fakataha’i ‘a e ngaahi me’a ke fakasi’isi’i hono ‘uli’i ‘o e ‘ea’, ngaahi taumu’a ke matu’uaki e feliliuaki ‘o e ‘ea’ ki he ngaahi palani fakafonua’ mo fakalalakaka

²² Ki ha toe fiema’u fakamatala, ‘a’ahi ki he www.undp.org/secu-srm

fakasekitoa’, ‘ilo’i ‘a e ngaahi me’a ke fakasi’isi’i’, fakahoko ‘a e ngaahi founa ke fakasi’isi’i ai ‘a e tu’u laveangofua’ mo fakatupulaki ‘a e ivi malava mo e tu’unga matu’uekina’.

‘E fakapapau’i ‘e he UNDP ‘oku ongo’ingofua ‘e he’ene ngaahi ngāue’ ‘a e ngaahi me’a ‘oku tu’u fakatu’utamaki’ pea ‘ikai tokoni ke toe lahi ange ‘a e tu’u laveangofua ki he liliu ‘o e ‘ea’. ‘Ikai ke ‘i ai ha ngaahi ma’u’anga tokoni fakatautaha ke poupou’i ‘a e ngaahi fonua ‘oku kau ki ai’ ke fakapa’anga ‘aki ‘enau fakamole’ fakalukufua.

‘Oku fakamālohia ‘e he UNDP ‘a e kau mai ‘a e hou’eiki fafine ‘i he ngaahi founa fai tu’utu’uni’ ‘i he teuteu ki he feliliuaki ‘o e ‘ea’, holo ‘a e ngaahi me’a ‘oku tu’u fakatu’utamaki’. ‘Oku poupou’i ‘e he UNDP ‘a e ngaahi fonua’ ke fakapapau’i ‘oku holo ‘a e fakatu’utamaki’, holo ‘a e feliliuaki ‘a e ‘ea’ mo e ngaahi polokalama ke poupou’i ‘a e hou’eiki fafine’ ke fakamalohia ‘enau loto vilitaki, ‘aki hono ma’u ‘a e ngaahi totonu mo e taimi lōloa ki he fonua’, nofo’anga’ mo e ngaahi koloa kehe’.

3.3.8 Makatu’unga 3: Mo’ui Lelei, Malu mo e Malu’i ‘o e Kolo’.

‘Oku fakatokanga’i ‘e he tu’unga mo’ui lelei mo e malu ‘a e kolo’ ‘e lava ‘e he ngaahi ngāue ‘a e poloseki’, me’a ngāue, mo e ngaahi ngāue langa’ ‘o fakatupulaki ‘a e kolo’ ki he ngaahi me’a ‘oku tu’u fakatu’utamaki’ mo ‘aonga. ‘E lava ke hoko ha ngaahi uesia tamakai ki he mo’ui lelei’ mo e malu mei ha ngaahi ngāue kehekehe, kau ai ‘a e fakalalakaka mo hono fakahoko ‘a e ngaahi ngāue langa’, ngaahi liliu ‘i he natula mo e lahi ‘o e fe’alu’aki’ mo e fefononga’aki’, vai mo e ngaahi me’a ‘oku ma’a’, faka’aonga’i mo hono tokanga’i ‘o e ngaahi naunau mo e kemikale fakatu’utamaki’, uesia ki he ngaahi koloa fakanatula’ mo e ātakai’, fehikitaki ‘a e kau ngāue polōseki’ mo e ngaohikovia ‘e ala hoko ‘i he kau ngāue malu’i’. ‘Oku fakamatala’i ‘e he tu’unga mo’ui ko ‘eni’ ‘a e fiema’u ke faka’ehi’ehi pe fakasi’isi’i ‘a e ngaahi fakatu’utamaki’ mo e ola lelei ki he mo’ui lelei ‘a e kolo’, hao mo e malu ‘e ala hoko mei he ngaahi ngāue fekau’aki mo e polōseki’, mo ha tokanga makehe ki he ngaahi kulupu ‘oku faingata’a’ia mo fiema’u tokoni’.

3.3.9 Makatu’unga 4: ‘Ulungaanga Fakafonua

‘Oku fakatokanga’i ‘e he UNDP ‘a e mahu’inga ‘o e ‘ulungaanga fakafonua’ ki he ngaahi to’u tangata lolotonga mo e kaha’u’ pea feinga ke fakapapau’i ‘oku malu’i ‘a e ‘ulungaanga fakafonua’ lolotonga e ngaahi ngāue fakalalakaka’. ‘Oku feinga ‘a e UNDP ke fakapapau’i ‘oku kau tatau, ma’u mo e tokoni ‘a e hou’eiki fafine’ mo e kakai tangata’ ‘i hono malu’i mo vahevahe ‘a e ngaahi lelei ‘o e ‘ulungaanga fakafonua’.

3.3.10 Makatu’unga 5: Mavahe pea mo e Hiki Fo’ou ‘o Nofo’i ha Feitu’u

‘E feinga ‘a e UNDP ke faka’ehi’ehi mei he mavahe mo fakamole faka’ekonomika ‘i he’ene ngaahi ngāue’. ‘I ha ngaahi tūkunga makehe pea ‘i he feitu’u ‘oku ‘ikai malava ‘a e faka’ehi’ehi mei ai,’ ‘e toki lava pe ke hoko ‘a e mavahe’ ‘i he fakatonuhia’i kakato, ngaahi founa totonu ‘o e malu’i fakalao’ mo e totongi’, pea fakatatau mo e ngaahi fiema’u ko ‘eni’.

Ko e ngaahi ngāue ‘oku kau ai ‘a e mavahe ‘a e kakai’ pea mo e ‘uhinga faka’ekonomika, kau ai ‘a e ma’u ‘o e kelekele’ pe ngaahi fakangatanga’i ‘i hono faka’aonga’i ‘o e kelekele’ pea pehē ki he ngaahi faingamālie ki he ngaahi koloa’, pea mo e pole ‘o e nounou fakapa’anga. ‘E lava ke kau ‘i he ngaahi me’a ‘e ala hoko ‘a e mole ‘a e ngaahi ma’u’anga mo’ui’, li’ekina, ‘ikai malu ‘o e me’akai’, mo e ngaahi faingata’a kehe. ‘E ala iku ‘a e ngaahi me’a ni ki he nganga’ehu fakasōsiale mo e tu’unga fakapolitikale ‘oku ‘ikai pau.

3.3.11 Makatu’unga : Kakai Tu’ufonua

Oku tatau ‘a e kakai’, ‘i he’enau hoko ko ha kakai makehe, mo e kakai kehe kotoa pē. ‘Oku ‘i ai e totonu ‘a e ni’ihi fakafo’ituitui mo e kakai pē tūkui kolo’ ke nau fiefia mo faka’aonga’i ‘enau ngaahi totonu fakaetangata’ ‘o ‘ikai filifilimānako. ‘Oku ma’u ‘e he kakai ‘oku nau ma’u ‘a e ngaahi totonu ‘a e tangata’ ‘a ia ‘oku mahu’inga ki he’enau mo’ui,’ tu’unga lelei mo e fakalalakaka ‘i he’enau hoko ko e

kakai. Ko e vā fengāue’aki makehe ko eni’ ‘oku ma’u ‘ e he kakai tu’ufonuá mo honau ngaahi kelekele’, ngaahi koloa’, mo e ngaahi feitu’u ‘ oku mahu’inga ia ki he’enua mo’ui fakaesinó, fakalaumālié mo fakafonuá. ‘Oku fiema’u ‘a e tu’uaki mo e malu’i ‘o e ngaahi totonu ‘a e kakai tu’ufonuá, tautautefito ki honau ngaahi kelekele’, vahefonua’, ngaahi ma’u’anga mo’ui tukufakaholo’, anga fakafonuá mo e ngaahi koloa’, ke a’usia ‘a e ngaahi taumu’a ‘o e fakalakalaka ‘a e fa’ahinga ‘o e tangata, faka’apa’apa’i ‘a e kakai mo fakalelei’i honau tu’unga lelei.

3.3.12 Makatu’unga 7: Ngāue Lau’aho mo e Ngaahi Makatu’unga ‘o e Ngāue’

‘Oku fiema’u ‘e he tulifua ki he tupulaki faka’ekonomika mo tu’ulua’, ngāue ma’u’anga mo’ui kakato mo lelei ma’ae kakai kotoa pē ‘a e malu’i ‘o e ngaahi totonu mahu’inga ‘a e kau ngāue’, tokangaekina taau kinautolu, pea mo e ngaahi tu’unga malu mo mo’ui lelei ‘o e ngāue’. ‘Oku feinga ‘a e ngaahi ngāue ‘o e poloseki’ ke fakalelei’i ‘a e ngaahi lelei ‘oku ma’u mei he ngāue’, ngaahi ola ‘o e fakalakalaka’ mo hono tauhi ma’u ‘aki hono fakapapau’i ‘a e ngaahi vā fetu’utaki mo e fengāue’aki ‘a e tokotaha ngaue’ ‘i he’enua palani’ mo hono fakahoko’. Kuo tataki ‘a e ngaahi fiema’u ‘a e SES ‘e ha ngaahi aleapau fakavaha’apule’anga mo ha ngaahi me’angāue, kau ai ‘a kinautolu ‘a e kautaha ngaue fakavaha’apule’anga (ILO) mo e ngaahi pule’anga fakatahataha’ (UN).

3.3.13 Makatu’unga 8: Faka’ehi’ehi mei he ‘Uli’i ‘o e ‘Ea’ pea mo e Ngāue Lelei ‘aki ‘a e Ngaahi Koloa’

‘Oku fakatokanga’i ‘e he tu’unga ‘o e faka’ehi’ehi mei he ‘uli’ mo e ngāue lelei ‘aki ‘o e ngaahi koloa’ ‘a e tupulaki ‘o e ngaahi ngāue’, hiki mai ‘a e kakai’ ‘o nofo ‘i koloa’ pea mo e fakalakalaka ‘o e ngoue’ ‘oku ne fakatupunga ha ‘uli’ ‘a e ‘ea’ ‘o toe lahi ange (78) ki he ‘ea’, vai’, mo e kelekele’, pea mo e ngaahi koloa’ ‘o fakangatangata ‘i ha founa te ne ala fakamanamana’i ‘a e kakai’ mo e ‘ātakai’ ‘i he tu’unga fakalotofonua’, ngaahi fonua ‘o e Pasifiki’ mo fakaemamani lahi’. Ko e faka’ehi’ehi mei he ‘uli’ mo e ngāue lelei ‘aki ‘a e ngaahi koloa’ ko e ngaahi tefito’i ‘elemēniti ia ‘o ha ‘āsenita ‘o e fakalakalaka tu’ulua’ pea ko e ngaahi poloseki ‘a e UNDP kuo pau ke feau ‘i he tu’unga lelei fakavaha’apule’anga.

‘Oku fakamatala’i ‘e he tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e poloseki’ ha founa ngaue ki he faka’ehi’ehi mei he ‘uli’ mo e ngāue lelei ‘aki ‘a e ngaahi koloa’. Ko hono fakasi’isi’i ‘o e kasa ‘oku tukuange mai mei he fale fakaili’anga ‘akau’ ‘oku tokoni ki he liliu ‘o e ‘ea’ ‘oku fakamatala’i ia ‘i he makatu’unga 2: Fakasi’isi’i ‘o e Feliuliaki ‘o e ‘Ea’ mo hono tokanga’i’.

3.4 FEALEALEA’AKI

Hange ko ia ‘oku lava ke mamata ki ai mei he fakamatala ‘oku ‘oatu ‘i he konga 3.2 mo e 3.3, ‘oku ‘ikai fe’unga ‘a e lao faka-Tonga ‘ata’atā pē ke feau ‘a e ngaahi fiema’u ‘a e UNDP SES. ‘I he lahi ange ‘a e ngaahi makatu’unga’, ‘e hoko ‘a e ngaahi fiema’u ‘a e UNDP SES ko e si’isi’i taha ia ‘e ala fiema’u ke feau ‘e he polōseki’.

4. FOUNGA HONO FILIFILI, SIVI’I PEA MO HONO LEVA’I

‘E muimui ‘a e polōseki ko eni’ ‘i he ngaahi fiema’u pea mo e founa ki hono filifili, sivi’i pea mo hono leva’i fakatatau ki he ngaahi pole lalahi ‘e fehanganagai mo ia’.

Ko e Ngaahi me’a eni ke muimui’i ‘i he founa hono fakahoko ‘o e polōseki’:

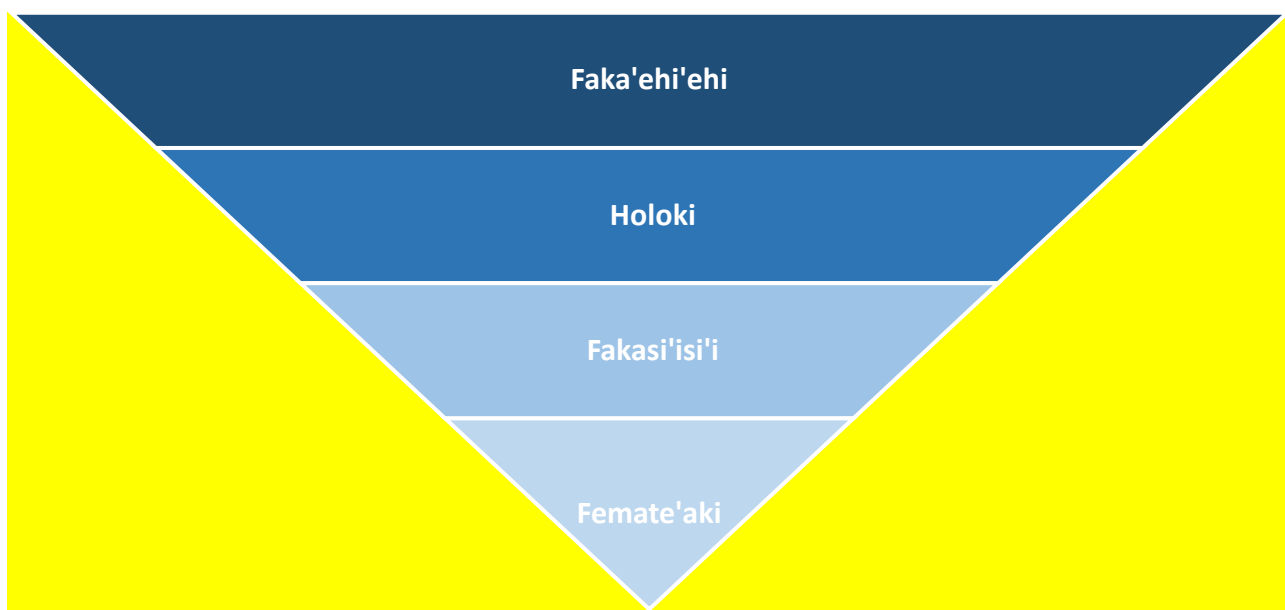
- **Fakasi’isi’i ‘a e Tukufakaholo’** - ‘E ‘uluaki feinga ‘a e ngaue’ ke faka’ehi’ehi mei he ngaahi me’a ‘e ala hoko’ pea fakasi’isi’i kinautolu; ‘i he feitu’u ‘oku kei ‘aonga ai’, tene faka’aonga’i leva ‘a e ngaahi me’a ‘oku ‘aonga’; ‘e faka’aonga’i ‘a e fetongi ‘o e ngaahi me’a ‘oku ‘ikai fakasi’isi’i ange, ko e fili faka’osi’i ia.
- **Tefito’i Mo’oni**: he ‘ikai faka’aonga’i ‘a e si’isi’i ‘o e fakapapau’i fakasaienisi kakato ko ha ‘uhinga ki

hono fakatoloi ‘o e ngaahi me’afua ke ta’ofi ‘aki ha ngaahi fakamanamana mamafa.

- Uesia ‘oku hoko fakapatonu, ‘ikai fakapatonu pea mo fakakātoa- ‘E fakakaukau’i ‘e he Polōseki’ ‘a e ngaahi me’a mahu’inga kotoa pē ‘oku fekāinga’aki, ‘o ‘ikai’i he feitu’u pē ‘oku fakahoko ai ‘a e polōseki’ ka ‘i he ‘ēlia ‘oku ala uesia ai ‘a e polōseki’. ‘E malava foki ke fakakau ‘a e ngaahi uesia ‘oku tātānaki mei he polōseki’ mei he kuohili’, lolotonga’ pea pehē ki he ngaahi fakalakalaka fakasiokālafi ‘oku tau hakanaki atu ki ai’.
- ‘oku totongi ‘e kinautolu ‘oku fakahoko hono ‘uli’i ‘o e ‘ea’ – Ko e fakamole ki hono fakasi’isi’i’ ‘oku fai ‘e he tokotaha ‘oku ne fakatupunga ‘a e maumau’.

Figure 1: Fakatātā 1: Anga hono fakasi’isi’i ‘o e UNDP SES.

4.1 FOUNGA SIVI FAKASOSIALE MO E ‘ATAKAI (SESP)

Na’e fakahoko ‘a e SESP lolotonga hono fokotu’utu’u ‘o e ngāue mo e fakalakalaka ‘o e fokotu’u’ pea ‘oku fakamatala’i fakanounou ia ‘i he tepile 5 pea ‘oku lava ke ma’u ia ‘i he Fakalahi Fakamatala ki he ProDoc. Na’e mu’omu’a ‘a e SESP ‘i ha fuofua sivi fakasōsiale mo e ‘ātakai na’e fai ‘e he timi PPG, pea toki fakakakato mo fakapapau’i hili ‘a e Misiona SES na’e fakahoko ‘e he tokotaha ‘oku ne tokanga’i ‘a e hao mo e malu ‘a e polōseki’ mei he timi PPG.

Kuo fakatupu ia ‘o fakatatau ki he ngaahi tefito’i mo’oni ko eni’:

- **‘Oua ‘e to’o pe ngāue’aki ‘a e ngaahi pole’** - ‘Oua na’a ke to’o ‘a e ngaahi me’a ‘oku tu’u fakatu’utamaki mo malava ke ‘ai ke hange ‘oku ‘ikai faka’aonga’i ‘a e ngaahi me’a ‘oku ‘ikai ke ‘aonga’, ‘o fakakaukau ki he “fili kovi taha”.
- **Fakafuofua ‘o e ngaahi me’a ‘oku tu’u fakatu’utāmaki’**: Kuo te’eki ai ke fakafuofua’i ‘a e ngaahi tu’unga mahu’inga ‘oku tu’u fakatu’utāmaki – ke tonu, ‘oku ngalingali ko e ngaahi tu’unga fakatu’utamaki taha kuo ‘ilo’i’.
- **Fakafa’ahinga ‘o makatu’unga ‘i he tu’unga fakatu’utāmaki taha’** - kuo ‘osi vahe totonu ‘a e fakafa’ahinga fakalukufua’ ‘aki hono faka’aonga’i ‘a e fa’ahinga tu’unga fakatu’utamaki taha fakafo’ituitui’.

‘I he lolotonga hono fakahoko’, ‘e toe sivilivi’i ‘a e polōseki’ ‘aki ‘a e UBDP SESP ‘o ka fiema’u ‘i he lolotonga ‘o e ngaahi fakafuofua’i ‘oku fiema’u’; ‘o hangē ko hono tu’utu’uni ‘e he ESMP ‘o e polōseki’; ‘i he taimi ‘oku fakapapau’i ai ‘e he pule ngaue takitaha (Hili hono fakakaukau’i e fale’i mei he kau

ngaue PMO mo e fatongia ki he malu’i’), ko e komiti ‘oku ne tataki ‘a e Polōseki’, pe MP CO; pea/pe ‘i he taimi ‘oku liliu ai e ngaahi tūkunga ‘o e ngaue’ ‘i ha founa ‘oku fakamatala’i pe mahu’inga.

He ‘ikai lava ke hoko atu ‘a e ngaahi ngāue ko ia ‘e lava kene fakatupu ha ngaahi me’a fakasōsiale mo e ‘ātakai’ (‘o hangē ko ia ‘oku hā ‘i he tēpile 5) kae ‘oua kuo screened mo fakafuofua’i pea ‘oku fokotu’u ‘a e ngaahi founa tokanga’i totonu, ‘o fakatatau ki he ngaahi tu’utu’uni mo e founa ngaue ‘a e ESMF ko ‘eni.

‘E toe faka’uhinga’i lahi ange ‘a e ngaahi ngāue ‘i he Taumu’a Ngāue 3 (ngaahi founa ‘oku tuifio mo e ngaahi ngāue langa’) ‘i he lolotonga hono fakahoko ‘o e polōseki’, ‘o makatu’unga ‘i ha feitu’u ‘oku lahi, makatu’unga ‘i he feitu’u ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a ‘e malava interventions mo e fetalanoa’aki fakalotofonua (‘ekitiviti 2.3) mo ha ESIA ‘e fakahoko lolotonga e ‘uluaki konga ‘o hono fakahoko ‘o e ngaue (‘uluaki mahina ‘e ono).

‘Oku fatongia ‘aki ‘e he ‘iuniti pule ‘o e Poloseki’ ‘a hono fakahoko ‘o e ngaahi founa sivi, tokoni ‘i he fakasi’isi’i ‘a e lahi ‘o e polōseki’, fakafuofua’i mo fakangofua ‘o e ngaahi fengāue’aki ‘oku fokotu’u atu’. ‘E tokanga’i ‘e he PMU ‘a e ngaahi sivi malu’i (‘o hange ko e ngaahi fakahinohino SESP mo hono faka’aonga’i ‘o e SESP) ‘o e tokoni takitaha, pea makatu’unga ‘i he sivi ko ia’, ‘o fakapapai’i pe ‘oku fiema’u ha ngaahi ako fakatekinikale mo malava ke ‘i loto pē ki mu’a pea toki tali mo fakapa’anga (pe ‘oku ‘ikai totonu ke tali ‘a e tokoni ko ia’ koe’uhi ko e tu’unga/natula ‘o e ngaahi fakatamaki’).

4.2 AKO FEKAU’AKI MO HA FEITU’U KE FAKAHOKO AI ‘A E POLOSEKI

Na’e fakahoko ha ako fekau’aki mo e polōseki’ ‘i Tisema 2021 pea na’a ne fakamatala’i ha konga lahi ‘o e ngaahi fakatamaki na’e sivi’i fekau’aki mo hono fakahoko ‘o e Polōseki ki hono Langa ke Matu’uekina e Matāfanga’ ‘i Tonga. Kuo fakamafai’i ‘a e ako fekau’aki mo e polōseki ko ‘eni’ ke ne ‘omi ha fakamatala puipuitu’a mo ha fakahinohino ki hono fakamatala’i ‘o e fuofua fakahū faka-Tonga ki he Kautaha Tokoni Fakapa’anga ki he Feliuliaki ‘o e ‘Ea’. ‘Oku hanga ‘e he ako fekau’aki mo e polōseki ko eni’ ‘o liliu ‘a e ‘ea lolotonga’ mo e ‘amanaki ke liliu fakatekinikale ‘a e ako ki he polōseki ko eni’ ‘o e ngaahi founa takitaha ‘oku fokotu’u atu lolotonga hono fakafuofua’i ‘o e ako fekau’aki mo e polōseki’ ‘o hono fakahoko ‘o e ngaahi founa ko ‘eni’ ‘i ha fa’unga ngāue pē ‘e taha. ‘I he taimi tatau, ko e ngaahi fakakaukau ki he tu’unga ‘o e tangata’ pe fefine’, uesia e ngaahi me’a ‘e malava’, ngaahi me’a ‘e malava ke tauhi ma’u, pea mo e malava ko ia ke vakai’i fakalelei ‘a e ngaahi liliu’.

Na’e fakamo’oni’i ‘oku fie ma’u ke fokotu’utu’u totonu ‘a e polōseki’ pea ‘oku kei tu’u pe ke fakakakato ‘e he ESIA (vakai ki lalo). ‘Oku fakahā ‘e he tepile ‘i lalo’ ‘a e ngaahi tu’unga mo’ui na’e fakamatala’i ‘e he ako ki he polōseki ko eni’ mo e/pe ‘i he GAP mo e SEP, ‘a ia na’e toe fokotu’utu’u foki lolotonga e konga ki hono fokotu’utu’u ‘o e polōseki’, pea ko e fē ‘a e ngaahi me’a ‘oku kei malava ke fakahoko ‘e he ESIA.

Ngaahi Makatu’unga ‘oku ngāue’aki ‘e he Polōseki’	Ako fekau’aki mo e Polōseki’	Fakahoko ‘e he GAP	Fakahoko ‘e he SEP	Ke fakahoko ‘e he ESIA ki he ako fekau’aki mo e polōseki’	Fakahoko ‘e he SESA
P1		X	X	X	X
P2		X	X	X	X
P3	X	X	X	X	X

**Fakamatala Fakalahi VI(e) – Palani Ngāue ki hono Tokangaekina ‘o e ‘Ātakai mo e Anga ‘o e Nofo
Fakasōsiale**

Fa’unga Palani ‘a e Kautaha Tokoni Fakapa’anga Feliuliaki ‘o e ‘Ea

S1	X				X
S2	X				X
S3				X	
S4				X	X
S5				X	X
S6				X	X
S7				X	
S8	X				

4.3 FAKAFUOFUA’I ‘O E ‘ATAKAI’ MO E OLA FAKASOSIALE (ESIA) MO E PALANI KI HONO TAKANGA’I FAKASOSIALE.

Fakatatau mo e tu’utu’uni SES ‘a e UNDP, ‘oku fiema’u ha ngaahi ngāue ‘oku fakatu’utamaki lahi ki hono fakafuofua’i. ‘Oku fakafuofua’i ‘e he ESIA ‘a e ngaahi me’a fakasōsiale mo e ‘ātakai kakato’, kau ai hono ‘analaiso ‘o e ngaahi founa’. ‘E fakatupulaki mo fakahoko ia ‘e ha kau mataotao tau’ataina ‘i ha founa lelei pea mo e kau hoa ngāue’ ‘i he lolotonga ‘o e konga ‘i he fakakaukau’. Hangē ko ia ‘oku hā atu ‘i ‘olunga’, na’e toe fakamatala’i foki ‘e he ako ki he polōseki’ ‘a e konga ‘o e ngaahi fakatu’utamaki ‘oku fekau’aki mo e malu’i’. ‘E toe ‘ilo’i mo fakafuofua’i ‘e he ESIA, ‘a e toenga ‘o e ngaahi tu’unga mo’ui mo e ngaahi fakatu’utamaki fakasōsiale’ mo e ‘ātakai ‘o e polōseki’ mo e feitu’u ‘oku kaunga ki ai’; fakafuofua’i e ngaahi me’a ke fili mei ai’; mo fokotu’utu’u ‘a e ngaahi me’a ‘oku fe’unga ke faka’ehi’ehi mei ai, ‘a e ngaahi me’a ‘oku malava ke fakasi’isi’i, tokanga’i, mo hono vakai’. Te ne fakamatala’i ‘a e ngaahi me’a mahu’inga kotoa pē ‘oku fekau’aki mo e ngaahi tefito’i mo’oni ‘o e SES mo e ngaahi tu’unga mo’ui ‘o e Polōseki’ ‘o kau ai ‘a kinautolu ‘oku fekau’aki mo e GBV mo e SEAH. Ko e tefito’i taumu’a ngāue ‘o e ESIA ko ha ESMP, ‘o hangē ko hono fakamatala’i ‘i he hoko mai’.

‘E fakahoko ‘a e ESIA ‘i he lolotonga ‘o e ‘uluaki mahina ‘e ono ‘o e polōseki’ ‘e ha timi ‘o ha mataotao fakavaha’apule’anga ‘e taha (‘oku fiema’u ke lava ‘e he mataotao ko ‘eni’ ‘o fononga ki he mala’e/ feitu’u ‘oku fakahoko ai ‘a e Polōseki’) pea poupu’i ‘e he tokotaha ki he tokoua mataotao fakafonua. ‘E hanga ‘e he fa’ahinga ngāue pehee’ ‘oku fakahoko ‘i he taimi tatau ‘o faka’atā ‘a e PMU ke fakataha’i ‘a e ngaahi me’a ‘oku hoko ‘i he taimi ‘oku fa’ufa’u ai ‘a e ngaahi ngāue ‘o e Taumu’a Ngāue 3 (vakai ki he tepile 5 ki he ngaahi ngāue mahu’inga). ‘Oku ‘i ai e ‘amanaki he ‘ikai kamata ‘a e ngaahi ngāue ko ‘eni’ kimu’a ‘i he mahina ‘e 6 ki he 12 hili hono kamata ‘o e polōseki’. ‘E faka’atā ‘e he vaha’ataimi ko ‘eni’ ha taimi fe’unga ke fakahoko ai ha ngāue kakato mo faka’auliliki ‘e he timi ‘o e kau fai fale’i malu’i’, ‘a ia te nau fokotu’utu’u leva ‘a e ngaahi founa totonu ‘i he ngaahi palani ESMP mo totonu.

‘E kau ‘i he ESIA ‘a e ngaahi fakafuofua ‘oku fakataumu’a ki ai’ — ‘o fenāpasi mo e ngaahi palani pule ‘oku fakataumu’a ki ai’ ‘a ia ‘oku hiki atu ‘i lalo’ (ke fakakau ‘i he ESMP) — pea mo e tokanga pau ki he ngaahi ngāue ‘oku ala liliu mo tu’u fakatu’utamaki, neongo ‘e kau kotoa ‘a e ESIA ‘aki hono fakakaukau’i ‘a e ngaahi tafa’aki kotoa pē ‘oku tu’u fakatu’utamaki (kataki ‘o vakai ki he tēpile 5).

‘E ‘omi ‘e he ESMP ha ngaahi me’a ke faka’ehi’ehi, fakasi’isi’i, vakai’i, mo e ngaahi me’afua — pea pehē ki he ngaahi ngāue ‘oku fiema’u ke fakahoko ‘aki e ngaahi me’afua ko ‘eni’ — ke a’usia ‘a e ngaahi ola fakasōsiale mo e ‘ātakai ‘oku fiema’u’. ‘I hono fakahoko ‘o e me’a kuo’osi ‘ilo’i ‘i he ProDoc, ‘e toe ‘ilo’i lahi ange ‘e he ESMP ‘a e ngaahi ngāue he polōseki’ he ‘ikai lava ke fakahoko kae ‘oua kuo fakangofua mo fokotu’u ‘a e ngaahi me’a ‘oku fekau’aki mo ia’. ‘E ohi mo fakakau ‘a e ngaahi me’afua ki he ngaahi ngāue ‘o e polōseki’, vakai’i mo lipooti ‘a e fa’unga mo e patiseti, pea ma’u ‘i ha SESP kuo fakalelei’i ki he polōseki takitaha.

‘E hoko ‘a e ESMP (mo e lipooti ESIA) ko e taumu’a ngāue ‘o e ESIA (‘oku fakamatala’i atu ‘i ‘olunga’). ‘E fakatou faka’aonga’i ‘a e founa sivi fakasōsiale’ mo e ‘ātakai’ (SESP) mo e ‘ātakai mo e fa’unga ‘o e tokanga’i fakasōsiale’ (ESMF) lolotonga e konga ‘o e fakalakalaka ‘a e ngāue’ ko e makatu’unga ia ki he ESMP. ‘E lava ke ma’u ha fakahinohino ‘o e ESMP ‘i he fakamatala fakalahi’.

‘E fa’ufa’u ha ngaahi palani pau ki hono tokanga’i lolotonga e konga ESIA/ESMP, kau ai ka ‘oku ‘ikai fakangatangata pē ki he:

- Palani Ngāue ki he Ma’u’anga Mo’ui ‘a e Kakai’ (LAP)
- Palani Ngāue ki hono Malu’i mo Fakatupulaki ‘a e Me’amo’ui ‘o e ‘Atakai’ (BMP)
- Palani Ngāue ki he GBV mo e SEAH

‘Ikai ngata ai’, ‘e fakakakato ‘a hono ngāue’i ‘o e palani ki hono fakakau mai ‘o e Hoa Ngāue’ pehē ki hono fo’u ‘o e ngaahi lao fakahinohino ‘o e FPIC.

‘Oku lolotonga ngāue’aki ‘a e ngaahi palani ko ‘eni’ ko ha konga ‘o e ESMP ‘oku ne faka’atā ke ma’u ha fakamatala mo ha fakaikiiki lahi ange ki he ngaahi founa ngāue, ngaahi sitepu ki hono fakahoko ‘o e ngaahi me’a mahu’inga fekau’aki mo e ngaahi fakatamaki ‘oku lahi ange. ‘E fakapapau’i ‘a e kakano totonu ‘o e ESMP ‘o makatu’unga ‘i he ngaahi me’a na’e ma’u ‘e he ESIA, ‘o ka fiema’u ke faipau ki he SES.

4.3.1 Palani Ngāue ki he Ma’u’anga Mo’ui ‘a e Kakai’ (LAP)

‘Oku fakataumu’a ‘a e pālani ngaue ki he ma’u’anga mo’ui ‘a e kakai’ ke fakamatala’i ‘a e founa ‘e fakatolonga ai ‘a e ngaahi tūkui kolo’ mo e ngaahi ma’u’anga mo’ui ‘a e kakai’ (‘oua na’a fai ha kovi) pea fakalahi (fai lelei). ‘E kau ai ha founa vahevahe lelei te ne feau lelei ‘a e ngaahi fiema’u mo e fakaikiiki ‘o kinautolu ‘oku ma’u monu’ia mei ai’. ‘Oku ne toe fakahā mai foki ‘a e ngaahi fetō’aki faka’ekonomika, ‘o fakatātā ‘aki ‘a e kakato ai ‘a e palani ngaue ki hono fakalelei’i ‘o e ma’u’anga mo’ui’ mo e ngaahi founa ke solova ‘aki ‘a e uesia faka’ekonōmika ‘o e polōseki’. ‘Oku kau ‘i he LAP ‘a e ngaahi ‘elemeniti pau ki he nofo’anga faka’ekonomika, kau ai ‘a e ngaahi me’a fekau’aki mo e kau mai ‘a e ni’ihi fakafo’ituitui mo e tūkui kolo’ ‘i he ngaahi tu’utu’uni ‘oku ne uesia kinautolu mo ‘enau ngaahi ma’u’anga mo’ui’, totongi mo e tokoni ki he fakaakeake’, pea ‘ikai ke nau filifilimanako mo tokanga ki he ngaahi totonu’ fakalukufua.

‘E fakahoko ‘a e LAP ‘i he taumu’a ngāue 1 mo e 3.

4.3.2 Palani Ngāue ki hono Malu’i mo Fakatupulaki ‘a e Me’amo’ui ‘o e ‘Ātakai’ (BAP)

‘E fa’ufa’u ha palani ngaue ki hono malu’i mo fakatupulaki ‘o e Me’amo’ui ‘o e ‘Ātakai’ ki he faitu’u ‘oku fakahoko ai ‘a e polōseki’, mo ha tokanga makehe ki he faitu’u ‘oku malu’i pea ofi atu ki ai’, ke tokanga’i ‘a e ngaahi fakatamaki kotoa pē ‘oku fekau’aki mo e ngaahi ngāue’. ‘Oku kau heni ‘a e ngaahi ngāue ki he ma’u’anga mo’ui ‘a e kakai’ ‘a ia ‘oku poupu’i ‘e he polōseki’, ngaahi ngāue langa iiki’, mo e fanga ki’i pisinisi taautaha iiki’.

‘Oku fakataumu’a ‘a e ngaahi me’afua’ ke faka’ehi’ehi pē fakasi’isi’i ‘a e uesia ‘i he ngaahi me’amo’ui ‘o natula’, ‘o muimui ‘i he fakahokohoko’, ‘o feinga ke ‘oua na’a mole ‘a e ngaahi me’amo’ui ‘o natula’ ‘i he faingamālie ‘oku ‘i ai’. ‘Oku totonu ke fakakaukau’i ‘a e ngaahi fokotu’utu’u ‘o e polōseki’ mo e ngaahi faitu’u ke fakahoko ai’ ke faka’ehi’ehi mei ha ngaahi uesia tamaki ‘e ala hoko. ‘Oku fiema’u ke feau ‘a e ngaahi founa ‘oku fakasi’isi’i ‘aki mo pule’i ‘a e me’afua ke feau ‘a e fiema’u’ (pea ‘oku mahulu hake ia’) ‘i he lao pē ‘oku fekau’aki mo ia’ (fakatātā ‘aki ‘a e lao fakafonua mo e ngaahi fatongia ‘i he lao fakavaha’apule’anga’) ka ko e ngaahi fiema’u foki ia ‘a ia ‘oku fakamahino’i atu ‘i he Makatu’unga 1.

‘E toe faka’atā foki ‘e he BAP ke fakahā mai ‘a e ngaahi tōnounou ‘i he fakamatala ki hono fakahoko ‘a e ngāue ki he ngaahi me’amo’ui ‘o natula’ fekau’aki mo e lahi pehē ki he ola ‘o e ngaahi ngāue ki he keli makakoloa’ pea mo natula’ kau ai ‘a e faitu’u ‘oku fakahoko ai ‘a e ngaahi ngāue ki he me’amo’ui ‘o natula’, ngaahi ngāue ‘oku ne tokonia ‘a e ‘ātakai’ pea mo e ngaahi ngāue langa’ ke poupu’a ‘e he polōseki’.

‘E fakahoko ‘a e BAP ‘i he taumu’a ngāue 3.

4.3.3 Ngaahi Lao Fakahinohino ‘o e FPIC (ko e konga ‘o e Palani Ngāue ki hono Fakakau mai ‘a e Hoa Ngāue’

Hangē ko ia ‘oku ngāue’aki ‘e he Makatu’unga 6 ki he meimei kotoa ‘o e kakai ‘o Tonga’, ‘oku lau ia ‘oku ‘ikai fiema’u ha palani mavahe ‘a e kakai’, ka ‘e lava ke fakakau ‘a e ngaahi fiema’u ‘o e makatu’unga koeni’ ke fakahū ki he ESMP mo e Palani Ngāue ki hono fakakau mai ‘o e Hoa Ngāue’ (SEP).

‘Oku ‘omi ‘e he SEP, ‘a ia ‘oku kau ai ha founa ki hono tali ‘o ha lāunga, founa ki hono a’usia ‘o e fakangofua ki mu’a (FPIC), ‘a ia ko e tokolahi ‘o Tonga’, pea tautautefito kiate kinautolu ‘oku uesia fakahangatonu’, ‘e kei hokohoko atu pē ‘enau talanoa mo kau ‘i hono fai ha fakangofua ki hono fakahoko ma’u pē ‘o e polōseki’.

‘E lava ‘e he ESMP mo e SEP, fakataha mo e ngaahi founa ngāue mo e fakamatala fakapepa kehe ‘o faka’atā ‘a e polōseki’ ke feau ‘a e ngaahi taumu’a ‘o e makatu’unga hono 6, ‘o hangē ko hono fakaikiiki ‘i he fakamatala fakahinohino ‘a e UNDP ‘i he makatu’unga hono 6²³, ‘a ia ko e:

- Fakatokanga’i mo fakatupulaki e faka’apa’apa kakato ki he ngaahi totonu ‘a e tangata’
- Poupou’i ‘a Tonga ‘i hono tu’uaki mo malu’i ‘o e ngaahi totonu ‘a e kakai’
- Fokotu’utu’u ‘i he laumālie ‘o e fengāue’aki fakataha mo e kau kakato mo ola lelei
- Fakahoko ta’etotongi, ki mu’a, pea fakahā ha fakangofua ‘a ia ‘e ala uesia ai ‘a e ngaahi totonu ki he kelekele’, ngaahi koloa’, mo e ngaahi ma’u’anga mo’ui tukufakaholo’.
- Poupou’i ‘a e mapule’i lahi ange mo hono tokanga’i ‘e he kakai ‘i he ngaahi fakalakalaka’
- Faka’ehi’ehi mei he ngaahi me’a ‘oku kovi’ pea fakapapau’i ‘oku vahevahe tatau mo hoa mo e anga fakafonua’ mo e ngaahi faingamālie’.

FPIC:

- **Tau’ataina:** ‘Oku ‘uhinga ia ki ha fakangofua ‘oku fai loto fiemalie mo ‘ikai ke fakamalohi’i, fakamanamana’i pe kakaa’i.
- **Kimu’a:** ‘Oku ‘uhinga ia ki ha vaha’ataimi kimu’a ‘i ha ‘ekitiviti pe founa ngaue ‘i he taimi ‘oku totonu ke kumi ai ‘a e fakangofua, pea pehe ki he vaha’ataimi ‘i he vaha’a ‘o e taimi ‘oku fekumi ai ki he fakangofua pea mo e taimi ‘oku fai ai ha fakangofua.
- **Fakahā:** ‘Oku ‘uhinga pē ia ki he natula ‘o e fēalealea’aki mo e fa’ahinga fakamatala ‘oku totonu ke ‘oatu kimu’a pea toki fekumi ki ha fakangofua pea mo ha konga foki ‘o e founa fakangofua ki he hoko atu’.
- **Fakangofua:** ‘Oku ‘uhinga ia ki he tu’utu’uni fakalukufua na’e fai ‘e he kau ma’u mafai totonu’ pea a’u ki he ngaahi founa fai tu’utu’uni angamaheni ‘a e kakai na’e uesia’ pē tūkui kolo’.

‘Oku kau ‘i he ngaahi founa FPIC ‘i he SEP ‘a e ngaahi sitepu ko eni’:

- Fakafuofua ‘a e lahi ‘o e polōseki
- Palani, fekumi pea sivi’i
- Fepōtalanoa’aki
- Fealea’aki
- Alea
- Aleapau
- Fakahoko.

‘Oku toe fakamā’opo’opo foki ‘e he founa FPIC ‘i he SEP ‘a e ngaahi ‘elemeniti ‘oku totonu ke ‘i loto ‘i ha aleapau.

Ko hono fakalukufua’, ‘oku ‘ikai totonu ke feinga ‘a e FPIC ke fakangofua “‘a e polōseki” ka ko ha ngaahi ngāue pau, tautautefito ki he polōseki tene uesia ‘a e ngaahi ma’u’anga mo’ui ‘a e tūkui kolo’. ‘Oku ‘ikai taau ke fakangofua ‘e he tūkui kolo’ ‘a e “polōseki” pe “ngaahi taumu’a fakalukufua” ‘i he taimi ‘oku fu’u lahi ai e polōseki’ pea ‘oku fu’u lahi mo hono ngaahi kongokonga’. Ko ha fehalaaki angamaheni ‘eni ‘o e ngāue’aki ‘a e FPIC. ‘Oku totonu ke fekumi ‘i ha founa kehe ki he fakangofua’ – ‘o fakafou ‘i ha ngaahi aleapau kehekehe – ki he ngaahi ngāue kotoa pē ‘e ala uesia ai e tūkui kolo’

‘E fakakau ‘e he SEP ‘a e polōseki’ kotoa, pea ngāue’aki ‘a e FPIC ki he Taumu’a Ngāue 1(1.1 mo e 1.2) mo e 3(3.1).

²³ [https://ses-](https://ses-toolkit.info.undp.org/sites/g/files/zskgke446/files/SES%20Document%20Library/Uploaded%20October%202016/UNDP%20SES%20Indigenous%20Peoples%20GN_revFeb2022.pdf)

[toolkit.info.undp.org/sites/g/files/zskgke446/files/SES%20Document%20Library/Uploaded%20October%202016/UNDP%20SES%20Indigenous%20Peoples%20GN_revFeb2022.pdf](https://ses-toolkit.info.undp.org/sites/g/files/zskgke446/files/SES%20Document%20Library/Uploaded%20October%202016/UNDP%20SES%20Indigenous%20Peoples%20GN_revFeb2022.pdf)

4.4 PALANI NGAUE FAKALUKUFUA KI HONO SIVI’I ‘O E UESIA FAKA’ATAKAI MO FAKASOSIALE (SESA) MO E PALANI NGAUE FAKAIKIKI KI HONO SOLOVA ‘O HA TEFITO’I PALOPALEMA ‘I HONO MAPE’I KI HE PALANI NGAUE FAKALUKUFUA

‘E fakahoko ‘e ha kau fai fale’i ha SESA ke nau fakahā ai ‘a e ngaahi pole mo e ngaahi olatamaki ‘e ala hoko ‘o fakahoa ki he taumu’a ngāue 1 (vakai ki he tēpile 5). ‘Oku ‘uhinga ‘a e SESA ki ha ngaahi me’a ‘oku ‘analaiso pea mo kau ki ai ‘o fakataumu’a ke fakakau mai ‘a e ngaahi fakakaukau fakasōsiale’ mo e ‘ātakai’ ki he ngaahi tu’utu’uni’, palani’ mo e polokalama (PPPs) pea fakafuofua’i ‘enau fehokotaki mo e ngaahi fakakaukau faka’ekonomika’. ‘E lava ke vakai’i ‘a e ngaahi olatamaki mo e uesia ‘oku fekau’aki mo hono fakatupulaki ‘o e tu’utu’uni fakafonua ki hono faka’aonga’i ‘o e kelekele’ (ngaahi ngāue 1.1 mo e 1.2). ‘Oku sivilisi’i ‘e he SESA ‘a e ola ‘o e ngaahi liliu tu’utu’uni’, makatu’unga fakafehoanaki ‘i he taumu’a ‘a hono ‘ai ke toe tu’uloa ange ‘a e tu’utu’uni ki he fakalakalaka’. Te ne vakai ki ha ngaahi me’a ke tu’uloa ange ‘a hono tauhi ma’u’i ‘i he tu’unga hono sivilisi’i ‘o e polōseki’.

Neongo ia’, ‘e fakahoko ‘a e SESA ‘i he lolotonga ‘o e ‘uluaki mahina ‘e ono (6) ‘o e polōseki’ ‘o lele fakataha mo e ESIA ‘o hangē ko ia ‘oku fiema’u ke fekainga’aki ‘a e ongo me’a ni: ‘oku totonu ke ‘i ai ha fakamatala mo ha ngaahi founa ‘oku fakapapau’i he SESA ke fakafou hifo ai e fai tu’utu’uni’.

Ko e pole ‘o e ngaahi me’a kuo fokotu’utu’u’ ‘oku fakapapau’i ia mei he founa ‘oku tākiekina ai ‘e he ngaahi tu’utu’uni ngāue’ mo e founa ngāue’ ‘a e kakai ‘oku kaunga tonu mo tu’u laveangofua ki he ngaahi fakatamaki’. Ka ‘i ai ha ngaahi pole ‘oku ‘ikai lava ke hao mei ai ‘o fakahoa ki he tūkunga totonu’, ‘e malava ke tupu mei ai ‘a e fiema’u ke fokotu’utu’u ha fa’unga ‘o e founa ngāue’ pea moe Palani Ngāue ki he fakanofonofo fo’ou’.

‘E fiema’u ‘a e fa’unga ‘o e founa ngāue’ kapau ‘e fakapapau’i ‘e he SESA ‘e iku ‘a e Fa’unga Fakafonua ki hono ngāue’aki ‘o e kelekele’ ke tapui ‘a e kakai ‘i he kolo’ mei he faka’aonga’i ‘o e ngaahi koloa fakaenatula’. ‘E muimui ‘a e fa’unga ‘o e founa ngāue’ ki hono fakakakato ‘o e SESA. ‘I he vakai ki he fa’unga ‘o e founa ngāue’ ki he fakahinohino ki hono kānokato mo e fa’unga ‘o e polōseki’.

Kapau ‘oku faka’aonga’i ‘e he fonua’ ‘a e founa ngāue mo e founa ngāue ki hono faka’aonga’i ‘o e ngaahi ola ‘o e ngaue’ ‘i he fiema’u ke hiki ha kakai tokolahi/feitu’u, pea ‘e fiema’u leva ke fa’ufa’u ha palani ngāue ke poupou’i hono fakahoko ‘o e founa ki hono faka’aonga’i ‘o e kelekele’.

4.5 PALANI NGAUE KI HONO TOKANGAEKINA E ‘ATAKAI’ MO E ANGA E NOFO ‘A E KAKAI (ESMF)

Kuo fa’ufa’u ‘a e ESMF lolotonga’ ko ha konga ‘o e founa ngāue faivelenga ‘a e UNDP ‘i he fakahoko ‘o e polōseki’, ‘o muimui ‘i hono sivi’i ‘o e polōseki lolotonga mo e SESP (vakai ki he fakalahi fakamatala ki he ProDoc). Makatu’unga ‘i he fakafa’ahinga ‘o e ngaahi pole’ kau ai ‘a hono fakaiikiiki’, ko hono fili, sivi’i pea mo hono fakahoko ‘o e founa ngāue’ ‘oku fakatou hā atu ‘i ‘olunga pea mo lalo’ kuopau ke muimui’i lolotonga hono fakalakalaka’i ‘o e polōseki’.

4.6 PALANI NGAUE KI HONO FAKAKAU MAI ‘O E NGAHI HOA NGĀUE’

Kuo fa’ufa’u ha palani ngāue ki hono fakakau mai ‘o e Ngaahi Hoa Ngāue’ lolotonga e konga ki hono fokotu’utu’u ‘o e polōseki’. ‘Oku hoko ia ko e konga ‘o e Fakalahi Fakamatala’ ki he fakamatala’i ‘o e polōseki’ pea tene tataki ‘a e ngaahi ngāue kotoa pē fekau’aki mo hono fakahoko ‘o e SES. Hange ko ia kuo ‘osi fakatokanga’i, ‘oku fakahoko ‘i he SEP ‘a e ngaahi fiema’u ki he makatu’unga hono 6 pea kau atu ki ai ‘a e founa ngāue ki hono ma’u’ ‘o e FPIC ki he taumu’a ngāue 1 mo e 3. ‘I he meimei kotoa ‘o e kakai Tonga’ ‘e lava ke lau ko e tukufakaholo, pea kuo ‘osi kamata ‘a e fepōtalanōa’aki mo e kakai’ pea ‘e kei hokohoko atu pē hono tataki ‘e he SEP. ‘E faka’aonga’i ‘a e ngaahi founa FPIC ki he ngaahi ngāue’ takitaha ‘o fakamalumu he taumu’a ngāue 1 mo e 3, ‘i he taimi ‘e fakangofua ai ‘a e tūkui kolo’ ke nau fakangofua ki he konga ‘o kinautolu, kole ha ngaahi liliu, pe to’o ‘enau fakangofua’.

‘Oku kau foki ‘i he SEP ha fakamatala fakaikiiki ‘a e founa hono fakahoko ‘o e Ngaahi Lāunga’ (hā atu ‘i he fakalahi fakamatala 2 ‘o e SEP).

4.7 PALANI NGĀUE KI HE TANGATA’ PE FEFINE’ MO E PALANI NGAUE KI HE GBV/SEAH

Kuo fa’ufa’u ha palani ngāue ‘a e tangata’ pē fefine’ lolotonga e konga ki hono fokotu’utu’u ‘o e polōseki’. ‘Oku hoko ia ko ha fakalahi fakamatala ki he ProDoc pea te ne tataki ‘a e ngaahi ngāue kotoa pē fekau’aki mo hono fakahoko ‘o e SES.

Na’e filifili ‘a e ngaahi pole/fakatamaki ‘e ala hoko fekau’aki mo e GBV/SEAH ki ha ngaahi me’afua ma’olunga ange (vakai ki he Fakamatala Fakalahi 2). ‘Oku fakafuofua ke sai pē ‘a e tūkunga ‘o e ngaahi pole ‘oku fakatupunga ‘e he GBV/SEAH.

Kuo fa’ufa’u ha palani ngaue SEAH ko ha konga ‘o e ESMF (Tēpile 6) pea ‘oku totonu ke fakahoko fakataha ia mo ha ngaahi palani malu’i kehe.

‘E fakakaukau’i ‘a e tu’unga ‘o e ngaahi pole ‘o e SEAH mo e GBV ‘i he ESIA takitaha, ‘a ia ‘e kau ai hano fakafuofua’i ‘o e me’a ‘e malava ‘e he SEAH mo e GBV ‘o makatu’unga ‘i he kakai’ lolotonga hono fakahoko mo fakalele ‘o e ngaahi ngāue mahu’inga ‘o fakatatau mo e ngaahi tefito’i mo’oni ‘oku lelei, ‘o hangē ko ia ‘oku fakamatala’i ‘i he ngaahi fakahinohino ki he GCF ke fakafuofua’i ‘a e ngaahi pole²⁴ ‘o e SEAH mo e GBV. Ko e ngaahi me’afua ki hono leva’i ‘o e ngaahi pole ‘o e ngaahi polōseki’ ‘e fakahoko ia ‘o fakafou ‘i he ESMP takitaha ‘a ia ‘e fiema’u ‘a e ngaahi founa ke fakasi’isi’i ke fokotu’utu’u mo fakahoko ke fakafenāpasi mo e palani ngāue ‘o e GBV/SEAH.

Tēpile 1:- Palani Ngāue SEAH

Ngaahi Ngāue ke solova ‘a e ngaahi pole ‘o e SEAH	Taimi ki hono fakahoko’	Sino Falala’anga	Vakai’i
<p>Ko e konga ‘o e fealealea’aki ki he polōseki ki he kau mai ‘a e ngaahi hoa ngāue’, ‘oku fakahā totonu kiate kinautolu ‘oku uesia ‘e he Polōseki SEAH, ngaahi pole pea mo e ngāue ke ma’u mai ‘a e ngaahi fakamatala ‘i hono fokotu’utu’u mo malu’i lolotonga ‘a e polōseki ko eni’.</p> <p>‘Oku fiema’u ‘a e fepotalanoa’aki’ ke kau ai ‘a e ngaahi hoa ngāue kehekehe (kau taki fakapolitikale’, kau taki fakafonua pē fakalotu’, ngaahi timi mo’ui lelei’, ngaahi fakataha alelea fakaloto fonua, ngaahi kōsilio fakaloto fonua, kau ngaue fakasōsiale, ngaahi kautaha mo e ngaahi kulupu ‘a e kakai fefine ‘oku ngaue mo e fānau’) pea ‘oku totonu ke hoko ia ‘i he kamata’anga’ pea ‘i hono fakahoko kotoa ‘o e ngāue’.</p>	<p>‘Oku fie ma’u ke e fepōtalanoa’aki ‘i he siakale ‘o e ngaue, kae ‘ikai ‘i he lolotonga pe ‘o e teuteu.</p>	IA	<ul style="list-style-type: none"> Tokanga’i hono fakahoko ‘o e SEP Fakahoko ‘a e fepōtalanoa’aki tautefito ki he taimi ‘oku fakahoko ai ‘a e ngāue ki he ESMP
<p>Ko hono tukumai ‘o e fakamatala’, ‘i he fengaue’aki mo e ngaahi hoa ngāue GBV, ‘i he hala ‘o e GBV pea mo e mahu’inga ‘o e fekumi taimi totonu ki he ngaahi ngāue’</p>	Lolotonga fakahoko	IA	<ul style="list-style-type: none"> Hokohoko atu ‘a e lipooti

²⁴ <https://www.greenclimate.fund/document/sexual-exploitation-abuse-and-harassment-seah-risk-assessment-guideline>

Fakapapau’i ‘a e lava ke ma’u ha GRM lelei mo ha ngaahi founa kehekehe ke kamata ‘aki ha launga-fakakau ai ha ngaahi founa pau ki he SEAH (fakatātā ‘aki ‘a e lipooti ‘oku ‘ikai tauhi malu ‘aki ‘a e ngaahi me’a ‘oku malu mo e ngaahi me’a ‘oku ‘ikai fakahahaholo ‘i he SEAH).	Kimu’a pea fakatahataha’i ‘a e aleapau ngāue’	IA	<ul style="list-style-type: none"> Toutou vakai’i mo lipooti ‘a e GRM ke fakapapau’i ‘oku ngāue ‘o hangē ko e taumu’a’
Mape ‘a e SEAH, faka’ehi’ehi mo e tali ‘i he polōseki ki he ngaahi kolo hoko mai’.	Lolotonga ‘a e teuteu’ mo hono fakahoko’	IA Ke ‘omai ‘e he UNDP ‘a e tokoni fakatekinikal e ‘oka fiema’u	<ul style="list-style-type: none"> Fakatonutonu ‘a e mape’ ‘oka fiema’u
Fakamatala’i mahino ‘a e ngaahi fiema’u mo e ngaahi fakafuofua ‘a e SEAH ‘i he ngaahi fakamatala fakapepa.	Fakatau Koloa	IA	
Fakamahino’i ‘a e ngaahi fiema’u ke fakakau ‘i he ngaahi fakamatala fakapepa ‘o e kole ki he ‘ulungaanga ‘oku fakahoko ‘a ia ‘oku fakahā mai ‘a e SEAH.	Fakatau Koloa	IA	
Vakai’i ‘a e founa taliui pea mo e tali ‘i e ESMP pea fakapapau’i kimu’a pea fakapapau’i kimu’a pea toki faka’osi ‘a e aleapau ‘e malava ‘e he tokotaha ngāue aleapau’ ke feau ‘a e ngaahi fiema’u ki he faka’ehi’ehi mo e tali ‘a e Polōseki SEAH.	Fakatau Koloa	IA	<ul style="list-style-type: none"> Toe vakai’i ‘e he UNDP
Toe vakai’i ‘a e ESMP ke fakapapau’i ‘oku fakasi’isi’i ‘a e ngaahi ngāue ‘oku fakakau’.	Fakahoko ‘o e Ngāue’	IA	<ul style="list-style-type: none"> To e vakai’i ‘e he UNDP To e vakai’i ‘e he GCF
Toe vakai’i ‘oku ma’u ‘e he GRM pea solova ‘a e ngaahi launga’ ‘i he taimi totonu ‘o ‘uhinga ki he founa kuo fa’u ke vakai’i mo e tokanga’i ‘a e ngaahi lāunga he GBV.	Lolotonga hono fakahoko ‘o e Polōseki’		<ul style="list-style-type: none"> Hokohoko atu ‘o e lipooti Vakai’i ‘a e ngaahi lāunga’ pea mo hono solova
<p>Ngaahi lao ‘o e ‘ulungaanga na’e fakamo’oni hingoa mo mahino 1) fakapapau’i ‘oku mahino lelei ‘a e ngaahi fiema’u ‘i he CoCs ‘i he ngaahi fakamo’oni ko ia’.</p> <ul style="list-style-type: none"> fakao’oni hingoa ‘a e CoCs ‘e kinautolu kotoa pē ‘i he feitu’u ‘oku fakahoko ai ‘a e polōseki’ Ako’i e kau ngaue ki he ngaahi ‘ulungaanga ‘i he malumalu ‘o e CoCs 	Kamata kimu’a pea fili ‘a e tokotaha ngāue aleapau’ pea hokohoko atu lolotonga hono fakahoko’	Tokotaha ngāue aleapau, tokotaha fale’l, IA	

<p>o Disseminate CoCs (including visual illustrations) and discuss with employees and local communities.</p> <p>o Create an appropriate Accountability and Response Framework.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Tufaki ‘a e CoCs (kau ai ‘a e ngaahi fakaikiiki) pea tālāngā’i mo e kau ngāue’ mo e ngaahi komiuniti. • Fa’u ha fa’unga ke taliui mo fakahoko ha tali ki ha ngaahi me’a ‘oku fai ki ai ha tokanga. 			
<p>Fa’ufa’u ha ngaahi naunau ki he ako ngāue’/ngaahi popoaki mahu’inga ma’ae kau ngāue ‘o e polōseki’, polokalama ki he ngaahi kolo’ pea mo tokanga’l hono pule’i ‘o e Poloseki’ pea mo e tokanga’i ‘o e tokotaha ngāue aleapau’.</p>	<p>‘I he kamata’anga ‘o e Polōseki’</p>		<ul style="list-style-type: none"> • Na’e fa’ufa’u ha ngaahi nāunau ki he akó ngāue’ mo e fetu’utaki’, pea mo e founa ngāue na’e fokotu’u’. • ‘Oku totonu ke kau ‘i he ngaahi nāunau akó ‘a e ngaahi kaveinga ko ‘ení: • Faka’uhinga’ i ‘o e GBV, SEAH mo e founa ‘e lava ‘e he polōseki’ ke fakamāohia ‘a e GBV • Ngaahi ngafa mo e fatongia ‘o e ngaahi hoa ngāue’. • Ngaahi ulungaanga ke fakahoko ‘e he kau ngāue ‘o e Polōseki’ (Co C) • Founa ke lipooti ‘aki, fa’unga ki he taliui mo e ngaahi founa

			<p>ngaue ‘i he ngaahi kautaha pea mo e kakai ‘o e kolo’ ke lipooti ha ngaahi me’a fekau’aki mo e kau ngaue; mo e</p> <ul style="list-style-type: none"> Ngaahi tokoni ‘oku lava ke ma’u ‘e kinautolu ‘oku hao mo’ui mei he GBV.
‘Ai ke ako ‘a e kau ngāue’ mo e kolo’ fekau’aki mo e SEA/SH.	Fakahoko ‘o e ngāue’	IA, kau ngaue aleapau, kau fai fale’i	Lipooti hokohoko
Fakahoko ma’u pe ‘a e M & E ‘o e faka’ehi’ehi mo e tali ki he SEA/SH kau ai ‘a hono toe sivi’i ‘o e ngaahi pole ‘o ka fiema’u.	Fakahoko ‘o e ngāue’	‘I ai, kau ngaue aleapau, kau fai fale’i	Vakai’i ‘o e GRM Lipooti hokohoko
<p>Fakahoko ‘a e ngaahi ngāue ‘oku fe’unga mo e tu’unga ‘o e polōseki’ ke fakasi’isi’i ‘a e ngaahi fakatamaki ‘o e SEAH kimu’a pea toki fai ha ngaahi ngāue hangē ko e:</p> <ul style="list-style-type: none"> Ma’u ha ngaahi fale kehe, malu mo faingofua ma’ae hou’eiki fafine’ mo e kakai tangata ‘oku ngāue ‘i he feitu’u ku fakahoko ai ‘a e polōseki’. ‘Oku totonu ke ‘i ha ngaahi feitu’u kehekehe ‘a e ngaahi loki fetongi’ mo e/pe falemālōlō , pea ‘oku kau ai ‘a e malava ke loka’i mei loto. ‘I ai ‘a e ngaahi faka’ilonga ‘i he feitu’u ‘o e polōseki’ (kapau ‘oku lava) ke faka’ilonga ki he kau ngāue’ mo e komiuniti ko e feitu’u ‘oku fakahoko ai ‘a e polōseki’ ko e ‘elia ‘oku tapu ai ‘a e SEA/SH. Ka fiema’u, fakapapau’i ‘oku malu ‘a e ngaahi feitu’u fakapule’anga ‘i he feitu’u ‘oku ‘i ai e polōseki’. 	Kimu’a pea fakahoko e ngāue’	<p>Tokotaha Ngāue Aleapau (fakahoko ‘a e ngāue’)</p> <p>Tokanga’i ‘o e ‘enisinia (aleapau ki hono tokanga’i ‘o e ‘enisinia’)</p>	<u>Lipooti hokohoko.</u> ‘o toe vakai’i lolotonga hono fakahoko ‘o e ngaahi misiona tokoni’.

‘Oku fakataha’i ‘e he tu’utu’uni ‘a e UNDP SES ‘a e tu’utu’uni fakamamahi ‘o e tangata’ pe fefine’, mo e ngaahi hoha’a fekau’aki mo e GBV ‘i he lolotonga ‘o e fepōtalanoa’aki’, ko ia ai, ‘e fiema’u ke fakatoto’i pau ‘e he ESIA ‘a e ngaahi me’a ‘oku tu’u fakatu’utamaki mo e GBV/SEAH kapau ‘e fiema’u, fakatonutonu ‘a e GAP ke fakataha’i ha toe ngaahi me’a kehe ‘oku fiema’u ke fakahā ‘aki ‘a e ngaahi pole’ pe fakatamaki’.

4.8 FAKAMATALA NOUNOU ‘O E NGAHI FOUNGA NGAUE KI HONO TOKANGA’I

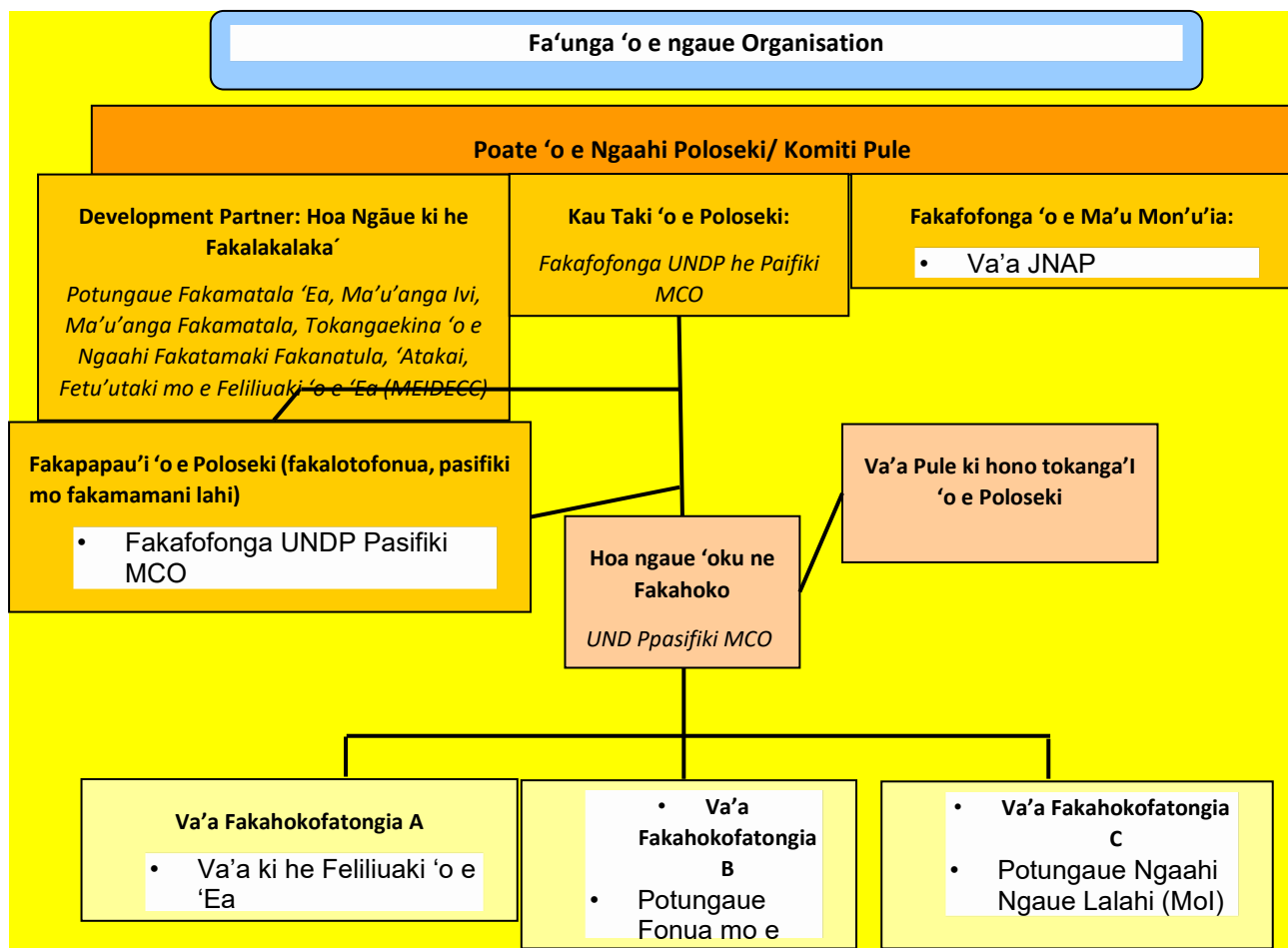
Tēpile 8: Fakamā’opo’opo ‘o e Founga Pule’i

Fakamatala Fakapepa	Fatongia	Taimi
Fa’unga ‘o e tokangaekina ‘o e ‘ātakai’ mo e fa’unga pule fakasosiale (ESMF)	UNDP CO	Konga ki hono fokotu’utu’u ‘o e ngāue’ – kimu’a pea toki fakahū ki he GCF
Palani ki hono fakakau mai ‘o e Ngaahi Hoa Ngāue’ (SEP)	UNDP CO	Konga ki hono fokotu’utu’u ‘o e ngāue’ – kimu’a pea toki fakahū ki he GCF
Palani ngaue ‘a e tangata pe fefine mo e GBV/SEAH palani ngaue (GAP)	UNDP CO	Konga ki hono fokotu’utu’u ‘o e ngaue – kimu’a pea toki fakahū ki he GCF Ke toe sio faka’osi ki ai hili e kakato ‘o e ESIA mo e SESA
Palani ki hono tokangaekina ‘o e ‘ātakai’ mo e fa’unga pule fakasosiale (ESMF) -Palani ngaue ki he Ma’u’anga Mo’ui ‘a e Kakai’ (LAP) -Palani Ngāue ki hono Malu’I mo Fakatupulaki ‘a e Me’amo’ui ‘o e ‘Atakai’ (ESMF)	UNDP CO	Ke mateuteu ko ha ola ‘o e ESIA mo e SESA. ‘Uluaki māhina ‘e ono ‘o hono fakahoko ‘o e polōseki’ – kimu’a ‘i ha fa’ahinga ngāue kimu’a pea ala uesia fakasōsiale pe ‘ātakai (vakai ki he tēpile 1 mo e tēpile 5)

5. NGAHI FOKOTU’UTU’U MO HONO VAKAI’I

5.1 FA’UNGA MO E NGAHI FATONGIA ‘O E PULE FAKALUKUFUA

‘Oku ha ‘a e fa’unga PMU ma’olunga ‘i he Fakatātā 5. ‘Oku alea’i atu ‘i lalo ‘a e ngaahi tefito’i fatongia mahu’inga.

Fakatātā 9: Fa'unga 'o e Polōseki'

5.1.1 Poate 'o e Ngaahi Polōseki'

‘Oku kau ‘i he poate 'o e Ngaahi Polōseki' ‘a e fa’ahi ki hono fakahoko mo tali ‘a e Polōseki’. Ko e MEIDECC nau fakahoko ‘a e Polōseki’. ‘Oku fakafatongia ‘aki ‘a e MEIDECC ke taliui ki he UNDP ki hono tokanga'i 'o e polōseki', kau ai hono vakai'i mo fakafuofua'i 'o e ngaahi ngāue', a'usia e ngaahi taumu'a ngāue 'o e polōseki' pea mo hono faka'aonga'i lelei 'o e ngaahi koloa 'a e UNDP.

5.1.2 Va'a Pule ki hono Tokanga'i 'o e Ngaahi Polōseki Fakafonua'

‘E fokotu'u 'a e PMU 'i he malumalu 'o e MEIDECC. ‘E kau 'i he PMU 'a e ngaahi fatongia mahu'inga 'oku 'i he saati fakahoko fatongia 'a e polōseki', kae tautautefito ki he pule 'o e Polōseki'.

‘E fakalele 'e he pule ngaue 'o e Polōseki' 'i he 'aho kotoa pē 'o fakafonua' 'a e MEIDECC 'i he ngaahi fakangatangata na'e tuku hifo 'e he poate 'o e ngaahi polōseki'. ‘E ngata 'a e ngāue 'a e pule polōseki' 'i he taimi 'e fakakakato ai 'a e lipooti 'o e fakafuofua'i 'o e ngaue faka'osi' mo e ngaahi me'a fakapepa kehe 'oku fiema'u 'e he GCF mo e UNDP, pea fakahū atu ki he UNDP. ‘Oku fatongia 'aki 'e

he pule ‘o e polōseki’ ‘a hono tokanga’i faka’aho mo hono fai ‘o e tu’utu’uni ki he ngaue. Ko e tefito’i fatongia ‘o e pule ngaue ke fakapapau’i ‘oku ‘omi ‘e he polōseki’ ‘a e ngaahi ola ‘oku fakamahino’i atu ‘i he fakamatala ‘o e ngāue’, ki he tu’unga ‘oku fiema’u ki he tu’unga lelei pea ‘i he ngaahi fakangatanga ‘o e taimi mo e fakamole ‘oku fakamahino’i atu’.

5.1.3 Fakapapau’i ‘o e Polōseki’

Ko e fatongia ‘o e UNDP ki hono ‘fakapapau’i ‘o e polōseki’ ke poupu’i ‘a e poate ‘o e polōseki’ ‘aki hono fakahoko ‘o e taumu’a mo e ngāue tau’atāina mo hono vakai’i ‘o e ngaahi polōseki’. ‘Oku fakapapau’i ‘e he fatongia ko ‘eni’ ‘oku tokanga’i mo fakakakato ‘a e ngaahi makamaile totonu ki hono tokanga’i ‘o e ngāue’. Kuo pau ke tau’atāina ‘a e fakapapau’i ‘o e polōseki’ mei he pule ngāue’; ko ia ai, he ‘ikai lava ‘e he poate ‘o e polōseki’ ‘o vahe ha taha ‘o hono ngaahi fatongia ke fakapapau’i ki he pule ngāue’. ‘Ikai ngata ai, ‘i he’ene hoko ko e kautaha ma’olunga ki hono tuku mai, ‘oku fakapapau’i ‘e he UNDP ‘a e polōseki’; fakapapau’i ‘oku talangofua ki he ngaahi fakahinohino NIM pea fakapapau’i ‘oku taliui ki he ngaahi tu’utu’uni mo e founa ngaue ‘a e GCF mo e UNDP.

Ko e ‘ofisa fakahoko fatongia ki hono vakai’i mo fakahoko ‘a e UNDP ‘oku ne ma’u ‘a e fatongia ‘a hono fakapapau’i ‘a e ngaahi polōseki’ ‘o fakafongia’i ‘a e UNDP.

5.2 FAKAHOKO MO PULE’I ‘O E POLOSEKI

5.2.1 Fakahoko ‘o e Polōseki’

‘E fakahoko ‘a e polōseki’ ‘i he makatu’unga ‘o fakafou ‘i he MEIDECC pea fakafou ‘i hono ngaahi Va’a Ngāue’ mo e MEIDECC. ‘Ikai ngata ai, ‘oku fiema’u ‘a e fengāue’aki mo e ngaahi kosilio ‘o e ‘otu motu’, kautaha ‘ikai fakapule’anga lolotonga’ mo e tūkui kolo fakaloto fonua’.

5.2.2 Pule’i ‘o e ‘Atakai’ mo e Fa’unga Pule Fakasōsiale

‘I he hoko ko e sino ‘oku ne fakahoko ‘a e Polōseki’, ‘e fakafatongia’aki ‘a e MEIDECC ‘a e fatongia ki hono fakahoko mo e ESMF ‘o fakafou ‘i he kautaha ‘oku nau fakahoko’.

‘E hoko ‘a e ESMF ko ha konga ‘o ha fa’ahinga me’a fakapepa. ‘E fatongia ‘aki ‘e he MEIDECC ‘a hono fakalelei’i pe fakatonutonu ‘o e fakamatala ko ‘eni lolotonga e ngāue’. Ko e fatongia ia ‘o e tokotaha ‘oku foaki ki ai ‘a e fakamatala’ ke fakapapau’i ko e fakamuimui taha ‘eni ‘o e fakamatala’.

‘Oku taliui ‘a e UNDP mo e MEIDECC ki he tuku mai ‘a e fale’i makehe ‘i he ‘ataakai’ mo e ngaahi me’a fakasōsiale ki he kautaha ‘oku nau fakahoko e polōseki’ (fakatātā ‘aki ‘a e kau ngāue aleapau mo e/pe kautaha ‘ikai fakapule’anga’) pea mo e ‘ataakai’ mo e vakai’i fakasōsiale mo hono lipooti’. ‘E fakafuofua’i ‘e he MEIDECC pē ko hono ko kinautolu ‘oku fakamafai’i ‘a hono sivi’i ‘a e ‘ataakai’ mo e ngaue fakasōsiale ‘a e kautaha ‘oku fakahoko ‘a e polōseki’ (hangē ko e kau ngāue aleapau’) ‘i hono tokanga’i ‘o e konga takitaha ‘i he fakahoko ‘o e polōseki’ pea fakapapau’i ‘oku nau talangofua ki he ESMF. Lolotonga ‘e polōseki’, ‘e taliui ‘a e kautaha ‘oku fakahoko ‘a e polōseki’ ki hono fakahoko ‘o e ESMF. ‘Oku fatongia ‘aki ‘a e kau ngāue ‘i he ngaahi polōseki’ ki hono faka’ehi’ehi pe fakasi’isi’i ‘a e ngaahi uesia ki he ‘ataakai’ mo e ngaahi me’a fakasōsiale’.

‘E fatongia ‘aki ‘e he ‘ofisa ‘o e mala’e’ ‘a e ngaahi sivi faka’aho ‘o e polōseki/feitu’u langa. ‘E vakai’i ‘e he MEIDECC pe ko hono va’a’ ‘a e ngaahi sivi ko ‘eni ‘aki ha’ane fakahoko fakamahina ‘a e ngaahi ‘atita’.

Ko e kautaha ‘oku nau fakahoko ‘a e Polōseki’ ‘o hangē ko e tokotaha aleapau ngāue’ tene tauhi pea mo fakamā’opo’opo ‘a e ngaahi lekooti fakaekautaha pea mo e ‘ātakai’ ‘a ia ‘e kau ai ‘a e pepa ‘oku lekooti ai ‘a e ngaahi lāunga pe loto mamahi fakataha m oe lekooti ‘o ha me’afua ke fakasi’isi’i ‘aki ‘a e tupu’anga ‘o e lāunga’ mo e loto mamahi’.

5.2.3 Ngaahi Palani/fakahinohino ki he fakahoko ngāue’

‘Oku ‘omi ‘e he ngaahi founa ngāue ‘o e ‘ātakai’ ha founa kuo tohi ‘o fakamatala’i ai ‘a e founa ‘oku totonu ke ma’u ai ‘a e ngaahi taumu’a fakapule ki ha ‘ataakai’ pau. ‘Oku ‘i ai ‘a e fakaikiiki ‘oku fiema’u

ke hoko ko ha feitu’u pe ngāue pau pea ‘oku fiema’u ke muimui ki he ngaahi ngāue langa kotoa pē. ‘Oku totonu ke ‘oatu ‘a e ngaahi palani ngaue mo e ngaahi fakahinohino pau ki he feitu’u ‘oku fakahoko ai ‘a e polōseki’ mo e ngaahi ngāue’ pea ‘e muimui ‘i he ngāue lelei kimu’a’ ‘i he ngaahi ngāue tatau na’e fai ‘e he UNDP, pangike fakalakalaka ‘Esia, pangike ‘a māmani’ mo e EU ko ha sīpinga lelei.

5.3 NGAHI ME’A ‘E MALAVA

‘Oku ma’u ‘e he kautaha ‘oku ne fakahoko ‘a e polōseki’ ‘a e fatongia ki hono fakapapau’i ‘oku ‘i ai ha ngaahi founa ke fakapapau’i ‘oku ‘ilo’i ‘e he kau ngāue’, kau ngaue aleapau’, mo e kau ngaue kehe pē ‘a e atakai mo e ngaahi fiema’u fakasōsiale ki he langa’, kau ai ‘a e ESMF.

‘E kau atu ‘a e kau ngāue kotoa pē ki ha polokalama fakataukei ‘oku ne ako’i ‘a e mo’ui lelei’, malu, ‘ataakai, mo e ngaahi fiema’u fakafonua’

Ke ma’u ‘e he kau ngaue kotoa pē ‘oku nau fakahoko ha fa’ahinga ngāue, ‘a e taukei ke fakatupu ha maumau lahi ‘i he ‘ataakai (hangē ko hono tokanga’i ‘o e ngaahi naunau fakatu’utamaki).

‘Oku ‘i ai ha fiema’u ke fai ha ako pau ki he ‘ataakai’ mo e malu fakasōsiale’. Ko e polōseki’ ko ha faingamalie ia ki he PMU, Potungāue ‘Atakai’ mo e UNDP mo e UNDP CO ke langa ke ma’u ha taukei mo ha founa SES ‘i he tu’unga fakafonua.

‘E fakakau mai ‘a e kau mataotao ‘oku nau taukei ‘i he ngaahi malu’i fakasōsiale mo e ‘ātakai’ ke poupou’i hono fakakakato ‘o e SESA mo e ESIA mo e ngaahi fakafuofua ‘oku fakataumu’a ki ai’. ‘E toe feinga foki mo e kau taukei ‘i tu’a ke faka’uhinga’i ‘a e fakalakalaka ‘o e ESMPs mo ha fa’ahinga palani ‘oku tu’u toko taha pē. ‘E fiema’u ‘a e kau mataotao ko ‘eni’ ke nau fai ha polokalama ako ki he ngaahi hoa ngāue mahu’inga kotoa pē ‘i he ngaahi tu’utu’uni’ mo hono fakahoko ‘o e malu’i’.

‘E ‘oatu ‘e he UNDP ha fale’i ki he ngaahi timi ngāue’ ‘o ka fiema’u ke poupou’i hono fakahoko ‘o e ESMF ko ‘eni’ mo e teuteu ki ai, fakahoko, mo hono vakai’i ‘o e ngaahi palani fakasosiale mo e ‘ataakai’/me’afua.

‘E ma’u ‘e he PMU ‘a e fatongia faka’osi ki hono fakataha’i ‘o e (ngaahi) palani pule ‘o e ESMP/tu’u tokotaha pē ‘i hono fakahoko ‘o e ngāue’. ‘E fiema’u ke fakakaukau’i ‘e hono fakataha’i ‘o e ngaahi palani ko ia’ ha ngaahi fiema’u pau ‘i he fa’unga ki hono faka’aonga’i ‘o e ESMP, kau ai hono toe vakai’i ‘o e patiseti ‘oku fiema’u ki he me’afua takitaha, pea pehē ki he mafai mo e malava ‘a e ngaahi kautaha ‘i he ngaahi tu’unga fakataki kehekehe (fakatātā ‘aki ‘a e fakalotofonua, fakavahenga ‘i he Pasifiki’, mo fakafonua), pea mo ‘enau malava ke pule’i mo tokanga’i hono fakahoko ‘a e ESMP. ‘I he ngaahi feitu’u ‘e fiema’u ai’, ‘e fakakau ai ‘a e ngaahi ngāue tokoni ki hono langa ‘o e falé, mo e ngaahi tokoni fakatekinikalé ke lava ‘o fakahoko totonu ai ‘a e ESMP.

‘E fakakau atu ha palani ki hono fakalelei’i ‘a e tu’unga ‘ilo’ ki he ESMP ke faka’atā ‘a e ngaahi hoa ngāue kotoa pē ke nau vakai’i lelei, fakafuofua’i, mo tokanga’i ‘a e SES. ‘E kau atu foki, ka ‘oku ‘ikai fakangatanga pē ki he ngaahi kaveinga ‘oku ‘oatu ‘i he tēpile 6.

Tēpile 9: Taimi mo e Ngaahi me’a ki he Fakalakalaka’i ‘o e tu’unga ‘ilo pe pōto’i ngāue’

UNDP CO, ‘Ofisi UNDP, PMU, Kōmiti
Pule, Pule’anga

Malu ‘a e Va’a Fakasōsiale mo e ‘Ātakai ‘a e UNDP
Founga Ngāue ki he Ngaahi Lāunga’
Tokanga’i, Lipooti mo Fakapapau’i
Fengāue’aki mo e Ngaahi Hoa Ngāue’
FPIC

Polokalama ako kau ai ‘a e mo’ui lelei’, malu, ‘ataakai,
mo e ngaahi fiema’u fakafonua.

Va’a ki he Ngaahi Poupou Fakataki ‘a e
UNDP CO

Ngaahi malu’i fakasōsiale mo e ‘ataakai ‘a e UNDP + ko ha
konga lalahi ‘o e ngaahi me’a fakapepa FPIC

5.4 VAKAI’I MO LIPOOTI

5.4.1 Lipooti ‘o e Ngaahi Me’a ‘oku hoko he ‘Ātakai

Ka ‘i ai ha ngaahi me’a ‘e hoko, kau ai ‘a e ‘ikai ke muimui ki he ngaahi founga ngaue ‘a e ESMF/ESMP
‘oku totonu ke lēkooti ia ‘o faka’aonga’i ha lekooti ‘o ha me’a na’e hoko pea mo e fakaikiiki na’e fakahū
ki ha lesisita. Ki ha fa’ahinga me’a pē ‘oku ne fakatupu pe malava ke fakatupu ha maumau ‘i he naunau
pe ‘ataakai’, ‘e fakahā ‘e he ‘ofisa ‘i he feitu’u ‘oku fakahoko ai ‘a e polōseki’ ki he pule ‘o e polōseki’ ‘i
he vave taha’. Kuo pau ke ta’ofi ‘e he kautaha/tokotaha ngaue aleapau’ ‘a e ngaue’ kae ‘oua kuo
fakakakato ‘a e Fakalelei ‘o hangē ko hono fakangofua ‘e he MEIDECC.

5.4.2 Lisi hono Sivi faka’aho mo fakauike ‘o e ‘ataakai ‘oku fakahoko ai ‘a e Polōseki’

‘Oku totonu ke fakakakato ha lisi vakai’i ‘o e ‘ataakai’, faka’aho ‘i he feitu’u ngāue takitaha ‘e he ‘ofisa
‘oku fekau’aki mo ia’ pea tauhi ‘i ha lesisita. Kuo pau ke fakakakato ha lisi vakai’i ‘o e ‘ataakai’ ‘o
fakauike pea ‘e kau ai ha fakamatala ki ha fa’ahinga me’a pē ‘oku ‘ilo’i ‘i he lisi vakai’i faka’aho’ kuo
fakakakato ‘e he kau ‘ofisa ‘o e mala’e’. Kuo pau ke ‘ave ‘a e lisi vakai’i kuo kakato’ ki he MEIDECC
ke toe vakai’i mo muimui’i kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi me’a ‘oku ‘ilo’i.

5.4.3 Ngaahi Fakatonutonu ke Fai

Ka ‘i ai ha fa’ahinga ‘e ‘ikai muimui ki he ESMP ‘oku totonu ke fakatokanga’i ia ‘i he ngaahi sivi fakauike
‘o e ‘ataakai’ pea fakahū ki he misini lesisita. ‘E lava ke fakamahino’i ‘e he ‘ofisa ‘o e feitu’u ngāue’ ha
ngaue fakatonutonu ‘i he lipooti sivi fakauike ‘o e feitu’u ku fakahoko ai ‘a e polōseki’, ‘o makatu’unga
‘i he mamafa ‘o e ngaahi me’a ‘oku ‘ikai ke muimui’i’. ‘E muimui’i ‘a e fakalakalaka ‘o e ngaahi ngāue
fakatonutonu kotoa pe ‘o faka’aonga’i ‘a e lesisita’. ‘Oku totonu ke fale’i ha fa’ahinga me’a pē ‘oku ‘ikai
muimui’i’ mo e ngaahi ngāue fakatonutonu ke fai’, ki he MEIDECC.

5.4.4 Vakai’i mo ‘Atita’i

‘Oku totonu ke toe vakai’i ‘a e ESMF mo hono ngaahi founga ngāue’ ‘i he mahina ‘e ono kotoa pē ‘e
he kau ngaue UNDP mo e MEIDECC. Ko e taumu’a ‘o e toe vakai’i’ ke fakatonutonu ‘a e fakamatala’
ke ‘asi ai ‘a e ‘ilo’i ‘oku ma’u lolotonga hono fakahoko ‘o e polōseki’/langu’ pea mo fakafotunga ‘a e ‘ilo
fo’ou mo e liliu ‘a e ngaahi tu’unga mo’ui ‘o e kolo’ (ngaahi ‘ulungaanga mahu’inga)

‘E toe vakai’i ‘a e ESMF, pea fai ha ngaahi fakalelei kapau:

- ‘Oku ‘i ai ha ngaahi liliu mahu’inga ki he ngaahi tu’unga ‘o e ‘ataakai’ pē ngaahi founga angamaheni
‘oku tali ‘aki e ‘ataakai’; pe
- ‘Oku ‘ilo’i ‘a e ngaahi fakatamaki ‘o e ‘ataakai fo’ou’ pe ‘ikai ‘ilo’i kimu’a; pē
- ‘Oku fakahaa’i ‘e he fakamatala mei he ngaahi founga vakai’i ‘o e ngaue’ mo e malu, ‘oku fiema’u
ke fakalelei’i ‘a e ngaahi founga pule lolotonga; pe

- ‘Oku ‘i ai ha ngaahi liliu ki he lao ‘o e ‘ataakai ‘oku fekau’aki mo e ngāue; pe
- ‘Oku ‘i ai ha kole ‘oku fai ‘e ha ma’u mafai ‘oku fekau’aki mo ia; pe
- ‘Oku totonu ke fakatupulaki mo fakahoko ha fa’ahinga liliu pe ‘i he feongoongoi mo e kau ngaue mo e MEIDECC. ‘I he taimi ‘oku fai ai ha fakamatala fakamuimitaha, ‘oku totonu ke ‘ilo’i ‘e he kau ngaue kotoa ‘o e feitu’u ‘oku fakahoko ai ‘a e poloseki’ ‘a e fakalelei’, ‘i he vave taha ‘o hangē ko e fakafou ‘i ha fakataha pe tohi fanongonongo.

‘E hiki ‘a e lipooti ‘o e fakalakalaka mo e ngaahi me’a ‘i hono fakahoko ‘o e ESMF ko ‘eni ‘i he ngaahi lipooti Fakakuata ‘o e ngāue’ mo e ngaahi lipooti ki hono fakahoko ‘o e ngaue fakata’u (PIRs). Kae ‘oua kuo fokotu’u ‘a e ngaahi palani ki hono tokanga’i ‘o e ESMP mo e ngaahi me’a ‘oku fekau’aki mo ia, ‘e fakafatongia’aki ‘a e kautaha fakahoko fatongia’ hono fakatahataha’i ‘o e ngaahi lipooti ki hono fakahoko ‘o e ESMF ko ‘eni, ke lipooti ki he komiti Pule’, UNDP, pea mo e GEF (‘o ka fiema’u). ‘E ‘oatu ‘a e ngaahi me’a mahu’inga ki he komiti Pule ‘o e Polōseki’lolotonga e fakataha ‘a e komiti takitaha.

‘E hoko hono fakahoko ‘o e ngaahi palani ESMP mo hono tokanga’i, ko e fatongia ia ‘o e ‘Ōfisi Pule ‘o e Polōseki’, pea mo ha ngaahi hoa kehe ‘e loto ki ai mo fakamatala’i ‘i he ngaahi palani ko iá.

‘E ‘oatu fakataha ‘a e palani ki hono vakai’i mo fakafuofua’i ‘o e ESMF mo hono vakai’i ‘o e ngāue ‘o hange ko hono fakamatala’i atu ‘i lalo ‘i he tepile 14. ‘E poupou’i ‘a e kau mai ‘a e Ngaahi Hoa Ngāue’ ‘o fakafou kotoa ‘I he MRE ‘o e ESMF.

5.4.5 Ngaahi Fakangatangata ke Fua’aki

- Ngaahi faka’ilonga mahu’inga ke vakai’i ‘e he komiti Pule ‘o e Polokalama’
  - Ola lelei ‘o e ‘ataakai mo e sivi fakasosiale ‘o e ngaahi ngāue (SESP)
  - Ola lelei ‘o hono vakai’i mo lipooti ‘o e ‘ataakai
  - Fakahoko ‘o e ngaahi polokalama ako ‘i he SES.
- Ngaahi faka’ilonga ke vakai’i ‘e he hoa fakahoko ngāue (UNDP)
  - Ola lelei ‘o e fakahū ‘o e ngaahi kongā ‘o e ‘ataakai’ ‘i he ngaahi faile ‘oku fakahoko’
  - Ola lelei ‘o e ngaahi me’afua fakasōsiale ki he fengau’aki mo e hoa ngāue’, fakahoko ‘o e FPIC mo e vahevahe taau ‘i he tangata’ mo e fefine’
  - Tokolahi ‘o e ni’ihi ne ako’i/‘ilo’i ‘i he ‘ataakai’ mo e tokanga’i fakasōsiale
  - Ola lelei ‘o e ngaahi palani ki hono tokanga’i ‘o e ESMP mo e Palani Fakalelei kuo ‘i ai.
  - Tu’unga ‘o e kau mai ‘a e ngaahi hoa ngaue ki he polōseki’ mo e ngaahi kulupu ‘oku fakataumu’a ki ai hono vakai’i hono fakahoko ‘o e ngaahi ngāue’
  - Tokolahi ‘o e kakai na’e uesia ‘e he polokalama’
  - Toutou fakahoko mo e ola lelei hono muimui’i ofi
  - Ola lelei ‘o e GRM

Tepile 8: ESMF Palani ki hono Tokanga’l mo Sivisivi’i ‘a e ESMF

Vakai’i e Ngāue	Fakamatala	Tu’olahi / Taimi	Ngāue ‘oku ‘Amanaki ke lava	Tokotaha Fakahoko Ngāue mo e ngaahi Fatongia	Fakamole (‘ikai kau au e taimi ‘a e kaungāue)
Muimui’i e fakalakalaka hono fakahoko e Palani Ngāue ki hono Tokangaekina e ‘ātakai mo e Anga e Nofo ‘a e Kakai (ESMP)	Fakahoko ‘o e Palani Ngāue ESMF ko ‘eni ki he ngaahi poloseki takitaha, pea mo e ola na’e lipooti fakata’u ki he Komiti ‘oku ne tataki e poloseki’.	Fakakuata (kae ‘oua kuo lava kakato e ngaahi palani ESMP)	Fiema’u ke kakato ‘a e ngaahi sitepu ESMP ‘i he taimi totonu.	PMU	‘Ikai ha Fakamole

Fakamatala Fakalahi VI(e) – Palani Ngāue ki hono Tokangaekina 'o e 'Ātakai mo e Anga 'o e Nofo Fakasōsiale

Fa'unga Palani 'a e Kautaha Tokoni Fakapa'anga Feliuliaki 'o e 'Ea

Vakai'i 'o e ngaahi ngāue 'e ala uesia 'i he ESIA pea mo e ESMP, tautautefito ki he ngaahi ngāue 3.1, 'a ia 'oku te'eki ai ke fakaikiiki.hono fokotu'utu'u'.	Fakahoko fakataimi mo ngāue fakataha ke vakai'i 'a e ngaahi nunu'a mo e ngaahi founa malu'i, 'o fakatatau mo e ESMP (ke teuteu fakataha mo e ESIA)..	Hokohoko atu, 'i he kakato 'a e ESIA ka e fokotu'u 'a e ESMP	Fakahoko 'o e ESMP; kau ki ai hono vakai'i fakataha 'o e ngaahi ola ne ma'u 'e he fekumi 'a e ESIA (i.e. 'ilo'i e ngaahi faka'ilonga, vakai'i e ngaahi uesia 'e ala hoko mo e ngaahi pole); fakataha'i 'o e ESMP ki he ngaahi founa fakahoko 'o e ngāue. Vakai'i 'o e ngaahi pole fakasosiale moe faka'ātakai, pea mo e tokangaekina 'o e ngaahi palani ngāue fekaunga'aki ('a ia 'oku taumu'a ki he ngaahi ngāue'anga fakafonua', kau fale'i fakalotohonua', CSO mo e ngaahi kautaha fengāue'aki)	PMU	10,000
--	--	--	--	-----	--------

Fakamatala Fakalahi VI(e) – Palani Ngāue ki hono Tokangaekina ‘o e ‘Ātakai mo e Anga ‘o e Nofo Fakasōsiale

Fa’unga Palani ‘a e Kautaha Tokoni Fakapa’anga Feliuliaki ‘o e ‘Ea

Ako	Ko e ‘ilo’, ngaahi founa lelei mo e ngaahi lesoni ke ako mei ai felave’i mo hono tokanga’i e ngaahi pole fakasosiale mo e ‘ātakai ‘e tanaki ma’u pe, pea pehe ki he ako pe mei he ngaahi poloseki kehe mo e ngaahi hoa ngāue pea toe fakakau atu ia ki he poloseki.	‘Ikai toe si’i hifo he tu’o taha he ta’u	Ko e ngaahi ako kehekehe ‘oku tănaki ‘e he timi ngāue pea ngāue’aki ia ke tokoni ki he faitu’utu’uni ‘a e kau taki’.	PMU	‘Ikai ha fakamole (vakai kihe ngāue 3.2)
-----	---	--	--	-----	--

Fakamatala Fakalahi VI(e) – Palani Ngāue ki hono Tokangaekina ‘o e ‘Ātakai mo e Anga ‘o e Nofo Fakasōsiale

Fa’unga Palani ‘a e Kautaha Tokoni Fakapa’anga Feliuliaki ‘o e ‘Ea

Sivisi’i fakata’u e tu’unga ‘o e poloseki	Ko e tu’unga ‘o e ngāue’ ‘e sivi’i ia fakatatau ki he tu’unga fiema’u ‘a e UNDP ke ‘ilo’i ‘a e ngaahi malohinga mo e vaivai’anga ‘o e ngāue pea fakahā ki he kau taki ke tokoni ki he ‘enau faitu’utu’uni.	Fakata’u	Ko e ngaahi tafa’aki ‘oku matavaivai mo e malohinga ‘e vakai’i pea ngāue’aki ia ki he faitu’utu’uni’ ke toe leleiangē ai ‘a e fakahoko ngāue ‘o e poloseki.	UNDP CO	‘Ikai ha fakamole

Fakamatala Fakalahi VI(e) – Palani Ngāue ki hono Tokangaekina ‘o e ‘Ātakai mo e Anga ‘o e Nofo Fakasōsiale

Fa’unga Palani ‘a e Kautaha Tokoni Fakapa’anga Feliuliaki ‘o e ‘Ea

Toe vakai’i pea fakatonutonu e ngāue	Vakai’i fakalotofale ‘a e ngaahi fakamatala mo e ngaahi fakamo’oni mei he ngaahi ngāue kotoa pe, ke fakahā ki he kau faitu’utu’uni.	‘Ikai toe si’i hifo he tu’o taha he ta’u	Ko e ngaahi fakamatala e tu’unga ngāue, pole, lesoni mo e tu’unga tolonga ‘o e fakahoko ngāue ‘e alea’i ia ‘e he Komiti Tataki Ngāue ki he poloseki pea ngāue’aki ia ki ha ngaahi fakalelei pe fakatonutonu ki he poloseki’.	Komiti Tataki Ngāue ‘a e PMU (fakapapau’i)	‘Ikai ha fakamole
--------------------------------------	---	--	--	--	-------------------

Fakamatala Fakalahi VI(e) – Palani Ngāue ki hono Tokangaekina ‘o e ‘Ātakai mo e Anga ‘o e Nofo Fakasōsiale

Fa’unga Palani ‘a e Kautaha Tokoni Fakapa’anga Feliuliaki ‘o e ‘Ea

<p>Ngaahi Lipooti fakata’u ki hono fakahoko ‘o e poloseki’.</p>	<p>Ko e konga ‘eni ‘o e lipooti ki he fakalakalaka ‘o e poloseki ke ‘oatu ki he Komiti Tataki Ngāue mo e ngaahi hoa ngāue pau’, ‘analaiso, fakamatala fakamuimuitaha mo e ngaahi fokotu’u ki hono tokangaekina ‘o e ngaahi pole.</p>	<p>Fakata’u</p>	<p>‘E lipooti ‘a e ngaahi fakamatala fakamuimuitaha ki he tu’unga e ESMF/ESMP ‘i he lipooti fakata’u ‘a e PIR. ‘E fakakau atu ‘i he lipooti fakata’u ‘a e fakamatala nounou ki hono faka’ehi’ehi mo fakasi’ii’i ha uesia fakasosiale mo faka’ātakai, pea vahevahe ngaahi founa mo e ngaahi leseni kotoa pe ne ako ki he polokalama’.</p>	<p>PMU</p>	<p>‘Ikai ha fakamole</p>
---	--	-----------------	--	------------	--------------------------

Fakamatala Fakalahi VI(e) – Palani Ngāue ki hono Tokangaekina ‘o e ‘Ātakai mo e Anga ‘o e Nofo Fakasōsiale

Fa’unga Palani ‘a e Kautaha Tokoni Fakapa’anga Feliuliaki ‘o e ‘Ea

Vakai’i e poloseki		Fakata’u	Ka ‘i ai ha ngaahi pole mo e/pe uesia ‘oku ‘ikai fe’unga ke alea’i fakafonua, pe alea’i ia ‘e he timi poloseki ‘i he Komiti Tataki Ngāue. ‘E alea’i ha ngaahi fokotu’utu’u, ke nau felotoi ki ai.	Komiti Tataki Ngāue	‘Ikai ha fakamole
	‘E fiema’u ‘e he Komiti Tataki Ngāue ‘a e fakamatala fakamuimitaha ‘o e ngaahi ‘analaiso ki he ngaahi pole pea mo fokotu’u atu ha ngaahi fakakaukau ke fakasi’isi’i’aki e ngaahi pole ‘i he fakataha kotoa pe.				

6. FAKATAHA MO E NGAHI HOA NGĀUE PEA MO HONO FAKAHA 'O E MA'U'ANGA FAKAMATALA

Kuo fa'u ha Palani Ngāue ki hono fakakau mai 'o e Hoa Ngāue' (SEP) pea 'e ma'u ia 'i he fakamatala fakalahi ki he ProDoc. Ko e fakamatala nounou ko'eni 'oku ne fakamatala'i 'a e SEP.

6.1 TALATALANOA MO E KAKAI MO E FAKAHĀ 'O E NGAHI UESIA FAKA'ĀTAKAI MO E FAKASOSIALE

'Oku kau 'i he ESMF 'a e talatalanoa mo e kakai' 'i hono fakahoko 'a e palani ngāue ki he fakakau mai 'o e ngaahi hoa ngāue. Na'e talanoa'i 'a e poloseki'ni mo e ngaahi hoa ngāue tokolahi 'o kau 'a e ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga', ngaahi pisinisi', ngaahi kautaha 'ikai fakapule'anga' (NGOs), mo e memipa fakafo'ituitui 'i he komiuniti' pea na'e tali foki eni 'e he Pule'anga'. Na'e fakahoko 'a e fetalanoa'aki lahi lolotonga hono fo'u 'o e poloseki'ni (pea mo e lolotonga lele 'a e poloseki kimu'a' na'e fakataumu'a ke fakalahi 'e he poloseki ko'eni') pea 'e hokohoko atu pe 'a e talatalanoa mo e ngaahi komiuniti' 'oku uesia'.

'E fokotu'u mo tuku atu 'e he UNDP mo e MEIDECC ha ngaahi fakamatala fakamuimui taha ki he tu'unga 'o e poloseki' 'i he taimi kotoa pē, ke 'ilo'i 'e he ngaahi hoa ngāue 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e poloseki'. Ko e fakamatala ko ia', 'e ala tuku atu ia 'i he ngaahi founa kehekehe hangē ko e. pepa, letio, mitia fakasosiale pē ko e ngaahi lipooti faka'ofisiale. 'E 'i ai 'a e fika telefoni ki he kakai', ke ngāue'aki lolotonga 'a e poloseki' ki he fetu'utaki faka'eke'eke', fakatokanga, lāunga, ta'efiemalie mo e/pe ha toe fiema'u felāve'i mo e poloseki'. 'E lekooti 'a e ngaahi telefoni ko 'eni' 'i he tohi lesisita' pea 'e fakahā atu ki he pule totonu ke ne tokangaekina'. Ko e ngaahi fakamatala kotoa pē 'e tukuatu ia 'i he lea Faka-Pilitania mo e lea Faka-Tonga 'o fakatatau ki hono fiema'u'.

Ko e ngaahi faka'eke'eke, fakatokanga, lāunga, ta'efiemalie 'e ni'ihī 'e ala fiema'u ha taimi lahi ke fai ha ngāue ki ai. 'E fakahoko atu pe ki he taha lāunga', 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e feinga ke tali 'ene lāunga'. 'E fakatoto'i kotoa 'a e ngaahi faka'eke'eke, fakatokanga, lāunga, ta'efiemalie', pea 'e fakahoko e tali 'i he founa taimi totonu. Kuo fokotu'u ha founa tokonia 'o e ngaahi ta'efiemalie' 'i he ESMF ke tokangaekina ha ngaahi lāunga pe ta'efiemalie 'e ngali 'ikai lava ke fakalelei' 'i ha taimi nounou.

'E fakafatongia 'aki e tokotaha ngāue konituleki 'i he PMU 'a hono tokangaekina 'a e ngaahi faka'eke'eke, fakatokanga, lāunga, ta'efiemalie kotoa pē, pea ke fakapapau'i 'oku fakalelei' 'a e ngaahi palopalema ko 'eni'. 'E fokotu'u ha laini telefoni mo ha 'imeili' 'i he lolotonga hono fakahoko 'a e poloseki'ni pea 'e fakahoko ma'u pe ki he ESMF 'a e tu'unga mo e fakaikiiki 'o tatau aipe.

6.2 LESISITA MO E SISITEMI KI HONO TOKONIA 'O E LĀUNGA

Lolotonga 'a e fakahoko mo e lele 'a e ngaahi ngāue langa 'o e poloseki', 'oku malava ke uesia tonu pe kaungā uesia ha taha pe kulupu makatu'unga mei he ngaahi ngāue 'a e poloseki'ni. Ko e ngaahi ta'efiemalie ko ia 'e malava ke hoko' 'oku felāve'i ia mo e palopalema fakasōsiale 'o hangē ko e faingamālie ke kau he poloseki mo e ngaahi monū'ia', hoha'asi e ngāue, mole fakataimi pe mole 'aupito ha ngaahi ma'u'anga mo'ui', mo e ngaahi me'a fakasosiale kehe pe mo e palopalema fakafonua. 'E ala hā mai foki 'a e ngaahi ta'efiemalie felāve'i mo e palopalema faka'ātakai hange ko e lahi 'o e efu mei he ngāue', maumau ki he hala' makatu'unga mei he tetetete 'i he ngāue langa', pe ko hono fetuku mai 'o e ngaahi koloa langa', longoa'a, kiu 'i he fefononga'aki he hala, holoki 'a e tu'unga pe lahi 'o e vai lolotonga hono ngāue'aki', maumau ki he ngaahi ngoue faka'api' mo e ngoue 'a e kāinga, mo e ngaahi maumau kehe pe.

Ko e sisitemi ke tokonia 'a e lāunga(GRM) kuo fakakau ia ko e konga 'i he SEP ma'a e poloseki ko 'eni'. 'Oku fakangofua 'e he GRM ki ha taha 'oku 'i ai ha'ane lāunga pe lotomamahi pe ko ha ta'efiemalie makatu'unga 'i he poloseki' ke fakahoko mai 'enau ta'efiemalie/lotomamahi 'i he founa totonu. 'E fakahoko 'e he GRM e tokoni 'i he founa vave, fe'unga, mo totonu ki he ngaahi hoa ngāue felāve'i', tautefito ki he ngaahi kulupu tu'ulaveangofua 'oku faingata'a ke nau lava ma'u ha ngaahi founa fakalao totonu'.

Ko e Sisitemi Tokonia 'o e lāunga 'i he SEP na'e fokotu'u ia ke:

- hoko ko ha founa fakalao 'oku ne faka'atā 'a e falala 'i he ngaahi kulupu fengāue'aki pea fakapapau'i ki he ngaahi hoa ngāue ko 'enau ngaahi lāunga 'e tokangaekina 'i he founa totonu mo 'ata ki tu'a;
- fakangofua ki he hoa ngāue kotoa pe ke nau lava 'o hu ki he Sisitemi Lesisita 'o e lāunga mo e Sisitemi Tokonia e lāunga pea fai ha tokoni fe'unga kiate kinautolu kuo fehangahangai mo e ngaahi faingata'a ke fakahā 'enau lāunga 'i he kuohili' ke nau lava 'o fakaha heni 'enau ngaahi lāunga';
- fakangofua ha ngaahi founa mahino mo faingofua ke 'ilo'i ki he ngaahi hokohoko 'o e Sisitemi Tokonia 'o e lāunga, pea 'omi ha ola 'oku malava ke ma'u fakafo'ituitui pea pehe ki he ngaahi kulupu';
- fakapapau'i 'oku tokonia ha founa totonu mo tatau 'a e lāunga kotoa pe 'aki ha founa totonu, 'ilo'i, pea faka'apa'apa'i 'a e ngaahi ta'efiemalie, lāunga mo e lotomamahi kotoa pē;
- fakahoko ha founa 'oku 'ataa ke 'ilo 'e he taha lāunga kotoa pe 'a e tu'unga 'oku 'i ai e ngāue ki he 'enau ngaahi lāunga/ ta'efiemalie, pea moe ngaahi fakamatala ne fai'aki hono sivi'i 'enau ngaahi lāunga/ta'efiemalie mo e ngaahi fakamatala ki he ngaahi founa 'e solova 'aki; mo e
- Malava ke hokohoko atu pe 'a e ako ki ha ngaahi tokoni ke fakalelei'i 'a e Sisitemi Tokonia 'o e lāunga. 'E tokoni 'a e ngaahi ako ko 'eni' ke holoki 'a e faingamālie ki he ngaahi lāunga mo e ngaahi ta'efiemalie'.

Ko e ngaahi tu'utu'uni ki he Sisitemi Tokonia 'o e lāunga (GRM) 'oku kau ai:

- 'Ilonga ha ngaahi nunu'a kovi faka'ekonōmika, fakasosiale pe faka'ātakai ki ha taha fakafo'ituitui pe kulupu ha taha, pe hoha'a fekau'aki mo e uesia 'e malava ke hoko';
- Fakamatala 'i ha founa totonu 'a e palopalema kuo hoko' pe 'e malava ke hoko', pea mo e fakamatala ki he anga hono uesia pe 'e ala uesia 'e he poloseki'ni; pea
- Ko e taha fakafo'ituitui pe kulupu 'oku nau fakahoko ha lāunga pe ko e fakamatala 'oku nau uesia, pe malava ke uesia; pe ko ha taha fakafo'ituitui pe kulupu 'oku nau fakahoko ha lāunga 'oku fakapapau'i 'oku fakamafai'i mei ha taha pe ha kulupu na'e uesia pe 'e ala uesia ke talanga'i 'enau ngaahi taumu'a'.

'Oku malava ke fakahoko ha ngaahi lāunga mo e/pe ta'efiemalie 'i ha taimi pē ki he MEIDECC mei he kakai 'o e komiuniti' pea mo e ngaahi hoa ngāue kehe pe. 'Oku totonu ke fakahā ki he komiuniti fakakolo 'a e ngaahi tu'utu'uni 'a e ESMF, kau ai mo hono founa tokonia 'o e lāunga pea mo e founa ke fakahoko ai ha lāunga pe/mo e ta'efiemalie.

6.2.1 Lesisita 'o e ngaahi lāunga

'E fokotu'u ha lesisita 'o e ngaahi lāunga ko ha kongā 'o e poloseki' ke lekooti 'a e ngaahi lāunga kotoa pē 'a e komiuniti 'i he lolotonga 'o e langa'. Ko e lāunga mo e/pe ta'efiemalie kotoa 'e fakahoko atu ki he UNDP mo e MEIDECC 'i loto he houa 'e 24 mei he taimi 'e ma'u ai 'a e lāunga mo e/pe ta'efiemalie'. 'E lekooti mo vakai'i fakaiiki 'a e ngaahi lāunga mo e ta'efiemalie'. Hili hono vakai'i, ko e ngaahi lāunga mo e/pe ta'efiemalie fekau'aki mo e ngaahi ngāue faihala 'e 'ave ki he UNDP ke fakahoko ha tu'utu'uni pe ko ha fale'i fakataha mo e MEIDECC.

Ka faingamalie, 'e malava pe ke solova 'e he timi ngāue 'o e poloseki' ha lāunga mo e/pe ta'efiemalie 'i he vave taha pe, ke ta'ofi ai ha to e fakalalahi 'o e ngaahi palopalema'. Kaekehe, ko e 'ikai pe ke lava 'o fakalelei'i ha lāunga mo ha ta'efiemalie 'i he taimi ko ia', kuo pau ke fakalalahi hake ia.

Kuo pau ke tukuatu ha lisi nounou 'o e ngaahi lāunga mo e ta'efiemalie kotoa pe na'e ma'u' mo 'enau ngaahi tali 'i ha lipooti 'e fakahoko 'i he māhina 'e ono(6) kotoa pe.

6.2.2 Sisitemi Tokonia 'o e Lāunga

Kuo fokotu'u 'a e Sisitemi Tokonia 'o e lāunga ko ha founa ke fakalelei'i ha ngaahi palopalema' 'i he founa ngāue lelei mo totonu. Ko e Sisitemi Tokonia 'o e lāunga 'oku 'ikai ko ha fetongi ia ki he founa fakalao'. 'E ngāue'aki 'a e Sisitemi Tokonia 'o e lāunga ke fakalelei'i 'aki 'a e ngaahi tafa'aki fekaungā'aki' ke fakalelei 'aki e ngaahi lāunga mo e ta'efiemalie'. 'I he taimi 'oku fakahoko ai ha lāunga mo ha ta'efiemalie', kuo pau ke ngāue 'a e ngaahi tafa'aki felave'i kotoa pe, 'i he laumalie lelei pea 'oua 'e feinga ke toloi pea mo fakafepaki'i ha ngaahi felotoi.

Ko e Sisitemi Tokonia 'o e lāunga (GRM) ko e sisitemi ma'ae kakai 'oku nau fekumi ha founa ke solova 'enau ngaahi lāunga fekau'aki mo e uesia fakasosiale mo e faka'ātakai 'a e poloseki'.

'E 'i ai 'a e tokanga mavahe 'e fakahoko ke fakapapau'i ko e lāunga felāve'i mo e tangata pe fefine, hangē ko e GBV mo SEAH, te nau tokanga'i, pea ko kuo fokotu'u 'a e founa tokonia 'o e lāunga ke faingamalie ke ngāue'aki 'e he kakai fefine'. Ko e GRM 'oku kau ai ha senitā ki he kakai na'e fakamamahi' ke tokanga'i 'a e ngaahi lāunga felāve'i mo e GBV/SEAH.

Ke fakapapau'i 'oku fakahoko lelei 'a e Poloseki' mo e taimi totonu ke tokanga'i 'a e ngaahi palopalema 'e malava ke hoko 'i he taimi 'o e fakahoko ngāue', kuo fokotu'u ha Sisitemi Tokonia 'o e lāunga', 'a ia 'e faingamalie ki he kau Ma'u mafai 'o e Poloseki' ke tokanga'i 'a e ngaahi ta'efiemalie 'a e ngaahi hoa ngāue 'o e Poloseki'.

Ko e ngaahi lāunga fekau'aki mo e ngaahi palopalema fakasosiale mo e 'ātakai' 'e malava ke fakahoko mai pe 'i he fepotalanoa'aki(ki he kau ngāue 'i he feitu'u ngāue pe MEIDECC), telefoni, puha lāunga pe tohi ki he UNDP, PMU pe ko e Kautaha Langa'. Ko e konga mahu'inga 'o e sisitemi tokonia 'o e lāunga ko 'eni' 'a e fiema'u ke tauhi 'e he PMU mo e kautaha langa' 'a e lesisita 'o e ngaahi lāunga na'e ma'u 'i he ngaahi feitu'u ngāue kotoa pe 'o e poloseki'. Ko e tokotaha lāunga kotoa pē kuopau ke tauhi 'aki 'a e faka'apa'apa, feveitokai'aki mo e tauhi va, 'oku kau ki ai mo e fakaikiiki 'o e founa ngāue ki he SEAH (hange ko e tauhi ke malu 'a e lipooti 'aki 'a e malu mo e faka'efika 'a e fakamatala ki he ngaahi me'a na'e hoko 'i he SEAH). 'Oku totonu ke fengāue'aki 'a e PMU mo e kautaha langa' ke solova 'a e palopalema kotoa pe kuo hā 'i he lāunga ko e makatu'unga 'ia naua. Neongo ia 'e 'i ai pe ngaahi palopalema pau 'oku faingata'a pea 'e 'ikai ke lava 'o solova 'i he founa 'o e levolo-poloseki'. Ko e ngaahi palopalema ia 'e 'ave ki he Komiti Tokanga'i e Lāunga'.

Kuo fokotu'utu'u 'a e Sisitemi Tokonia 'o e lāunga ke fakapapau'i 'oku 'ikai uesia fakapa'anga 'a e tokotaha fakafo'ituitui mo e/pe ko ha kulupu 'i he founa 'o hono fai ha lāunga mo e/pe ta'efiemalie'. 'E tokoni 'a e Sisitemi Tokonia 'o e Lāunga 'i he ngaahi fakamole ke kumi ha tokotaha fe'unga ke tokoni 'i hono teuteu'i fakalao 'o ha lāunga mo e/pe ko ha ta'efiemalie'. Ka 'i ai ha lāunga mo e/pe ta'efiemalie 'oku ta'efe'unga, he 'ikai totongi 'e he Sisitemi Tokonia e lāunga ia 'a e ngaahi fakamole ki ai'.

Ko e ngaahi fakamatala kotoa pe ki he Sisitemi Tokonia 'o e lāunga pea mo e anga hono fakahoko ha lāunga mo e /pe ta'efiemalie kuo pau ke fokotu'u ia 'i ha ngaahi feitu'u 'oku faingofua hono 'ilo'i 'e he ngaahi hoa ngāue ke ngāue'aki'.

Ko e 'Ofisa Fetu'utaki 'i he PMU pe ko e tokotaha kuo fakamafai'i mei he PMU 'e fakafatongaia 'aki hono tokangaekina e Sisitemi Tokonia e Lāunga. Ko e tu'utu'uni ngāue ki he tu'unga ngāue ko 'eni (hange ko e fakatonutonu 'i he taimi ki he taimi) 'e 'i ai 'a e ngaahi fatongia mahu'inga ko 'eni:

- fokotu'u 'a e Komiti ki he Tokonia ha lāunga kimu'a pea toki kamata e ngāue langa' ke solova ha palopalema 'e hoko;

- hoko ko e tokotaha fetu'utaki ia 'i he PMU ki he Tokonia ha lāunga ke ne tokanga'i e ngaahi lāunga pea ke ne solova e ngaahi palopalema 'i loto pe 'i he PMU;
- Fa'u ha polokalama ke 'ilo 'e he ngaahi hoa ngāue 'a e Sisitemi Tokonia 'o e Lāunga pea ke 'ilo ki ai mo e kakai'.
- tokoni ke solova e ngaahi lāunga 'i he 'ene ngāue fakataha mo e ngaahi kulupu fekau'aki ki he lāunga;
- tokanga'i e fakamatala ki he ngaahi lāunga mo e founa ne solova 'aki;
- tokangaekina e ngaahi ngāue 'a e MEIDECC 'i he ngaahi palopalema e ngaahi lāunga; mo e Teuteu 'a e lipooti ki he tu'unga 'o e lāunga 'i he mahina/kuata kotoa pe.

Ko e GRM 'oku 'i he levolo 'e ua(2). 'Oku kau 'i he levolo 'uluaki' 'a hono fakahoko mai 'a e lāunga mo e /pe ta'efiemalie 'i he founa fakakolo/feitu'u mo e/pe fakavahefonua'. 'Oku fakaha ki he ngaahi hoa ngāue 'a e ngaahi founa ke fakahoko ai 'a e lāunga mo e/pe ta'efiemalie (kapau 'oku 'i ai) pea ko e pule fakavahe/ofis kolo pe ko e 'ofisa fetu'utaki mei he PMU te ne tākaki 'a e lāunga mo e/pe ta'efiemalie mei he ngaahi feitu'u ko 'eni' 'i he taimi kotoa pē pea lekooti kinautolu. 'Oku hoko atu leva ki he fengāue'aki mo kinautolu na'e lāunga' ke solova e ngaahi ta'efiemalie'. 'E fakahoko leva 'e he 'ofisa fetu'utaki 'a e PMU ha ngaahi ngāue 'i he vahefonua mo e/pe kolo takitaha ke solova 'a e ngaahi ta'efiemalie' pea 'e hoko ia koe tokotaha fetu'utaki ki he ngaahi lāunga mo hono solova'anga'. 'E fengāue'aki leva 'a e Pule Fakavahe'/Ofisakolo pe ko ha taha kuo fakafatongia ke ngāue mo e 'Ofisa Fetu'utaki pea mo e MEIDECC 'i hono fakahoko ha ngāue ke solova e ngaahi ta'efiemalie'. 'Oku ako'i 'a e 'ofisa 'o e kuo fakamafai me ihe Kau Ma'umafai Fakalotofonuá 'i he founa ke solova 'a e ngaahi ta'efiemalie pea ke hokohoko atu e ngaahi founa ko ia 'i he kaha'ú.

Ko e ngaahi lāunga' kuo pau ke fakahoko 'i ha fepotalanoa'aki (ki he taha 'o e kau ngāue) pe ko e faitohi ki he UNDP, 'Ofisa Fetu'utaki, MEIDECC pe ko e Kautaha Langa'. 'Oku malava pe ke fetu'utaki 'a e tokotaha lāunga ki he 'Ofisa Fetu'utaki pea kole ke tauhi hono hingoa ke malu, 'o 'oua 'e fakahā ki ha taha kapau 'oku ne ongo'i 'e kaukovi ki ai 'ene lāunga'. Kapau leva 'oku kole ke 'oua 'e fakaha e hingoa e tokotaha 'oku lāunga', (i.e 'ikai ke fakaha e hingoa e tokotaha 'oku lāunga ki he UNDP, MEIDECC mo e/pe Kautaha Langa'). 'I he tu'u ko ia', ko e 'Ofisa Fetu'utaki pe tene vakai'i mo sivi'i e lāunga', talanoa mo e tokotaha lāunga', pea' ne fakapapau'i ha founa lelei ke solova e lāunga' kae kei tauhi malu pe hingoa 'o e tokotaha lāunga'.

Ko 'ene ma'u pe ha lāunga mo e/pe ta'efiemalie, 'e fakahoko leva he 'Ofisa Fetu'utaki ha fetu'utaki ki he tokotaha lāunga ke ne 'ilo kuo ma'u e lāunga'. Ko e 'omai pe ha lāunga/ta'efiemalie ki he Pule Fakavahe/'Ofisa Kolo, kuopau ke ne tanaki e ngaahi fakamatala kotoa pe felave'i mo e lāunga' mo e tokotaha lāunga pea fetu'utaki leva he vave taha ki he 'Ofisa Fetu'utaki 'i he PMU.

'E tauhi leva 'e he PMU 'a e lāunga/ta'efiemalie mo hono solova'anga 'o lesisita 'i he ngaahi vahefonua'. Ko hono tauhi koia 'o e ngaahi lekooti' 'oku tanaki mei he ngaahi kupu fekau'aki' ko e fatongia ia 'o e PMU.

Ko e lava pe hono lesisita 'o e ngaahi lāunga mo e/pe ta'efiemalie', 'e 'analaiso leva ia 'e he 'Ofisa Fetu'utaki pea vakai'i hono fakaikiiki', pea 'ave leva ki he tokotaha 'oku kaungatonu mo e lāunga /ta'efiemalie' pea 'ave mo e 'aho ke 'omai ha'ane tali pea mo solova mai e palopalema ne fai ai e lāunga'. 'E fakahoko leva ha fakataha 'a e 'Ofisa Fetu'utaki' mo e tokotaha na'e lāunga/ta'efiemalie pea mo kumi ha founa ke solova 'aki e palopalema ne lāunga ai'. Kapau 'e malava, ke fakahoko e fakataha mo e tokotaha lāunga pea pehe ki he tokotaha ne makatu'unga ai e lāunga' ke kumi ha solova'anga 'o e palopalema' pea mo fa'u ha palani ke fakalelei'i e ngaahi ta'efiemalie/lāunga'. Ko hono fakahoko 'a e ngaahi fakataha' 'e lekooti kotoa ia. Ko e ngaahi fakataha 'oku felave'i mo e Sisitemi Tokonia e Lāunga', kau ki ai 'a e ngaahi fakataha 'a e Komiti Tokonia e Lāunga, kuo pau ke lekooti. Ko e 'Ofisa Fetu'utaki ki he Tokonia e lāunga kuo pau ke longomo'ui 'ene kau ki he ngaahi ngāue ko 'eni'.

Ko hono tokanga'i e ngaahi lāunga 'a e SEAH 'oku fiema'u ha ngaahi founa kehekehe ke solova'aki, makatu'unga 'i he pelepelengesi 'o e fakamamahi'; ko e faingamalie ke hoko 'a e ta'efiemalie, fakaehaua, pe kovi ki he kau kumi hufanga'; pea koe'uhi ko e ta'efiekau mai 'a e tokolahi ke nau 'asi mai ki mu'a 'o lipooti'. 'Oku fiema'u ha ngaahi feitu'u malu, ke malava ke lipooti ai 'e he tokotaha kumi hufanga' 'a e SEAH ha feitu'u te nau ongo'i malu ai', faka'efika, senita ke tauhi kia i tokotaha kumi hufanga'. Ko ia ai, ko e malu 'a e tokotaha kumi hufanga', fili, malu'i hono hingoa pea mo 'ene fakangofua', kuopau ke fakahoko tataua ia ki he

tokotaha lāunga kotoa 'a e SEAH. 'I he 'uhinga ko 'eni', 'e fakakau 'e he GRM ha founa makehe ke tali ai mo solova e ngaahi lāunga 'a e SEAH 'oku felāve'i mo e ngaahi palopalema 'e uesia ai e ngaahi hoa ngāue', fakapatonu pe 'ikai fakapatonu fakatatau ki he ngaahi ngāue 'a e poloseki' – 'a ia 'oku hā he kongā 'i lalo'.

Ko e ngaahi lāunga 'a e GBV/SEAH, 'e fakahoko ia 'i he founa 'oku fiema'u 'e he tokotaha kumi hufanga'. Ko e founa ia 'oku 'i ai 'a e totonu mo e ngeia 'o e tokotaha kumi hufanga', kau ki ai mo 'enau mo'ui lelei mo e malu', 'i he feinga kotoa pe ke ta'ofi pea mo tali e ngaohikovia, fakamalohi mo e fakamamahi, tatau ai pe pe ko hai 'oku tukuaki'i'.

'I he ngaahi ngāue ko ia 'oku fekau'aki mo e GBD/SEAH ('o fakafou 'i he founa lolotonga 'a e GRM pe ko e fakafou 'i he Senita Tokangaekina e Kakai Fefine moe Longa'ifanau 'I he tā mo e fakamamahi), ko e 'Ofisa Fetu'utaki' te ne fokotu'u mai ha taha ngāue ke hoko koe tokotaha fetu'utaki ia ke ne fakahoko 'a e ngaahi ngāue katoa 'a e GBV ki he ngaahi kolo' mo e founa kenau lava 'o ngāue'aki'. Ko e tokotaha ngāue ko 'eni', 'e tokoni ke holoki e palopalema hono fakaha atu kitu'a 'a e tokotaha kumi hufanga GBV pea mo holoki e ta'efalala mai 'a e kau kumi hufanga'. 'E tokoni 'a e tokotaha fetu'utaki ko 'eni', ki he kau kumi hufanga 'a e SEAH 'i hano tokoni'i nautolu ke nau 'alu ki he Senita Tokangaekina e Kakai Fefine moe Longa'ifanau 'I he tā mo e fakamamahi' ke tokoni'i vave kinautolu hili hono tuku mai 'enau lāunga mei he kau kumi hufanga'. Ko e ngaahi fakamatala kotoa 'i he GRM 'e tauhi malu ke 'oua 'ilo ha taha kia'i, pea 'e 'ikai ke fou 'i he founa ngāue 'a e GRM – ki he ngaahi lāunga 'a e SEAH, 'e ngāue 'a e GRM ki he : a) fakahoko e ngaahi lāunga ki he kautaha tokoni 'a e GBV; mo e e) tauhi e lekooti hono solova e ngaahi lāunga'.

'E fokotu'u 'a e Komiti Tokangai e Lāunga 'i he levolo 'uluaki', ke tokangaekina 'a e ngaahi ta'efiemalie TUKUKEHE 'a e ngaahi lāunga 'oku fekau'aki mo e:

- SEAH
- 4 Totongi ki hono ma'u ha kekeke;
- 5 Palopalema fekau'aki mo e ngāue faka'enisinia; mo e
- 6 Ngaahi ngāue 'oku fakatatali ki he Fakamaau'anga.

'E fokotu'u ha Komiti Fakahoko Ngāue 'a e kolo' ke tokanga'i 'a e levolo 'uluaki 'o e Sisitemi Tokonia 'o e Lāunga'. Ko e Komiti Fakahoko Ngāue 'a e Kolo 'e kau ai 'a e:

- 7 Pule Fakavahe;
- 8 'Ofisa Kolo mei he kolo/vahenga/motu
- 9 Fakafofonga 'o e kakai fefine mi he kolo/motu
- 10 Fakafofonga 'o To'utupu mei he kolo/motu;
- 11 Talekita ki he Feliuliaki 'a e 'Ea; mo e
- 12 Pule Ngāue ki he Poloseki (Sekelitali)

Ko e ngaahi solova'anga he levolo 'uluaki' (first tier) 'e kakato 'a e ngāue ki ai' 'i he 'aho ngāue 'e 15 pea 'e fakahoko atu 'a e lāunga mo e/pe ta'efiemalie 'o fakafou 'i ha foomu fakaha'anga'. 'Oku totonu ke fenāpasi 'a e founa hono solova 'a e lāunga mo e ngaahi fiema'u 'a e Sisitemi Tokonia 'o e lāunga, 'i he ngāue 'oku totonu ke fakahoko', 'i he founa angamaheni ko e ngāue laumalie lelei mo e ngaahi kupu felave'i kotoa pe. 'Ikai ngata ai, 'oku totonu ke a'usia 'e he Sisitemi Tokonia 'o e lāunga, 'a e ngaahi ola 'oku tali lelei 'e he ngaahi kupu fekau'aki kotoa pe'.

Ka 'ikai ke lava 'o solova 'i he taimi kuo fokotu'u,' 'a e ngaahi ta'efiemalie ke fiemalie 'a e tokotaha lāunga', 'e hoko atu e ngāue ki he tu'unga hoko' ko e Sisitemi Tokonia 'o e lāunga'. Kapau 'oku ongo'i 'e he 'ofisa ki he malu fakasosiale mo e fefine mo e tangata' 'e ala solova pe 'a e lāunga 'i he 'aho ngāue 'e 5 ka hoko', 'e malava ke fili 'e he Pule Fakavahe/Kovana ke pukepuke pe 'a e palopalema 'i he levolo 'uluaki' ka e fakahoko pe ki he tokotaha lāunga ke ne 'ilo. Neongo ia, ka fiema'u 'e he tokotaha lāunga ke 'ave 'ene lāunga ki he levolo hoko', kuopau ke 'ave 'ene lāunga ki he levolo 2. Ka 'i ai ha ngaahi palopalema 'e 'ikai lava 'o solova 'i loto 'i he 'aho ngāue 'e 20, 'e 'ave leva 'a e lāunga ko ia ki he levolo hoko pe ko e levolo 2.

Ka 'i ai ha lāunga 'oku fekau'aki mo e faihala', pe ko ha ngāue 'oku hala faka'efika 'e 'ave leva ia he vave taha ki he 'Ofisi Fakahinohino Lao 'a Tonga', mo e/pe 'Ofisi 'o e Komisiona ki he Va mo e Kakai 'i Tonga, 'Ofisi 'o e 'Atita pea 'e fakatoto'lo'i pe 'i loto 'i he UNDP 'i Niu'ioke.

Ko e ngaahi Komiti Tokonia e Lāunga', kuo fokotu'u 'i he ngaahi motu kotoa pe', 'e fakahoko ha ngāue ki he lāunga 'i he levolo 2 (second tier). 'E fokotu'u e Komiti Tokonia e lāunga 'i he 'otu motu 'i he fokotu'utu'u 'a e Pule lahi (CEO) 'a e MEIDECC, 'a ia ko ia pe 'e Sea pe 'i he Komiti'

Ko e Fa'unga 'o e komiti 'e kau ki ai 'a e:

- Pule lahi pe ko e 'Ofisa 'e fakamafai mei he MEIDECC (Sea);
- Talekita, Kautaha Sosaleti Sivile 'a Tonga
- Pule lahi 'o e Potungāue ki he Ngāue Fakaloto fonua
- Pule lahi ki he Potungāue Fonua mo e Koloa Fakaenatula;
- Pule lahi 'o e Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi
- Pule lahi 'o e Potungāue Toutai
- Talekita ki he Poloseki Fakafonua;
- Pule 'o e Poloseki (Sekelitali); mo e
- 'Ofisa Fetu'utaki.

Ko e 'Ofisa Fetu'utaki mei he PMU 'e ngāue fakataha mo e Talekita ki he Ngaahi Kolo 'i he Potungāue ki he Ngāue Fakaloto fonua', mo e Talekita ki he Feliuliaki 'a e 'Ea mei he MEIDECC, 'i hono fokotu'utu'u 'o e ngaahi komiti ki he ngaahi Vahefonua/kolo mo e ngaahi motu pea tukuatu 'a e ngaahi ngāue 'oku fiema'u ke nau lava pe 'o fakahoko 'i ha taimi 'e fiema'u ai.

'E fakahoko 'e he Komiti Tokonia e lāunga 'a e ngaahi fakataha 'e fiema'u mo e tokotaha/tafa'aki lāunga pea mo e 'ofisa 'oku fai ki ai e lāunga pea kumi ha founa ke fakalelei'i 'aki mo solova ke lelei ki he taha kotoa pe. Ko e 'Ofisa Fetu'utaki/'Ofisa kuo fakamafai' te ne lekooti 'a e miniti 'o e fakataha 'a e Komiti Tokonia e Lāunga.

Ko e fetu'utaki pe 'ave ha tali ki he tokotaha lāunga', 'e fakahoko ia 'e he 'Ofisa Fetu'utaki mo e/pe ko e 'ofisa kuo fakamafai mei he Komiti Tokonia e lāunga'. Ka loto lelei 'a e tokotaha lāunga ki he tali kuo 'oatu ki he 'ene lāunga', 'e solova ai pe pea 'e tapuni ai pe 'a e lāunga ko ia'. 'I he taimi 'e 'ikai fiemalie ai ki he tali 'oku 'oatu', 'e malava pe ke toe liliu atu 'e he Komiti' 'ene tali kuo tukuatu' ke fakalelei'i ki he fiema'u 'a e tokotaha lāunga', pe ko e fakahoko pe ki he tokotaha lāunga 'oku 'ikai ha toe tali 'e ala fakahoko 'e he Komiti Tokonia e lāunga'. 'E toki fili leva 'e he tokotaha lāunga pe te ne 'ave 'a e lāunga 'o faka'ilo fakalao pe ko ha founa kehe kapau 'oku 'ikai ke fiemalie ki he tali kuo tukuatu makatu'unga hono fakahoko atu 'i he levolo ko 'eni 'o e sisitemi tokonia e lāunga.

6.2.3 Ngaahi Lāunga 'a e SEAH

'E ngāue'aki ngaahi fakahinohino 'oku lelei ki he kakai kumi hufanga 'i he ngaahi sitepu kotoa pē. Ko e ngaahi fakahinohino 'eni':

- totonu ke fakapapau'i 'a e malu 'a e tokotaha kumi hufanga 'i he taimi kotoa pē. 'E faka'ilonga' 'a e ngaahi pole 'e malava ke hoko ki he tokotaha kumi hufanga' pea fai ha ngāue ke fakapapau'i 'enau malu mo ta'ota'ofi ha toe fakamamahi, kau ai mo hono fakapapau'i 'oku 'ikai ke fetu'utaki 'a e tokotaha 'oku tukuaki'i' mo e tokotaha kumi hufanga'. Kapau ko e tokotaha kumi hufanga' ko ha tokotaha ngāue, 'e lava ke fai ha liliu ki he 'ene taimi ngāue mo e feitu'u ngāue ke fakapapau'i 'ene malu, pea 'i he faingamalie kotoa pē ke 'uluaki liliu e taimi ngāue mo e feitu'u ngāue 'a e tokotaha 'oku tukuaki'i' ki mu'a pea toki fai ha tokanga ki he taimi ngāue mo e feitu'u ngāue 'a e tokotaha kumi hufanga'.
- 'oku totonu ke fakahaa' 'a e ngaahi fili 'a e tokotaha kumi hufanga 'i he ngaahi ngāue kotoa pē, ka 'oku 'ikai ke ta'ofi ai 'a e kumi ha tautea fekau'aki mo e tokotaha tukuaki'i'
- totonu ke tauhi malu e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e lāunga pea ke malu'i 'a e hingoa'. Ko kinautolu pē 'oku nau kaunga ki he tokanga' 'o ha fakatonuhia ke ma'u e fakamatala fekau'aki mo e lāunga' pea 'oku totonu ke 'i ai ha taumu'a mahino' pea mo e ngofua mei he tokotaha kumi hufanga'.
- 'oku totonu ke fakahaa 'e he tokotaha kumi hufanga ha'ane ngofua ke hiki hake ki he sitepu kotoa 'o e founa lāunga'. 'E lava ke to'o 'e he tokotaha kumi hufanga 'ene ngofua' 'i ha taimi pē lolotonga e founa lāunga. Kapau 'e hoko 'eni, fakatatau ki he natula 'o e lāunga mo e

fakamatala 'oku 'i ai', 'e lava pē ke hokohoko atu e polokalama 'a e ngaahi founa fakatonutonu ta'e ha ngofua 'a e tokotaha kumi hufanga'.

Ko ha lāunga fekau'aki mo e SEAH pē fakamamahi 'i 'api 'oku totonu ke tauhi malu e ngaahi fakamatala 'i he founa ko 'eni.

6.2.3.1 Sitepu 'Uluaki Ma'u e ngaahi lāunga 'a e SEAH

'E lava ke ma'u e ngaahi lāunga 'a e SEAH mei he:

- Ko e ngaahi founa lolotonga 'a e GRM
- Senita Tokangaekina e Kakai Fefine moe Longa'ifanau 'I he tā moe fakamamahi 'I Tonga

Kapau ko e tokotaha lāunga ko e tokotaha kumi hufanga ia (ko e tokotaha na'e fai ki ai e kovi) pea fekau'aki e lāunga mo e SEAH, ko e tokotaha na'a ne tali e lāunga te ne:

- fakahaa ki he tokotaha kumi hufanga 'a e founa ke nau lava 'o fetu'utaki ai ki he Senita Tokangaekina e Kakai Fefine moe Longa'ifanau 'i he tā moe fakamamahi 'i Tonga mo e ngaahi tokoni 'oku nau lava 'o fakahoko'
- hikitatau mo lesisita e tukuaki'i'
- fakamatala ki he tokotaha kumi hufanga' e founa lāunga mo e lipooti 'a e SEAH kau ai:
  1. 'a e founa ngāue.
  2. oku nau (ko e tokotaha kumi hufanga) lava 'o fili pē 'oku nau loto ke fai ha lāunga faka'ofisiale ki he 'Ofisa Fetu'utaki 'i he PMU.
  3. kapau 'oku nau fili ke fai ha lāunga faka'ofisiale ki he 'Ofisa Fetu'utaki 'i he PMU:
  4. 'oku nau pule'i pē mo e founa 'e vahe ai e fakamatala fekau'aki mo e lāunga ki ha ngaahi sino pē tokotaha fakafu'ituitui.
  5. tauhi e malu e fakamatala kotoa. Ko kinautolu pē te nau tokanga'i e lāunga te nau 'ilo ki he'enu lāunga / tūkunga.
  6. Kapau 'oku nau loto ki ai, ko e tokotaha kehe (ko e 'Ofisa Fetu'utaki ko e fefine) ke fetu'utaki mo e tokotaha kumi hufanga ke talanoa fakakiiki ange fekau'aki mo 'enu lāunga. Kuopau ke 'ilo ko hai e 'Ofisa Fetu'utaki fefine kapau 'oku 'i ai ha felave'i (hangē ko e, kapau 'oku kainga ofi ki he tokotaha tukuaki'i'). Kapau 'oku 'ikai tu'u tau'atāina, 'e fili leva ha tokotaha kehe mei he PMU ke tokanga'i e lāunga.
  7. malava ke liliu e fakakaukau e tokotaha kumi hufanga' pea to'o 'enu ngofua 'i ha taimi pē. Fakatatau ki he natula 'o e lāunga mo e fakamatala 'oku ma'u', ka 'ikai ke toe fie kau atu e tokotaha kumi hufanga 'i he founa lāunga', 'e lava pē ke hokohoko atu 'a e ngaahi ngāue fakatonutonu 'e he 'Ofisa Fetu'utaki neongo e 'ikai ha ngofua mei he tokotaha kumi hufanga'.

'E tauhi malu e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e lāunga'. Ko e ngaahi fakamatala kotoa pē 'e 'ikai ke fakaha e hingoa 'o e tokotaha kumi hufanga', tokotaha 'oku tukuaki'i' pē ko ha toe fakamatala te ne fakahaa e tokotaha kumi hufanga pē tokotaha tukuaki'i' 'i ha tūkunga fakafu'ituitui.

Kapau 'oku fili e tokotaha kumi hufanga ke fai ha lāunga faka'ofisiale ki he GRM, 'e fakahokoatu e lāunga ki he 'Ofisa Fetu'utaki 'i he PMU.

Kapau 'oku 'ikai ke fili e tokotaha kumi hufanga ke fai ha lāunga faka'ofisiale ki he GRM, kuo pau ke fakamanatu kiate kinautolu 'a e Senita Tokangaekina e Kakai Fefine mo e Longa'ifanau 'I he tā mo e fakamamahi 'i Tonga mo fakahaa ki ai kapau 'e liliu 'ene fakakaukau pē toe hoko ha me'a, 'e lava pē ke nau fai ha lāunga 'i he kaha'u.

Kapau ko e tokotaha kumi hufanga 'o e kovi ko ha tamaiki, ta'u si'i hifo 'i he ta'u 18, neongo 'oku 'ikai ke fiema'u pau ke lipooti ki he polokalama', 'oku fakamanatu'i heni ko e ngāue lelei ke lipooti ha palopalema pē lāunga kaunga ki he tamaiki' ki he Polisi pē Potungāue Fakamaau'anga' ke fai ha fakatotolo ki ai. Kapau 'oku maumau lao 'a e ngaohikovia' 'o hangē ko e fakamamahi fakasino pē fakalielia pē li'aki 'e he matu'a pē tauhi fanau, 'oku totonu ke lipooti ia ki he Polisi'.

Kapau ko e tokotaha fai e lāunga ko e tokotaha kumi hufanga' (ko e tokotaha na'e fai ki ai e kovi) pea fekau'aki e lāunga mo e ngaahi founa kehe 'o e SEA pē ko SH, ko e tokotaha tali e lāunga te ne:

- fakahaa ki he tokotaha kumi hufanga 'a e Senita Tokangaekina e Kakai Fefine mo e Longa'ifanau 'i he tā mo e fakamamahi 'i Tonga;
- hikitatau mo lesisita e tukuaki'i
- Kapau 'oku fekau'aki e lāunga mo ha tokotaha ngāue poloseki ngāue'aki e SEAH 'a ia kuo ne maumau'i mo e Tu'utu'uni Ngāue, hangē ko ha founa 'o e SEAH, kau ai ha fakamamahi 'i 'api, ko e maumau lao eni 'i Tonga, 'e lava ke fai ha ngāue fakatonutonu ki he tokotaha ngāue poloseki' kapau 'oku maumau'i e Tu'utu'uni Ngāue'. Kapau ko e tokotaha 'oku tukuaki'i 'oku 'ikai ngāue 'i he poloseki 'o ha polokalama', ko e fatongia 'o e poloseki ke 'ave 'a e tokotaha kumi hufanga 'o e SEAH ki he ngaahi kautaha tokoni', pea kapau 'oku fiema'u ke fakapapau'i 'e 'ikai toe hokohoko atu e ngaahi pole ki he tokotaha kumi hufanga 'o felāve'i mo e poloseki', hangē kapau 'oku nau ngāue 'i ha polokalama 'oku ngāue ki ha poloseki pe ko e tokotaha ngāue 'i he poloseki 'o ha polokalama.

Kapau ko e tokotaha fai e lāunga ko ha taha kehe ('ikai ko e tokotaha na'e fai ki ai e fakamamahi hangē ko ha famili, memipa 'o e komiuniti, kaunga ngāue, kaungāme'a), ko e tokotaha te ne tali e lāunga te ne:

- 1 hikitatau mo lesisita e tukuaki'i.
- 2 fakamatala 'oku 'ikai fa'a lava 'o fai ha ngāue 'a e poloseki ta'ekau mai e tokotaha kumi hufanga pea 'oku kau lelei ange ke kau mai 'a e tokotaha kumi hufanga ke lava e poloseki 'o fai ha ngāue.
- 3 kole ke nau fakahā ki he tokotaha kumi hufanga 'a e ngaahi founa ke lava 'o lipooti pē ma'u ai ha tokoni.

6.2.3.2 Sitepu 2: Fetu'utaki mo e tokotaha kumi hufanga—Hokohoko atu

Ko e tokotaha fetu'utaki pe 'a e SEAH 'oku totonu ke fetu'utaki mo e tokotaha kumi hufanga. Ka fili 'e he tokotaha kumi hufanga ke fetu'utaki pe mo ha fefine (kuo 'osi ako'i ke ne ngāue ki he ngaahi lāunga 'a e SEAH) 'e fakahoko leva e fatongia ko 'eni 'e he taukei ki he lāunga 'i he PMU.

Ko e fetu'utaki ko 'eni 'e kau ki ai 'a e:

- tali ki he fa'ahinga fehu'i pe 'e 'eke mei he tokotaha kumi hufanga'
- fakapapau'i 'oku ma'u 'e he tokotaha kumi hufanga ha tali/poupou fe'unga.
- kole ma'u pe ngofua 'a e tokotaha kumi hufanga 'i he tu'unga kotoa 'o e fengāue'aki
- tanaki ha toe fakamatala kehe 'e ala ma'u mei he tokotaha kumi hufanga'.
- fakamatala ki he tokotaha kumi hufanga kapau 'oku kaunga 'a e tukuaki'i ki ha hia 'oku totonu ke 'ave 'a e lāunga ki he kau Polisi.

'E 'omai leva 'e he tokotaha kumi hufanga ha ngaahi fakamatala ki he ola mo e tu'unga 'oku 'i ai 'a e lāunga ne fakahoko'.

6.3.3.3 Sitepu 3: Vakai'i pe 'oku fekau'aki 'a e tukuaki'i ki he poloseki

Ko e 'Ofisa Fetu'utaki 'oku 'i he PMU te ne fakafehoanaki pe 'oku felave'i 'a e tukuaki'i kuo fakahoko 'ki he poloseki 'i he polokalama'.

Ka fakapapau'i 'oku felave'i 'a e tukuaki'i ki he poloseki', 'e fakahoko leva ki he GCF 'i loto pe 'i he houa e 48 'a e; a) natula 'o e tukuaki'i; e) kapau 'oku felave'i e tukuaki'i mo ha tokotaha 'i he poloseki ('io/'ikai); f) ta'u motu'a 'o e tokotaha kumi hufanga pe fefine/tangata (kapau 'oku ma'u); mo e h) kapau 'oku taumu'a ki he ngaahi ngāue 'i he poloseki'.

Ko e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e hingo, fakaikiiki 'o e fetu'utaki ki he tokotaha kumi hufanga pe ko e tokotaha 'oku tukuaki'i 'e 'ikai ke tukuatu ia ki ha taha (tukukehe kapau 'oku fiema'u ke 'ave ke fakamo'oni'i ka kuopau pe ke kole e ngofua 'a e tokotaha kumi hufanga'.

6.3.3.4 Sitepu 4: Fakapapau'i pea Fakahoko e Ngāue

Ka fakapapau'i 'oku felave'i 'a e tukuaki'i mo e poloseki 'i he polokalama', 'e fakahoko leva he 'e 'Ofisa Fetu'utaki 'i he PMU ha fokotu'utu'u fakavavevave 'a e Komiti ki he Ta'efiemalie 'a e SEAH ke:

- Fokotu'utu'u ha fakataha ke toe vakai'i ai 'a e lāunga pea mo fakapapau'i 'i loto 'i he houa 'e 48 ke koe tukuaki'i 'oku ngali felave'i ki he poloseki'. Ko e taumu'a hono fakapapau'i ke:
  - fakapapau'i na'e malava ke hoko 'a e palopalema 'oku tukuaki'i.

ii) fokotu'u ha ngaahi founa ke tautea 'aki 'a e tokotaha 'oku tukuaki'i 'i he SEAH.

'E fokotu'u 'a e Komiti ki he Ta'efiemalie 'a e SEAH, ki he taimi pe 'e fiema'u ai ke fakapapau'i mo fiema'u ha ngaahi ngāue ke fakamo'oni'i. 'E kau ki ai 'a e:

- 'Ofisa Fetu'utaki
- Kau 'Ofisa Ma'olunga ('I he levolo 'o e Tokoni Pule lahi ki 'olunga) pe ko e fakamafai'i mei he:
- MEIDECC
- Kulupu Sosaieti Sivile 'a Tonga
- Potungāue 'o e Fakamaau'anga
- Fakafofonga mei he pule ngāue 'a e tokotaha tukuaki'i
- Senita Tokangaekina e Kakai Fefine moe Longa'ifanau 'i he tā mo e fakamamahi 'i Tonga'.

Kuopau ke lekooti 'a e ngaahi founa fakamo'oni'i 'i he fakataha' pea tauhi malu 'a e ngaahi fakamatala 'o 'oua 'e tukuatu ki ha taha.

'I he ngaahi lāunga 'a e SEAH 'oku fekau'aki mo e poloseki', 'e 'ikai ke totongi ha pa'anga ki he tokotaha kumi hufanga pe ko ha taha kehe. (e.g. ko honau kainga pe ko e kolo) ko e ngaahi founa ngāue 'oku 'ikai taumu'a ki he lelei 'a e tokotaha kumi hufanga'. 'E 'ikai ke ta'ofi heni 'a e fekumi 'a e tokotaha kumi hufanga ki ha ngaahi faingamalie fakalao mei he tokotaha 'oku tukuaki'i', 'o hangē ko e tokoni ki he fanau.

6.3.3.5 Sitepu 5: Hiki Tatau mo Tokangaekina e ngaahi lāunga 'a e SEAH

Ko e ngaahi lāunga kehe 'i he polokalama GRM, 'e hiki tatau mo lesisita ma'u pe 'a e lāunga fakafo'ituitui kotoa pe 'o e SEAH pea lesisita mo lipooti ma'u pe ki he PMU/Poate. Neongo ia', 'oku totonu ke lekooti fakafika pe 'a e ngaahi lipooti ko 'eni ke 'oua 'e 'i ai ha fa'ahinga fakamatala 'e malava ke 'ilo'i ai 'a e tokotaha lāunga, kau ai 'a e ngaahi hingoa mo e fakaikiiki 'o e fetu'utaki 'a e kau kumi hufanga', honau ngaahi famili, pe ko e tokotaha 'oku tukuaki'i'.

6.2.4 Founa Taliui Ki Tu'a

Toe tanaki atu pe ki he tu'unga 'o e poloseki mo e ngaahi founa tokonia 'o e lāunga fakafonua', 'oku malava e tokotaha lāunga ke kau atu ki he Founa Taliui 'a e UNDP, ke fakapapau'i 'oku muimui pe 'a e poloseki he palani ne fokotu'u ai' pea mo faka'ataa e ngaahi kupu fekau'aki' ke fakahaa mai ha lāunga pe ta'efiemalie'. 'Oku sivi'i pe he Va'a ke Tokangaekina e Fakasosiale mo e 'ātakai ki he ngaahi tukuaki'i' ke nofo pe 'i he tu'unga totonu 'a e UNDP, vakai'i 'a e ngaahi tu'utu'uni pe ko e ngaahi taketi fakasosiale mo e 'ātakai 'a e UNDP 'oku 'ikai fakahoko fakalelei', pea 'e ala uesia ai 'a e kakai mo e 'ātakai'. Ko e Va'a ke Tokangaekina Fakasosiale mo e 'ātakai 'oku 'i he 'Ofisi ia 'o e 'Atita mo e ngaahi Fakatotolo' pea 'oku pule'i ia 'e he 'Ofisa Pule ki he tauhi ki he Tu'utu'uni. Ko hono toe vakai'i pe 'oku tauhi ha ngaahi tu'utu'uni 'oku 'ataa ia ki he kolo pe kakai fakafo'ituitui' 'oku 'i ai hanau fiema'u ki ha ngāue 'oku uesia 'i he polokalama 'a e UNDP pe ko e poloseki'. 'Oku fakafatongia 'aki 'a e va'a ngāue ko 'eni' 'a 'enau ngāue tu'u tau'ataaina ki hono fakatotolo'i ha ngaahi fiema'u mei he kakai 'oku uesia', pea ke lipooti 'enau fakatotolo mo e fokotu'utu'u ke 'ilo he 'e kakai'.

'Oku 'omi 'e he Founa Fengāue'aki mo e Hoa Ngāue 'a e faingamalie ki he kakai ke ngāue mo e ngaahi hoa ngāue kehe ke fakalelei'i 'a e ngaahi lāunga fekau'aki mo e uesia fakasosiale mo e 'ataakai 'o ha poloseki UNDP. 'Oku fakataumu'a 'a e Founa Fengāue'aki mo e Hoa Ngāue' ke fakalahi atu 'a e ngaahi hoa ngāue longomo'ui 'oku fiema'u mei he UNDP pea mo hono fakahoko 'o e ngaahi hoa ngāue 'i he lele 'a e poloseki'. 'E lava ke kole 'e he tukui kolo' mo e ni'ihia fakafo'ituitui' ha Founa Fengāue'aki mo e Hoa Ngāue 'i he taimi 'oku nau faka'aonga'i ai 'a e ngaahi founa angamaheni ki hono pule'i 'o e ngāue mo e tu'unga lelei', pea 'oku 'ikai ke nau fiemalie 'i he tali 'oku tuku atu' (oku ngāue'aki heni 'a e founa tokoni ki he lāunga). 'I he taimi 'oku fakahu ai ha kole ki he Founa Fengāue'aki mo e Hoa Ngāue', ko e fakafofonga fetu'utaki 'o e UNDP 'i he fonua ko ia', fakavahe lalahi', mo e 'ulu'i 'ofisi ten au ngāue fakataha mo e hoa ngāue 'oku kole pea ko e ngaahi hoa ngāue' ke fakahoko te nau vakai'i mo solova 'a e lāunga'. 'A'ahi ki he www.undp.org/secu-srm ke ma'u ha fakaikiiki ange. 'Oku 'i ai e ngaahi foomu mahu'inga 'oku 'asi 'i he Fakamatala Fakalahi 3.

7. PATISETI KI HONO FAKAHOKO 'O E ESMF

Tepile 9: *Patiseti ki hono Fakahoko 'o e ESMF*

Fakamatala	Fakamole (USD)
Fakalakalaka 'o e ESIA, SESA, ESMP	65,000
Folau mo e fakamole faka'aho (DSA) ki he kau taukei ngāue ESMP/ESIA	20,000
Lipooti mo e tu'utu'uni ngāue ESMP mo e ESIA	5,000
Vakai'i 'a e malu fakasosiale mo e faka'ātakai kau ki ai 'a e fefine mo e tangata mo e hoa ngāue	10,000
Palani ki he malu 'o e langa 'a e fale	50,000
'Atita	
Taimi 'a e Kau ngāue	
Mataotao 'i he Malu Fakavaha'apule'anga	\$227,274.58
Mataotao Fakavaha'apule'anga ki he tangata mo e fefine	\$333,911.87
Malu 'a e ngāue Langa	\$227,274.58
'Ofisa ki he malu fakafonua 'a e tangata mo e fefine	\$135,221.80
'Ofisa 'o e ngaahi fetu'utaki Fakafonua'	\$128,894.29
Patiseti Fakakatoa	1,202,577.12

Fakamatala Fakalahi 1: Fakahinohino ki hono fakahu ha kole ki he Va'a Faipau ki he tu'utu'uni fakasosiale mo e 'ātakai mo e/pe Founa Tali ki he Hoa Ngāue

*Empowered lives.
Resilient nations.*

Fakamatala Fakalahi 1: Fakahinohino ki hono fakahu ha kole ki he Va'a Faipau ki he tu'utu'uni fakasosiale mo e 'ātakai mo e/pe Founa Tali ki he Hoa Ngāue

Taumu'a 'o e Foomu

- **Kapau 'oku ke ngāue'aki 'a e foomu ko 'eni, kataki 'o tohi'i mata'a'a ho'o tali ke 'ilonga lelei**
- **'Oku fokotu'u atu ke ngāue'aki 'a e foomu ko 'eni', ka 'oku 'ikai ke fiema'u. 'E malava ke hoko pe ko e fakahinohino 'i he taimi 'e fa'u ai ha tohi kole.**

'Oku taumu'a 'a e foomu ko 'eni' ke tokoni 'i he:

- (1) Fakahu ha kole 'i he taimi 'oku ke tui ai 'oku 'ikai ke muimui 'a e UNDP 'i he ngaahi tu'utu'uni fakasosiale pe 'ātakai pe ko ha ngaahi tukupaa pea 'oku ke tui ko hono ola teke uesia ai. Ko e kole ko 'eni', 'e lava ke kamata ai ha toe vakai'i e tu'unga faipau ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue, 'a ia ko ha fakatoto'lo tau'ataina 'e fakahoko 'e he Va'a Faipau ki he Tu'utu'uni Ngāue Fakasosiale mo e 'Ātakai', 'i he 'Ofisi pe 'o e UNDP ki he 'Atita mo e Fakatoto'lo', ke fakapapau'i na'e 'ikai maumau'i e tu'utu'uni mo e tukupaa 'a e UNDP pea ke 'ilo'i e ngaahi founa ke fakelelele 'aki 'a e maumau 'oku hoko'. 'E fengāue'aki 'a e SECU mo koe 'i he lolotonga vakai'i ko eni 'a e ngaahi faipau ki he tu'utu'uni' ke fakapapau'i 'a e ngaahi mo'oni 'oku hoko'. 'E fakaha atu pe ka koe 'a e ola 'o e ngāue 'oku fakahoko'.

mo e/pe

- (2) Ko hono fakahu ko ia ha kole ki he "Tali 'a e Hoa Ngāue " 'a e UNDP 'i he taimi 'oku ke tui ai 'oku 'i ai ha poloseki 'a e UNDP 'e ala uesia fakasosiale pe 'ātakai kiate koe pea 'oku ke fie kamata ha founa ke fakatahataha'i ai 'a e komiuniti' mo e ngaahi hoa ngāue kehe' (hange koe, kau fakafofonga Pule'anga, UNDP, mo e ala me'a pehe) ke ngāue fakataha 'o tali ho'o fakakaukau'. 'E tataki 'a e ngāue ko 'eni', 'e he 'Ofisi UNDP 'o e fonua' pe ko e fakahoko 'o e ngāue 'o fakafou 'i he 'ulu'i 'ofisi 'o e UNDP. 'E toki fetu'utaki atu 'a e tokotaha ngāue he UNDP, ko e founa pe ia konga hono tali, ke kumi ha mo'oni mo tupulaki 'a e founa solova'anga'. 'E lava foki ke kau mai 'a e ngaahi hoa ngāue kehe 'o ka fiema'u.

Kataki 'o fakatokanga'i ange kapau kuo te'eki ai ke ke feinga ke solova ho'o ta'efiemalie, 'aki ha'o fetu'utaki hangatonu mo e kau fakafofonga pule'anga' mo e kau ngāue 'a e UNDP 'oku nau tokanga'i 'a e poloseki', 'oku totonu ke ke fai ia kimu'a pea ke toki fai ha kole ki he Founa Tali 'a e Hoa Ngāue 'a e UNDP

Malu'i 'o e Fakamatala. Kapau te ke fili 'a e founa Vakai'i 'o e Faipau', te ke lava 'o tauhi ke malu ho hinga mo ho fakaikiiki (ko e timi vakai'i pe 'o e faipau te nau 'ilo ki ai') . Kapau te ke fili 'a e Founa Tali 'a e Hoa Ngāue, te ke lava 'o fili ke tauhi malu ho'o hinga' mo ho fakamatala fakaikiiki lolotonga 'o e 'uluaki sivi'i mo e vakai'i ho'o lāunga'. Kapau 'oku fe'unga ho'o kole' pea 'oku hā mai mei he ngaahi 'analaiso 'oku 'i ai ha tali fe'unga, te mo talanoa leva mo e tokotaha ngāue 'a e UNDP fekau'aki mo e tali kuo 'oatu kia koe', pea te mo toe talanoa foki pe ko e ha e founa ke tauhi ai ke malu ho hinga' mo ho fakamatala fakaikiiki'.

Fakahinohino

‘I hono fakahū mai ‘o ha kole, kātaki ‘o ‘omi ‘a e fakamatala lahi taha ‘e lavá. Kapau ‘oku ke ‘imeili ha foomu ‘oku ‘ikai kakato, pe ma’u ha toe fakamatala ‘oku ke fie ‘omi, ‘oma pe ha ‘imeili mo fakamatala ‘i ha fa’ahinga liliu ‘oku hoko.

Fakamatala kia koe

Ko koe...

1. Ko e tokotaha na’e uesia ‘i ha poloseki tokoni ‘a e UNDP?

Faka’ilonga’i “X” hoko ki he tali ‘oku ke loto ki ai: ‘lo: ‘Ikai:

2. Ko e fakafofonga kuo fakamafai ‘e ha tokotaha fakafo’ituitui pe kulupu na’e uesia?

Faka’ilonga’i “X” hoko ki he tali ‘oku ke loto ki ai: ‘lo: ‘Ikai:

Kapau ko ha fakafofonga koe kuo fakamafai’i, kataki ‘o ‘omi ‘a e hingoa ‘o e kakai kotoa pe ‘oku ke fakafofonga’i, pea mo e fakamatala fakapepa ‘o ‘enau fakamafai’i ke ke ngāue ma’anautolu, ‘aki ha’o tanaki ha faile ‘e taha pe lahi ange ki he foomu ko ‘eni.

3. Hingoa ‘uluaki
4. Hingoa Famili:
5. Fa’ahinga Fakamatala kehe ‘oku fiema’u ke ‘ilo’i:
6. Tu’asila Meili
7. Tu’asila ‘Imeili:
8. Fika Telefoni (mo e fika fakafonua):
9. Ko ho tu’asila/feitu’u:
10. Kolo ofi taha:
11. Toe fakahinihini ki he founa fetu’utaki atu ai:
12. Fonua:

Ko e ha ho’o fiema’u mei he UNDP: Vakai’i ‘o e Faipau mo e/pe Tali ki he Hoa Ngāue

‘Oku ‘i ai ho’o fili ‘e fa(4):

- Fakahu ha kole ke toe Vakai’i e Faipau;
  - Fakahu ha kole ki he Tali ‘a e Hoa Ngāue;
  - Fakahu ‘a e kole ki he Vakai’i ‘o e Faipau pea mo e Tali ‘a e Hoa Ngāue;
  - Fakahaa’i ‘oku ke ta’epau’ia pe ‘oku ke fiema’u ke Vakai’i ‘a e Faipau’ pe Tali ki he Hoa Ngāue’ pe ‘oku ke fiema’u fakatou’osi pe ‘a e ongo sino ngāue ke toe vakai’i ‘aki ho’o lāunga.
13. ‘Oku ke fakakaukau nai ko e tonounou eni ‘a e UNDP ke ngāue fakatatau ki he tu’utu’uni ngāue fakasosiale mo e ‘ātakai ‘a e UNDP pe tukupaa’ ‘oku fakatu’utamaki, pe fakatupu fakatu’utamaki, kia koe pe koe komiuniti?. Faka’ilonga’i “X” hoko ki he tali ‘oku tonu kia koe: ‘lo: ‘Ikai:
14. ‘Oku ke fiema’u ho hingoa ke malu’i ‘oua ‘e tuku ki tu’a ‘i he lolotonga hono vakai’i e founa faipau’?

Faka’ilonga’i “X” hoko ki he tali ‘oku tonu kia koe: ‘lo: ‘Ikai:

Kapau ‘oku ke fiema’u ke malu’i ho hingoa, kataki ‘o fakamatala hono ‘uhinga:

15. ‘Oku ke fie ngāue mo ha hoa ngāue kehe, hange ko e, pule’anga, UNDP, etc ke solova e tailiili ki he uesia fakasosiale mo e ‘ātakai pe koe faingata’a ‘oku ke tui ‘oku ke fe’ao mo ia koe’uhi ko e poloseki ‘a e UNDP?

Faka’ilonga’i “X” hoko ki he tali ‘oku tonu kia koe: ‘lo: ‘Ikai:

16. ‘Oku ke loto ke kei malu’i pe ho hingoa’ lolotonga fakahoko hono ‘uluaki vakai’i ho’o kole’ ke ‘oatu ha tali?

Faka'ilonga'i "X" hoko ki he tali 'oku tonu kia koe: 'lo: 'Ikai:

Kapau 'oku ke fiema'u ke malu'i ho hinga, kataki 'o fakamatala hono 'uhinga:

17. 'E fakahoko 'a e ngaahi kole ki he Tali 'a e Hoa Ngāue 'o fakafou 'i he ngaahi 'Ofisi 'o e UNDP 'i he fonua' tuku kehe kapau te ke fakahaa'i ke 'ave ho'o kole ki he 'ulu'i 'ofisi 'a e UNDP. 'Oku ke loto ke tokanga'i 'e he 'ulu'i 'ofisi 'a e UNDP 'a ho'o kole?

Faka'ilonga'i "X" hoko ki he tali 'oku tonu kia koe: 'lo: 'Ikai:

Kapau na'a' ke tali 'io, kataki 'o fakahā mai 'a e 'uhinga 'oku totonu ai ke 'ave ho'o kole ke tokanga'i 'e he 'ulu'i 'ofisi 'o e UNDP:

18. 'Oku ke fekumi nai ki hono Vakai'i 'o e Faipau mo e Tali ki he Hoa Ngāue?

Faka'ilonga'i "X" hoko ki he tali 'oku tonu kia koe: 'lo: 'Ikai:

19. 'Oku ke ta'epau'ia nai pe 'oku ke fie kole ha ke Vakai'i e Faipau pe Tali ki he Hoa Ngāue?

Faka'ilonga'i "X" hoko ki he tali 'oku tonu kia koe: 'lo: 'Ikai:

Fakamatala fekau'aki mo e poloseki 'a e UNDP 'oku ke tailiili ki ai, mo e natula 'o ho'o ongo'i tailiili:

: Ko fe poloseki tokoni 'a e UNDP 'oku ke tailiili ki ai?(kapau 'oku ke 'ilo'i):

20.

21.

Hinga 'o e poloseki (kapau 'oku ke 'ilo'i)

22. Kātaki 'o 'omai ha ki'i fakamatala nounou ki he ngaahi ngāue 'okú ke tailiili ki ai fekau'aki mo e poloseki'. Kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku ke hoha'a ki ai fekau'aki mo e 'ikai ke faipau 'a e UNDP ki he 'ene ngaahi tu'utu'uni fakasosiale pe 'ataakai mo e ngaahi tukupaa', pea malava ke ke talamai 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue mo e ngaahi tukupa ko 'eni', kataki 'o fakaha mai ('ikai fiema'u). Kātaki 'o fakamatala'i, 'a e fa'ahinga uesia ki he 'ataakai mo e fakasosiale 'e malava ke hoko', pe hoko', pea mo hono ola'. Kapau 'oku fie ma'u ha feitu'u lahi ange, kātaki 'o fakapipiki ha ngaahi fakamatala fakapepa. Te ke lava pe 'o tohi 'i he fa'ahinga lea fakafonua pē te ke fili.

23. Kuo ke talanoa ki ho'o lāunga mo ha fakafofonga pule'anga pe ko e tokotaha ngāue 'a e UNDP 'oku ne tokanga'i 'a e poloseki? Kautaha 'ikai fakapule'anga?

Faka'ilonga'i "X" hoko ki he tali 'oku tonu kia koe: 'lo: 'Ikai:

Kapau na'a' ke tali 'io, kataki 'o 'omai e ngaahi hinga 'o e kakai na'a mou talanoa ki ho'o lāunga mo e

Hinga 'o e kau 'ofisa na'a ke 'osi fetu'utaki ki ai fekau'aki mo e palopalema ko 'eni':

Hinga 'Uluaki	Hinga Famili	Hinga/ Fengāue'aki	'Aho na'e fakahoko ai e fetu'utaki	Tali Fakafo'ituitui
---------------	--------------	--------------------	--	---------------------

24. 'Oku 'i ai ha tokotaha fakafo'ituitui pe kulupu kehe 'oku nau uesia lahi mei he poloseki?
Faka'ilonga'i "X" hoko ki he tali 'oku tonu kia koe: 'lo: 'Ikai:
25. Kataki 'o 'omai mo e ngaahi hingoa mo e/pe fakamatala 'o e ni'ihia fakafo'ituitui pe kulupu kehe 'oku nau pou pou'i 'a e kole:

Hingoa 'Uluaki	Hingoa Famili	Hingoa/Fengau'aki	Fakamatala ki he fetu'utaki
----------------	---------------	-------------------	-----------------------------

Kataki 'o 'omai ho'o 'imeili fakataha mo ha fa'ahinga fakamatala fakapepa 'oku ke fie 'ave ki he SECU mo e/pe ko e SRM. Kapau 'oku 'ikai hao ho'o fakamatala fakapepa 'oku 'omai 'i ha 'imeili pe 'e taha, kataki 'oku ke 'ataa ke 'ave ha ngaahi 'imeili tu'olahi.

Fakahu mo Pou pou

Ke fakahu ho'o kole, pe kapau 'oku ke fiema'u ha tokoni kataki 'o 'imeili ki he: project.concerns@undp.org

Fakamatala Fakalahi 2: Sivilivili 'o e Ngaahi Pole GBV/SEAH

	Faka'ilonga	Founga Fakamaaka	Fakama aka 'o e ngaahi Pole	Ngaahi Fakamatala
Tu'unga 'o e Fakamamahi 'i he Fonua				

	<p>Me'afua Fakalakalaka ki he mo'ui 'a e Tangata mo e Fefine</p>	<p>'Oku vahevahe 'i he kulupu 'e nima 'a e ngaahi fonua 'o fakatatau ki he mama'o 'o e fevahevahe'aki tatau 'a e kakai tangata mo e kakai fefine 'i he ngaahi tu'unga HDI, mei he 1 (kaukaua taha ki he fevahevahe'aki tatau ki he 5 (mama'o taha mei he fevahevahe'aki tatau 'a e kakai tangata mo e kakai fefine).</p> <p>Pole si'isi'itaha = Kulupu 1</p> <p>Pole lahitaha = Kulupu 5</p>	<p>Si'isi'i</p>	<p>0.996 (2022) (Kulupu 1)</p> <p>https://hdr.undp.org/data-center/specific-country-data#/countries/TON</p> <p>.</p> <p>Me'afua ki he kehekehe 'a e tangata mo e fefine = 0.4654 (2022) –</p>
--	--	---	-----------------	---

1	Lahi e fakamamahi 'a e ngaahi hoa	<p>Lahi ange e Pole 'i he taimi 'oku lahi ai 'a e IPV fakafonua 'i he 'avalisi fakavahenga Lalahi 'o e DHS</p> <p>Si'isi'i e Pole 'i he taimi 'oku si'isi'i ai e IPV 'i he 'avalisi fakavahenga Lalahi 'o e DHS</p>	'Avalisi	Tonga LPV = 37 % (WHO Western Pacific Region Fact Sheet – Violence Against Women Prevalence Estimates 2018).
---	-----------------------------------	---	----------	--

2	Lahi e fakamamahi fakaesino pe fakamamahi fakalielia (SV)		Lahi Ange	<p>Peseti 'e 79 'o e kakai fefine mo e fanau fefine 'i Tonga kuo nau a'usia 'a e fakamamahi fakaesino pe fakamamahi fakalielia 'i he 'enau mo'ui (2021) - https://pacificdata.org/data/dataset/pwl-national-study-on-domestic-violence-on-women-in-tonga</p>
---	---	--	-----------	---

3	Lahi 'o e mali kei iiki (mali te'eki ke ta'u 18)	Lahi Ange = 'Oku laka hake 'i he fonua 'e 20 kuo lahi he peseti 'e 30 'a e mali kei iiki.	Lotoloto	<p>Peseti 'e 0.4 'o e kakai fefine ta'u 15-49 na'a nau mali te'eki kenau ta'u 15 (https://asiapacific.unwomen.org/sites/default/files/2022-12/UN_WOMEN_TONGA.pdf)</p> <p>Peseti 'e 10 'a e tamaiki fefine pea peseti 'e 3 'a e tamaiki tangata 'I Tonga na'e mali te'eki hoko honau ta'u 18 (https://www.girlsnotbrides.org/learning-resources/child-marriage-atlas/atlas/tonga/)</p>
4	Lipooti Fakapule'anga ki he he Fakafepaki'i e Puke Fakamalo		'Avalisi	<p>Tier 2 Watch List (2022 https://www.state.gov/reports/2022-trafficking-in-persons-report/tonga/)</p> <p>Tier 2 Watch List (2022 https://www.state.gov/reports/2022-trafficking-in-persons-report/tonga/)</p>

5	‘Oku uesia ‘a e poloseki he pelepelengesi, fepakipaki pe fakamamahi ‘o ha fonua?	Lahi Ange e Pole = ‘io	Si’isi’i	‘Ikai Kau he Lisi - https://thedocs.worldbank.org/en/doc/608a53dd83f21ef6712b5dfef050b00b-0090082023/original/FCSListFY24-final.pdf
Tu’unga Fakalao				
6	Ngaahi Lao ki he fakamamahi fakalielia		‘Avalisi	‘Io – ngaahi tukuaki’i ha fefine pe tangata ‘o hange ko hono fakatauele ha fefine ke li’aki hono husepaniti’, ‘moa’uli’i e kakai fefine’ mo e ‘fakamalohi’i e kakai fefine’ ‘oku ‘i he Lao ki he ngaahi hia.

7	Ngaahi Lao ki he fakamamahi 'i 'api mo e tohotoho'i e mali		'Avalisi	'lo – ko e tohotoho'i e mali na'e paasi ia he lao 'i Tonga 'i he 1999
Tu'unga Tangata pe Fefine mo e Tui Fakalotu				
8	Fakatonuhia'i hono ta 'o e uaifi		Lahi Ange	Peseti 'e 56 'o e ngaahi tali ki he faka'eke'eke na'e fakahoko (fefine mo tangata) na'a nau loto pe ki he konga fakamatala na'e pehē 'oku saipe pe ki he husepaniti ke ala 'o ta ki he uaifi kapau na'e kakaa (https://pacificdata.org/data/dataset/pwl-national-study-on-domestic-violence-on-women-in-tonga)

9	Lahi 'o e tokoni ki hono ta'ofi e fakamamahi		Si'isi'i	
10	Malava ke tali fakafonua 'a e GBV		Si'isi'i	
11	Palani ngāue fakafonua ki hono tau'i e fakamamahi ki he kakai fefine mo e fanau fefine/GBV			

12	Kulupu Ngāue GBV		‘Avalisi	<p>‘Io: ‘I he 2013, na’e tali ai ‘i Tonga ‘a e Lao ke Malu’i e famili 2013 ke fakapapau’i ‘a e malu ‘a e taha kotoa ‘o kau ai mo e fanau kuo nau sio tonu ‘i he fakamamahi ‘i ‘api’. Na’e fakahoko ai pe hono ngāue’i ‘o e lao’ ‘i he ta’u hoko pea makatu’unga ai hono fokotu’u ‘a e Kosilio Fale’i ki he malu’i ‘o e famili (FPAC). ‘I he 2016, na’e fokotu’u e komiti ngāue ‘a e FPAC. ‘I he 2018, na’e fokotu’u ‘a e Sino’i Pa’anga Talasiti ki he malu’i ‘o e famili’ ki he ngaahi ngāue ki he fakamamahi makatu’unga ko e fefine pe tangata. Na’e fokotu’u mo e Senita Fakalao ki he Malu’i e Famili (Tonga Family Protection Legal Aid Center) pea kamata ‘a e ngāue ke fakatahataha’i ‘a e ngaahi fakamatala faka’ofisiale fekau’aki mo e fakamamahi ‘i ‘api mei he ngaahi kautaha ngāue tonu. ‘I he 2019 na’e kamata ngāue ki he Fa’unga Ngāue ke tokoni ki he Kosilio Malu’i ‘o e Famili Tonga (Tonga Family Protection Counselling) mo e fokotu’utu’u ‘o e Va’a Ngaahi Fakamamahi ‘i ‘Api’i he loto Potungāue Polisi.</p>
----	------------------	--	----------	--

13	‘Oku ‘i ai ha polokalama fakafonua ki hono fakahinohino ‘o e ngaahi ngāue fekau'aki mo e GBV?		Langi Ange	Na'e fakaava 'a e Polokalama Ngāue Tokoni Fakafonua 'a Tonga 'i he 2021, ka 'oku si'i 'aupito e kau ngāue ke tokoni.
- Ngaahi 'Elia ke fakahoko ki ai 'a e poloseki				

14	<p>‘Oku tu’u ‘a poloseki ‘i ha feitu’u ‘o e fonua oku longomo’ui ai e ngaahi Ngāue Tokoni ki Fakatamaki Fakaetangata mo e Tokateu ki he Fakatu’utamaki’</p>	<p>Si’isi’i e pole ‘i he taimi ‘oku ‘ikai ke ‘I ai ha poloseki ‘e fakahoko ‘I he ngaahi ‘elia ‘oku ‘I ai e fakatamaki fakaetangata.</p> <p>Lahi e pole ‘i he taimi ‘oku ‘i ai ha poloseki ‘e fakahoko ‘I he ngaahi ‘elia ‘oku ‘i ai e fakatamaki fakaetangata.</p>	Si’isi’i	<p>‘Ikai, ka na’e ‘i ai ha ngaahi fakatamaki fakaetangata ‘i he feitu’u ko ia he kuohili.</p>
----	---	--	----------	---

15	‘Oku tu’u ‘a e poloseki ‘i ha feitu’u ‘oku faingata’a ke tokanga’i?	<p>Ko e Pole Si’isi’i ‘oku hoko ia kapau ‘oku fe’unga ‘a e malava ‘a e AEs ke vakai’i.</p> <p>Ko e Pole Lahi Ange ‘oku hoko ia kapau ‘oku fakahoko ‘a e ngaahi ngāue ‘i he ngaahi feitu’u ‘oku si’isi’i ‘a e malava ‘a e AEs ke vakai’i ai.</p>	Si’isi’i	‘Ikai. Ko e ngaahi ‘elia ngāue ‘oku faingofua pe ki he
Founga Teuteu ki he Poloseki				
16	Na’e fakahoko ha talatalanoa mo e ngaahi kulupu ‘a e kakai fefine?	<p>Pole Si’isi’i ko e taimi na’e fai ai ha ngaahi alea mo e ngaahi kulupu kehekehe kakai fefine, fanau mo e to’utupu fefine ‘o mavahe ia mei he alea mo e kakai tangata.</p> <p>Pole Lahi Ange ko e taimi na’e ‘ikai ke fai ha ngaahi alea mo e ngaahi kulupu kehekehe kakai fefine, fanau mo e to’utupu fefine ‘o mavahe ia mei he alea mo e kakai tangata.</p>	Si’isi’i	Na’e fakahoko ‘a e talatalanoa mo e ngaahi kulupu kakai fefine

17	<p>'I he taimi 'o e ngaahi alea mo e ngaahi hoa ngāue, na'e hiki hake 'e he ngaahi kulupu 'oku poupou'i 'a e kakai fefine, fanau mo e to'utupu fefine ha ngaahi hoha'a fekau'aki mo e ngaahi pole lelei mo e uesia 'e ala hoko ko e SEA/SH 'oku ha mai mei he poloseki?</p>	<p>Pole Si'isi'i ko e taimi na'e 'ikai ke 'o hake ha ngaahi hoha'a fekau'aki mo e ngaahi pole SEA/SH 'oku felave'i mo e poloseki.</p> <p>Pole Lahi ko e taimi na'e hiki hake ha ngaahi hoha'a fekau'aki mo e ngaahi pole lelei mo e uesia 'e ala hoko 'i he SEA/SH 'oku felave'i mo e poloseki pe ko e taimi na'e 'ikai ke fai ha ngaahi alea lelei mo e ngaahi kulupu 'oku poupou'i 'a e kakai fefine, fanau mo e to'utupu fefine.</p>	'Avalisi	<p>Ko e feohi fakamali 'a ha tangata mo e tangata pe fefine mo e fefine 'oku kei palopalema pe 'i Tonga.</p>
Fokotu'utu'u Ngāue				

18	<p>‘Oku faka‘atā ‘e he ngaahi founa fili ‘o e kulupu tokoni‘i ha faingamālie ki he kau ngāue poloseki ke nau fakahoko ha ngaahi fakamamahi fakaesino pe fakamamahi fakalielia ki he kulupu tokoni‘i?</p>	<p>Pole Si‘isi‘i ko e taimi ‘oku si‘i pe ‘ikai ke ‘i ai ha mafai ngāue fakatonutonu ‘a e kau ngāue poloseki ‘i he fili ‘o e kau tokoni‘i.</p> <p>Pole ‘avalisi ko e taimi ‘oku ‘i ai ha mafai ngāue fakatonutonu ‘a e kau ngāue poloseki ‘i he fili ‘o e kau tokoni‘i, ka ‘oku fakahoko ‘a e founa ko ia ‘ata ki he kakai pe ‘i he kau atu kau memipa ‘o e komiuniti pe pule‘anga fakalotofonua.</p> <p>Pole lahi ange ko e taimi ‘oku fili ‘e he kau ngāue poloseki ‘a e kau tokoni‘i pea ‘ikai kau atu ha tokotaha mei tu‘a ke nau fakapapau‘i e founa ngāue.</p>	Si‘isi‘i	
----	--	--	----------	--

19	<p>‘Oku faka’atā ‘e he ngaahi founa ke fakapapau’i ‘a e ngaahi tu’utu’uni ha faingamālie ki he kau ngāue poloseki ke nau fakahoko ha ngaahi fakamamahi fakaesino pe fakamamahi fakalielia ki he kau tokoni’i?</p>	<p>Pole si’isi’i ko e taimi ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha mafai ngāue fakatonutonu ‘a e kau ngāue poloseki ‘i he fakapapau’i ‘a e ngaahi tu’utu’uni pe ‘oku ‘i ai ha tokangaekina lelei.</p> <p>Pole ‘avalisi ko e taimi ‘oku fakahoko ‘a e fakapapau’i ‘a e ngaahi tu’utu’uni ‘e he kau ngāue poloseki taautaha ‘ata ki he kakai pe ‘i he kau atu ‘a e kau memipa ‘o e komiuniti pe pule’anga fakaloto fonua.</p> <p>Pole lahi ange ko e taimi ‘oku fakahoko ‘a e fakapapau’i ‘a e ngaahi tu’utu’uni ‘e he kau ngāue poloseki taautaha ‘i he ngaahi feitu’u fakapulipuli.</p>	Si’isi’i	
----	---	---	----------	--

20	<p>‘Oku faka’atā ‘e he ngaahi founa ke foaki atu ‘a e ngaahi koloa tokoni (pa’anga, ngaahi koloa, pa’anga tokoni ‘o e ngāue, totongi, mo e sikolasipi) ha faingamālie ki he kau ngāue poloseki ke nau fakahoko ha ngaahi fakamamahi fakaesino pe fakamamahi fakalielia ki he kau tokoni’i?</p>	<p>Pole si’isi’i ko e taimi ‘oku ‘ikai ke iai ha tokanga fakahangatonu ‘a e kau ngāue poloseki ki hono foaki atu ‘a e ngaahi koloa tokoni.</p> <p>Pole ‘avalisi ko e taimi ‘oku fakahoko ‘a e foaki ‘o e ngaahi koloa tokoni ‘e he kau ngāue poloseki ‘i he ‘ata ki he kakai pe ‘i he kau atu ‘a e kau memipa ‘o e komiuniti pe kau pule’anga fakaloto fonua.</p> <p>Pole lahi ange ko e taimi ‘oku ‘i ai ha tokanga fakahangatonu ‘a e kau ngāue poloseki ki he foaki ‘o e ngaahi koloa tokoni pea ‘oku fakahoko ‘a e foaki ‘i he ngaahi feitu’u fakapulipuli pe fakataautaha.</p>	Si’isi’i	
----	--	---	----------	--

21	<p>‘Oku kau ‘i he ngaahi ngāue poloseki ha ngaahi polokalama fakafeohi ‘a e kau ngāue poloseki (hange ko e kau kau atu ki he ngaahi ngāue ‘a e kakai, kau ki he ngaahi fakataha fakamatala pe ako ngāue, fale’i), ‘a ia ‘e ala ‘i ai ha faingamālie ke fakahoko ha fakamamahi fakaesino pe fakamamahi fakalielia ki he kau tokoni’i (pe ko ha fakamamahi fakaesino pe fakalielia ‘i he vaha’a ‘o e kau tokoni’i)?</p>	<p>Pole si’isi’i ko e taimi ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ngaahi ngāue pehe.</p> <p>Pole lahi ange ko e taimi ‘oku ‘i ai ha ngaahi faingamālie pehe lolotonga e feohi ‘a e kau tokoni’i mo e kau ngāue poloseki.</p> <p>Pole lahi ‘aupito ko e taimi ‘oku kau ai ha nofo’anga ‘i he ngāue (hangē ko e ako nofo).</p>	‘Avalisi	
22	<p>Ko e hā e lahi ‘o e ngaahi ngāue lalahi, langa fo’ou, langa fakalakalaka pe toe fakalele’i ‘oku kau ‘i ho’o poloseki?</p>	<p>Pole lahi ange = ngaahi ngāue lalahi</p> <p>Pole ‘avalisi = ngaahi ngāue lolototo</p> <p>Pole si’isi’i = ngaahi ngāue iiki</p>	Lahi Ange	

23	Fakamatala 'o e pole ki he kakai ngāue 'oku hu mai		'Avalisi	Ko e lahi 'o e ngaahi ngāue ko e ngaahi ngāue lotoloto ki he ngaahi poloseki fakapa'anga. 'Oku fokotu'u ke ngāue'aki 'a e kakai ngāue fakaloto fonua kapau 'oku malava ke fakasi'isi'i 'aki e hu mai 'a e kakai ngāue mei tu'a ke si'isi'i pe.
24	Lolotonga hono fakahoko 'o e polokalama, 'oku ngāue ha kakai fefine mo e kakai tangata 'ia tekinaua pē, pe 'oku ai pe hano tokangaekina?	<p>Pole si'isi'i ko e taimi 'oku 'ikai ke ngāue ha kakai fefine mo e kakai tangata 'ia tekinaua pē, pe 'oku 'i ai e tokangaekina ki he'enau feohi.</p> <p>Pole lahi ange ko e taimi 'oku ngāue ha kakai fefine mo e kakai tangata 'ia tekinaua pē ta'e 'i ai ha tokangaekina pe 'oku si'isi'i pē hano tokangaekina.</p>	'Avalisi	<p>'Ikai ke fakamatala'i lelei</p> <p>'E ngāue'aki e GAP ke fakasi'isi'i 'aki e pole ko 'eni</p>
25	'Oku konituleki ha ngaahi kautaha fakakautau pe kau malu'i totongi ki he poloseki?	<p>Pole si'isi'i ko e taimi 'oku 'ikai ke fai ha feohi fakahangatonu 'a e ngaahi kautaha fakakautau pe kau malu'i totongi mo e kau tokoni'i pe 'oku 'i ai pe hano tokangaekina.</p> <p>Pole lahi ange ko e taimi 'oku fai ha feohi fakahangatonu 'a e ngaahi kautaha fakakautau pe kau malu'i totongi mo e kau tokoni'i ta'e 'i ai ha tokangaekina pe 'oku si'isi'i hono tokangaekina.</p>	Si'isi'i	'Ikai

Tokangaekina 'o e Poloseki				
24	‘Oku ‘i ai nai ha ngaahi tu‘utu‘uni ngāue kuo ‘osi fokotu‘u ‘e he kautaha fakahoko ngāue ke ta‘ofi fakahangatonu ‘a e SEA/SH ‘a ia e muimui ki ai e kau ngāue poloseki?	<p>Pole si’isi’i ko e taimi ‘oku ‘i ai ha ngaahi tu‘utu‘uni ngāue kuo fokotu‘u ke ta‘ofi fakahangatonu ‘a e SEA/SH.</p> <p>Pole lahi ange ko e taimi ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ngaahi tu‘utu‘uni ngāue kuo fokotu‘u ke ta‘ofi ‘a e SEA/SH.</p>	Si’isi’i	UNDP CoC ‘oku ne ta‘ofi fakahangatonu ‘a e SEAH
25	Kuo fakahoko ki he kau ngāue poloseki ‘a e tu‘utu‘uni ngaue kuo fokotu‘u ke ta‘ofi fakahangatonu ‘a e SEA/SH?	<p>Pole si’isi’i ko e taimi kuo fakahoko ki he kau ngāue poloseki ‘a e tu‘utu‘uni ngāue kuo fokotu‘u ke ta‘ofi fakahangatonu ‘a e pole SEA/SH.</p> <p>Pole lahi ange ko e taimi ‘oku ‘ikai ke fakahoko ki he kau ngāue poloseki ‘a e tu‘utu‘uni ngāue kuo fokotu‘u ke ta‘ofi fakahangatonu ‘a e pole SEA/SH pe ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha tu‘utu‘uni pehe.</p>	Lahi Ange	Kuo pau ke fakamo‘oni ‘a e kau ngaue konitulekitá ‘i he Tu‘utu‘uni Ngāué ke ta‘ofi ha ngaahi palopalema SEA/SH.

Fakamatala Fakalahi 3: 'Uluaki Fokotu'utu'u 'a e UNDP ki he ESIA

'Oku totonu ke kau 'i he lipooti 'a e ESIA 'a e ngaahi 'elemeniti lalahi ko 'eni' ('ikai fiema'u ia ke fakahokohoko pehe ni):

(1) Talamu'aki: Fakamatala'i nounou 'a e ngaahi ola 'o e fekumi na'e ma'u' mo e ngāue ne fokotu'utu'u atu'.

(2) Fa'unga fakalao mo e ngāue'anga': Fakamatala'i nounou 'a hono 'analaiso 'o e fa'unga fakalao mo e ngāue'anga 'a e poloseki' 'a ia 'oku kau ai hono sivi'i e uesia fakasosiale mo e faka'ataakai, kau ai (a) 'a e fa'unga 'o e tu'utu'uni ngāue 'a e fonua', ngaahi lao fakafonua mo e ngaahi tu'utu'uni', mo e ngaahi ngāue 'oku malava 'e he ngāue'anga' (kau ai hono fakahoko') fekau'aki mo e ngaahi palopalema fakasosiale mo e faka'ataakai; ngaahi fatongia 'o e fonua 'oku felave'i hangatonu ki he poloseki 'oku malumalu ia 'i he ngaahi talite mo e ngaahi aleapau fakavaha'apule'anga; (e) ngaahi fie ma'u 'oku malumalu 'i he SES 'a e UNDP; mo e (f) mo e ngaahi tu'unga fakasosiale mo e faka'ataakai kehe mo e/pe ngaahi fiema'u, kau ai 'a kinautolu 'oku tokoni fakapa'anga pea mo e ngaahi hoa ngāue fakalalakaka kehe'. 'I hono fakafehoanaki 'a e fa'unga fakasosiale mo e faka'ataakai lolotonga' pea mo e ngaahi fiema'u 'a e SES 'a e UNDP (mo e ni'ihi 'o e tokoni fakapa'anga/ngaahi hoa ngāue fakalalakaka) pea 'ilo'i ha fa'ahinga tonounou 'e ala fiema'u ke fakalelei'i.

(3) Fakamatala ki he poloseki: Fakamatala nounou ki he fokotu'utu'u 'o e poloseki' mo 'ene tu'unga fakasiokālafi, fakasosiale, 'ataakai, mo e taimi 'o e ngāue, kau ai ha fa'ahinga ngāue kehe 'e ala fiema'u ke fakahoko (hangē ko e, halanga paipa, hu'anga ki he hala, ma'u'anga 'uhila, ma'u'anga vai, nofo'anga, mo e naunau mo e fale tuku'anga koloa), pea pehe ki he feitu'u 'oku nau fakatau mei ai 'a e koloa ki he poloseki. 'Oku kau ai ha mape fakaikiiki 'o e poloseki, 'o 'asi ai 'a e feitu'u 'o e poloseki' mo e feitu'u 'e ala uesia fakapatonu 'e he poloseki, 'ikai fakapatonu, mo hokohoko uesia. (i.e. feitu'u 'oku uesia).

(4) Fakamatala kuo tanaki kimu'a pea kamata 'a e poloseki: Fakamatala'i nounou 'a e fakamatala kuo tanaki ki he poloseki' mo 'ene felave'i ki he faitu'utu'uni ki he feitu'u 'o e poloseki', fo'u 'o e poloseki', ngāue', pe me'afua ke holoki ha uesia; 'ilo'i mo fakafuofua' 'a e lahi mo e tu'unga lelei 'o e fakamatala 'oku ma'u', ngaahi fakamatala 'oku 'ikai ke kakato', mo e ngaahi veiveiua fekau'aki mo e ngaahi fakafuofua; vakai'i mo ako'i 'a e lahi 'o e feitu'u poloseki mo fakamatala'i 'ene felave'i mo e tu'unga 'o e 'ataakai', me'amo'ui mo e kakai', kau ai ha ngaahi liliu 'oku 'amanaki ke hoko kimu'a pea kamata 'a e poloseki'; pea fakatokanga'i mo e ngaahi ngāue fakalalakaka 'oku lolotonga fakahoko mo teuteu ke fakahoko 'i he feitu'u 'o e poloseki' ka e 'ikai felave'i tonu ki he poloseki'.

(5) Ngaahi pole mo e uesia fakasosiale mo e faka'ataakai: Fakafuofua mo fakatokanga'i 'a e ngaahi pole fakasosiale mo e faka'ataakai' mo e uesia 'a e poloseki', kau ki ai mo 'ene felave'i ki he SES (Tu'utu'uni ngāue fakalukufua, mo e ngaahi Fakahinohino mo e Tu'utu'uni ngāue 'o e poloseki) 'a e UNDP. Ko e ngaahi me'a eni 'e kau ki ai', ka 'oku 'ikai fakangatangata pe ki he ngaahi me'a ko 'eni:

(a) Ngaahi pole mo e uesia ki he 'ataakai', 'oku kau ai 'a e: ha fa'ahinga naunau 'oku ala fakamanamana ki he malu'i', fakatolonga, tokanga'i mo e fakaili 'o e nofo'anga fakanatula, me'amo'ui, mo e 'ataakai'; 'oku fekau'aki mo e feliuliaki 'a e 'ea mo e kau'afonua pe uesia fakamamani lahi'; 'a e ngāue 'oku felave'i mo e mo'ui lelei mo e malu 'a e kolo'; 'a e ngāue 'oku felave'i mo e 'uli mo e fakaveve'; 'a e ngāue 'oku felave'i mo hono ngāue'aki 'a e ngaahi ma'u'anga mo'ui fakanatula', hangē ko e toutai mo e vaotātā; mo e ngaahi ngāue kehe felave'i mo e ngaahi pole mo e uesia ki he 'atākai.²⁵

e) Ngaahi pole mo e uesia fakasosiale', kau ki ai 'a e: fa'ahinga fakamanamana 'oku felave'i mo e poloseki ki he totonu 'a e tangata 'o uesia ai 'a e komiuniti' mo e ni'ihi fakafo'ituitui'; ngaahi fakamanamana ki he malu 'a e tangata 'o fakafou 'i he fakafekiki ke fakatupu ha ta'efiemalie, fakafekiki fakakolo, faihia pe fakamamahi; ngaahi pole he filifilimanako 'i he tu'unga 'o e tangata pe fefine'; ngaahi pole 'oku hoko 'i he poloseki 'o uesia ai ha ni'ihi faingata'a'ia'; ha fa'ahinga taufehi'a pe filifilimanako ki he ni'ihi fakafo'ituitui pe kulupu 'i he faingamalie ki he koloa mo e monu'ia 'i he poloseki' tautefito ki he ni'ihi pe kulupu faingata'a'ia'; uesia faka'ekonomika mo fakasosiale 'oku felave'i mo e ngaahi fehikitaki holo' ('a ia ko e hiki pe mole 'a e nofo'anga) pe liliu faka'ekonomika (i.e. mole 'a e koloa pe ma'u ha faingamalie ki he koloa ka e mole 'a

²⁵ Hange ko 'eni, ko e 'Atakai, Mo'uilelei, mo e Fakahinohino ki he Malu(EHSGs), 'a ia ko e ngaahi fakamatala pe ke fakamo'oni ki ai mo e ngaahi tefito'i pisinii fakalukufuo, ko e fakamatala 'o e Fakahoko Fakavaha'apule'anga e Pisinisi Lelei. Ko e EHSGs 'oku 'i ai e fakamatala ki he ngaahi tefito'i ple 'o e ngaahi pisinisi mo e uesia pea moe tu'unga mo e me'afua te ne lava 'o ngāue'aki he ngaahi fale fo'ou 'i hono ngāue'aki e tekinolosoa lolotonga 'i ha totongi fe'unga. 'Oku 'asi he www.ifc.org/ehsguidelines.

e ma'u'anga pa'anga hu mai pe founa 'o e ma'u'anga mo'ui) ko e ola 'o e kelekele 'i he poloseki pe fakatau ha koloa fakatapatapai hono faka'aonga'i 'o e kelekele pe faingamalie ki he koloa'; uesia ki he mo'ui lelei, malu mo e tu'unga e mo'ui 'o e kau ngāue mo e ngaahi kolo 'oku uesia 'e he poloseki'; mo e ngaahi pole ki he tukufakaholo 'o e fakafonua'.

(f) Ngaahi pole ki he tangata pe fefine, kau ai 'a e malava ko ia ke hoko 'a e SEAH mo e GBV kehe 'i he feitu'u 'oku palani ke fokotu'u ai 'a e poloseki iiki', 'o makatu'unga hono sivi'i 'a e tu'unga lolotonga mo e founa fakahoko lelei pea 'oku tonu ke :i) talatalanoa mo e kakai fefine mo e ngaahi kulupu tu'ulaveangofua' ki hono fakatupulaki 'o e ngāue iiki; ii) malava 'e he poloseki iiki 'o uesia ange 'a e ngaahi pole ki he SEAH, 'o makatu'unga 'i he tu'unga lolotonga, feitu'u fakasiokalafi mo e lahi 'o e ngaahi ngāue 'oku fokotu'u ki he poloseki iiki; iii) faingofua hono lipooti 'a e maumau na'e hoko pe tatau mo e founa tokonia 'o e lāunga ki he kau kumi hufanga 'e SEAH mo e GBV 'a ia 'oku fakamu'omu'a 'a e malu 'o e tokotaha kumi hufanga pe ko e tokotaha fo'ituitui 'oku ne fai ha fa'ahinga lipooti.

6) 'Analaiso 'o e ngaahi faingamalie makehe: Fakafehoanaki 'a e poloseki' ki ha ngaahi faingamalie makehe 'o hangē ko e feitu'u, tekinolosia', fokotu'utu'u', mo e ngaahi ngāue' — kau ki ai mo e tukunga'ikaki ko e poloseki' — 'e malava ke uesia fakasosiale mo e faka'ātakai; vakai'i 'a e ngaahi faingamalie ke fakasi'isi'i 'a e uesia fakasosiale mo e 'ataakai; ko e fakamole ke fakahoko mo tokanga'i faka'aho 'o e me'afua ke fakasi'isi'i 'a e palopalema', pea mo 'ene fe'unga mo e tu'unga lolotonga fakalotofonua; 'a e ngāue'anga', ako'i, mo hono tokanga'i 'o e ngaahi fiema'u 'e faingamalie ke fakasi'isi'i e palopalema; 'i he ngaahi founa takitaha, ke fua 'a e ngaahi uesia fakasosiale mo e 'ataakai ki he tonu taha 'e lava, pea 'omai mo e ngaahi tu'unga mahu'inga faka'ekonomika 'e ala lava'. Fokotu'u ha makatu'unga ki he fili 'o e ngaahi palani pau e poloseki'.

(7) Ngaahi Me'afua ke fakasi'isi'i 'a e uesia fakasosiale mo e 'ataakai mei he poloseki: Fakamatala nounou 'o e ('omai fakataha mo e fakamatala kakato) Palani Ngāue ki hono Tokangaekina 'o e 'Atakai mo e Sosiale' (ESMP) (vakai ki he fokotu'utu'u 'o e ESMP 'i lalo.) 'Oku fakatokanga'i 'e he ESMP 'a e ngaahi me'afua ke fakasi'isi'i 'a e palopalema mo e uesia fakasosiale mo e 'ataakai, pea pehe ki he ngaahi me'afua 'oku fekau'aki mo hono tokanga'i, fakalahi e 'ilo', ngāue fakataha mo e hoa ngāue', mo e fakahoko 'a e palani ngāue'. 'E kau ki heni 'a e fiema'u 'a e ESMP ke tokangaekina mo e/pe fakasi'isi'i 'a e ngaahi pole 'i he SEAH, 'i he felave'i mo e Palani Ngāue 'a e SEAH ke fa'u ha poloseki.

(8) Ngaahi Hoa Ngāue. Fakamatala nounou mo fakahoa ki he Palani ngāue ki hono fakakau mai 'o e hoa ngāue pe Palani ngāue ki hono tokangaekina 'o e 'ataakai mo e sosiale' 'o e poloseki' (ESMP) 'o kau ai 'a e palani ki he ngaahi talatalanoa. Fakakau mo e fakamatala nounou ki he ngaahi talatalanoa na'e fakahoko ke fakalalakaka 'o e ESIA (vakai ki he ngaahi fakamatala fakalahi').

(9) Aofangatuku mo e ngaahi Fokotu'u: Fakamatala nounou 'a e aofangatuku mei he ola 'o e ngaahi fekumi na'e fai' mo 'omai ha ngaahi fokotu'utu'u mei ai. Fakakau 'i he ngaahi fokotu'utu'u' ha fakamatala pe koe ha e lelei 'e ma'u mei he poloseki' 'i hono fakahoa ki hono ngaahi pole mo e uesia fakasosiale mo e faka'ātakai'.

(10) Ngaahi Fakamatala Fakalahi: (i) lisi 'o e tokotaha fakafo'ituitui pe ngāue'anga na'a nau teuteu'i pe tokoni ki he sivi'i e anga e nofo mo e 'ataakai'; (ii) Ngaahi fakamo'oni —, naunau tohi kotoa pe 'i he ngaahi tohi 'oku paaki ki he kakai mo e ngaahi tohi pe ke ngaue'aki fakalotofale, 'a ia na'e ngāue'aki; (iii) lekooti 'o e ngaahi fakataha', talatalanoa mo e savea mo e hoa ngāue', kau ai ni'ihi na'e useia', 'i he kakai mo e NGOs fakalotofonua. 'Oku fakahaa 'e he lekooti' 'a e founa na'e ngāue'aki ke fakakau 'a e ngaahi hoa ngāue mo hono 'omai e ngaahi tokoni fakakaukau mei he kulupu 'oku uesia' mo e NGOs fakalotofonua', fakamatala'i nounou 'a e ngaahi me'a mahu'inga na'e 'ohake he ngaahi lāunga ko 'eni pea mo e anga hono solova 'i he lolotonga hono palani e poloseki' mo ngaahi me'afua ke fakasi'isi'i 'a e uesia fakasosiale moe 'ātakai'; (iv) Ngaahi tepile 'oku 'asi ai e ngaahi fakamatala ke fakahoa mai ki ai e fakamatala he kanotohi'; (v) fakakau ha toe ngaahi palani kehe ki he fakasi'isi'i e e usia fakasosiale mo 'ātakai'; (vi) Lisi 'o e ngaahi lipooti pe palani 'oku fekau'aki mo e kanotohi'.

Fakamatala Fakalahi 4: Fakamatala 'o e Palani Ngāue 'a e UNDP ki he Ma'unga Mo'ui 'a e Kakai

Ko e Palani Ngāue ki he Ma'unga Mo'ui 'a e kakai (LAP) 'oku ne fakamatala'i 'a e ngaahi founa mo e ngaahi ngāue te ne fakahoko ke fakapapau'i 'oku fakalakalaka pe toe fakaakeake 'a e lahi, tu'unga fakatupu, mo e tu'unga mo'ui 'o e kakai 'oku uesia faka'ekonōmika, pea ke 'oatu ha totongi huhu'i fakafiemalie ki he kakai kuo uesia'. Kuo pau ke fokotu'u 'a e palani ko 'eni' hili hono aofangatupu 'i he founa 'oku hā 'i he Tū'unga 5 (Standard 5), 'oku ta'etoeveiveia 'a e uesia ko'eni. 'Oku hā 'i he LAP 'a e tukupā kuo 'osi fai 'e he Hoa Fakahoko Ngāue mo e UNDP ki he kakai mo e ngaahi komiuniti 'oku uesia ke tauhi pau 'a e ngaahi fatongia kuo fokotu'utu'u.

Ko e LAP 'oku ne fakamatala'i 'a e ngaahi kongā ko 'eni:

1. Talateu

- Fakamatala nounou ki he poloseki mo e ngaahi langa felave'i (kapau 'oku 'i ai)
- Fakamatala ki he ngaahi kongā 'o e poloseki 'oku ne fakatupu ha ngaahi uesia faka'ekonōmika; ma'u 'o e kelekele mo e fehikitaki; fakafuofua ki he kelekele mo/pe ngaahi ma'unga koloa kuo tapuni pe 'ikai toe lava ke ngāue'aki
- Fakamatala ki he founa 'oku fiema'u ai 'a e uesia faka'ekonōmika ke fakahoko'aki 'a e ngaahi taumu'a 'o e poloseki, pe ko e founa 'oku 'i ai 'a e lelei fakalukufua 'a e kakai 'i he poloseki, pea ko e uesia 'oku si'isi'i pe 'i hono fakafehoanaki ki he ola 'o e poloseki.

2. Fakasi'isi'i 'o e Fehikitaki

- Fakamatala'i 'a e ngaahi taumu'a ki he fehikitaki'. Katakaki foki 'o talanoa ki he ngaahi fa'unga kehe 'o e poloseki, kau ai mo e "ta'e 'i ai ha poloseki" 'a ia ne malava ke tuku ai pe fakasi'isi'i 'a e fehikitaki.
- Fakamatala'i 'a e ngaahi feinga mo e ngaahi founa ke fakasi'isi'i 'a e fehikitaki', pea mo e ngaahi ola 'oku amanaki ke hoko mei he ngaahi feinga mo e ngaahi founa ko 'eni.
- Fakamatala'i pe ko e hā e founa na'e tokanga'i ai 'a e ngaahi fiema'u 'a e Tū'unga ki he Ngaahi Kakai Tu'ufonua kapau 'oku fehikitaki 'a e Ngaahi Kakai Tu'ufonua.

•

3. Tohi Kakai mo e Ngaahi Fekumi Fakafonua/Fakatatau Fakasosiale

- 'Omi 'a e ola 'o e tohi kakai, ngaahi tohi koloa, ngaahi vakai'i 'o e ngaahi ma'u'anga koloa fakaenatula, mo e ngaahi fekumi faka'ekonōmika mo e fakasosiale pea fakamatala nounou pe ko e hā e founa na'e fakahoko 'aki 'a e ngaahi ngāue ko 'eni, hangē ko e ngaahi tekini na'e ngāue'aki, kakai na'e faka'eke'eke, mo e me'a pehe.
- Fakahā'i 'a e kakai mo e ngaahi komiuniti kotoa 'e ala uesia 'e he ngaahi ngāue fehikitaki mo e ngaahi uesia 'e ala hoko ki he taha kotoa pē. Fakapapau'i ke fakaikiiki 'a e ngaahi tofi'a kelekele pe ko e 'ikai ke 'i ai ha hinga 'i he ngaahi fakamatala fakasosiale. Fakahoko ha vakai'i ki he tu'unga vāivāi'anga mo e ngaahi tu'unga 'oku fakafuofua ai ha taha 'oku 'i he tu'unga vāivāi'anga (hangē ko e ngaahi tu'unga ke a'usia kae kau ha taha 'i he tu'unga vāivāi'anga).

•

4. Fa'unga Fakalao

- Fakamatala'i 'a e ngaahi lao mo e ngaahi tu'utu'uni fakavaha'a pule'anga, fakafonua, fakalotofonua, mo e ngaahi tu'unga faka-komiuniti kotoa pē 'oku felave'i ki ai e ngaahi ngāue fehikitaki, 'o tokanga makehe ki he ngaahi lao mo e ngaahi tu'utu'uni fekau'aki mo e ngaahi totonu ki he tofi'a pea fakahā atu ha ngaahi faingata'a 'e ala hoko, hangē ko ha fehingahangai 'i he va UNDP SES mo e lao fakafonua pe fakavahefonua.
- Fakamatala'i 'a e founa na'e ma'u ai e ngofua mo e 'ilo'i kimu'a ke fehikitaki 'a e kakai tu'ufonua mo e ngaahi komiuniti fakatokoua, kapau 'oku pehe.
- Fakamatala'i 'a e ngaahi founa pau ki he poloseki ke tokangaekina 'a e ngaahi fehingahangai.
- Fakamatala'i 'a e ngaahi lao/tu'utu'uni ki he ngaahi totongi huhu'i ki he ngaahi uesia kehekehe.
- Fakamatala'i 'a e founa ngāue ki hono fakafuofua 'i 'o e ngaahi me'a uesia, hangē ko e ngaahi langa, kelekele, ngaahi 'akau, mo e ngaahi koloa kehe.
- Teuteu'i ha ngaahi palani ki he ngaahi monū'ia, 'oku kau ai mo e patiseti mo e vaha'a taimi ki hono totongi 'o

e ngaahi monū'ia.

5. Ngaahi Koloa Fekau'aki mo e Fehikitaki

- Fakamatala'i pe ko e hā e founa na'e fakahoko ai ha ngāue fakataha mo e kakai 'oku uesia ke faka'ilonga'i e ngaahi kelekele fakafetongi he kuo mole ngaahi 'api na'a nau totonu fakalao ki ai. Fakamatala'i 'a e ngaahi lelei mo e ngaahi tōnounou 'o e ngaahi koloa ko ia, kau ai mo e 'api kuo fili.
- Fakamatala'i pe ko e hā e founa na'e fakahoko ai ha ngāue fakataha mo e kakai 'oku uesia 'a e'enau ma'u'anga mo'ui 'i he kolo ke faka'ilonga'i ha ngaahi faingamālie ke fakafetongi mo tokoni ki he'enau ma'u'anga mo'ui. 'Omi ha fakamo'oni 'o e ngaahi fakataha kuo hoko kimu'a, hangē ko e ngaahi lisi kau ngāue, ngaahi ata mo e ngaahi lipooti.
- Fakamatala'i pe ko e hā e founa na'e fakahoko ai ha ngāue fakataha mo e kakai 'oku uesia 'a e'enau ma'u'anga mo'ui mei he kelekele ke faka'ilonga'i ha ngaahi kelekele 'oku nau lava 'o ma'u, kau ai mo e ngaahi kelekele 'oku ala ngāue'aki ke fakatupu lelei, tu'u 'i he ngaahi feitu'u lelei, mo ha ngaahi me'a kehe pe 'oku tatau pe mo e kelekele kuo mole atu.
- Fakamatala'i pe ko e hā e founa na'e fakahoko ai ha ngāue fakataha mo e kakai 'oku uesia 'a e'enau ma'u'anga mo'ui mei he ngaahi ma'u'anga koloa fakaenatula ke faka'ilonga'i ha ngaahi ma'u'anga koloa 'oku nau lava 'o ma'u mo'ui mei ai 'o tatau pe moe tu'unga ki mu'a.
- Fakamatala'i pe ko e hā e founa na'e fakahoko ai ha ngāue fakataha mo e kakai 'oku uesia 'enau fakahoko ngāue 'i he ngaahi paaka mo e ngaahi feitu'u malu'i fakalao ke faka'ilonga'i mo fili ha ngaahi founa ke fakasi'isi'i 'aki 'a e ngaahi uesia.
- Fakamatala'i 'a e ngaahi ako faingamalie ki hono fakapapau'i 'a e totonu 'o e ngaahi kelekele mo/pe ma'u'anga koloa fakaenatula kuo fili 'i 'olunga, kau ai mo e ngaahi vakai'i 'o e ngaahi ma'u'anga koloa fakaenatula (hange ko e kelekele mo hono ngāue'aki, 'akau mo e tauhi manu, vakai'i 'o e ngaahi ma'u'anga vai) pea mo e vakai'i 'o e uesia faka'ātakai mo e fakasosiale 'a e ngaahi feitu'u ko ia.
- 'Omi ha ngaahi fakakaukau ki he fakafuofua 'o e ma'u'anga kelekele mo e ngaahi ma'u'anga koloa fakaenatula.
- Fakamatala'i, hangē ko e me'a pau, 'a e ngaahi founa ki hono: 1) ma'u mai, 2) fakatupu mo 3) vahevahe 'o e ngaahi koloa ki he fehikitaki, kau ai hono 'oatu 'o e ngaahi tofi'a pe totonu ke ngāue'aki e kelekele mo/pe ngaahi koloa kuo vahe. Fakamatala'i ko hai 'a e ngaahi tofi'a mo e ngaahi totonu ke ngāue'aki, kau ai mo e fakamatala'i 'o e fakahoa lelei hono vahe 'aki 'a e taahine mo e tangata.
- 'Omai mo e fakamatala fakaikiiki 'o e ngaahi alea ki he fakalakalaka 'o e feitu'u ngāue ki he ngoue, kau ai hono fakapa'anga 'a e fakamole ki he fakalakala
- Ka faingata'a hono tukuatu 'o e kelekele pe koe koloa 'oku fakamatala 'i 'olunga, pea tukuatu 'a e fakamo'oni 'o e aleapau ki he kakai/ komiuniti 'oku uesia 'i ha founa makehe.

6. Fakalelei'i 'a e Pa'anga Hu Mai

- 'Oku 'i ai nai ha pa'anga fe'unga ke tokoni ke fakalakalaka ai 'a e founa ma'u'anga mo'ui mo e pa'anga hu mai 'a e ni'ihī 'oku uesia? 'Omai mo e vakai tau'ataina ki he ngaahi faingamalie ke fakalahi e pa'anga humai mo e founa ma'u'anga mo'ui. Ko e ha ha toe fakalelei faka'ekonomika 'e fiema'u ke fakaakeake 'a kinautolu 'oku uesia?
- Lave nounou ki he ngaahi palani fakalelei ki he ngaahi vahevahe 'o e uesia mo fakamatala'i e tu'utu'uni ngāue, fakapa'anga mo e fakatekinikale.
- Fakamatala ki he founa 'o e talatalanoa mo e ni'ihī na'e uesia mo 'enau kau 'i hono aofangatuku 'a e palani ki he fakalelei 'a e pa'anga hu mai.
- 'E anga fefe 'a e tokoni 'a e palani ngāue ko 'eni ki he feitu'u 'oku uesia?
- 'Omai ha founa/sitepu 'oku 'ata ki tu'a ke faingofua hono mahino'i he kakai 'oku uesia 'e he poloseki pea malava ke fakapapau'i ki he uesia taki taha.
- 'Oku fiema'u nai 'a e fakalelei ki he pa'anga hu mai ke ne liliu 'a e founa ma'u'anga mo'ui 'a e kakai, fakalakalaka'i makehe 'o e kelekele faama pe ko e ngaahi ngāue 'e ni'ihī 'oku fiema'u ha pa'anga lahi ki hono ako'i, taimi ki hono teuteu'i, pea mo hono fakahoko?
- 'Oku fakafepaki'i fefe 'a e pole 'o e fe'amokaki?
- Ko e ha ngaahi sino ngāue pau ngaahi pole makehe ki hono fakahoko lelei 'a e polokalama fehikitaki?

- Fakamatala'i 'a e founa hono sivi'i e lelei e me'afua ke fakalahi/fakalelei'i e pa'anga hu mai.
  - Fakamatala ki ha ngaahi polokalama fakalakalaka 'a e kolo pe sosiale 'oku lolotonga fakahoko 'i he/ pe ofi ki he 'elia 'o e poloseki. Kapau 'oku 'i ai ha polokalama, 'oku kau nai 'i he taumu'a ngāue fakalakalaka 'oku taketi ki ai 'a e komiuniti? 'Oku 'i ai ha ngaahi faingamalie ke tokonia 'a e ngaahi polokalama fo'ou pe fakalahi 'a e polokalama lolotonga ke a'usia 'a e mahu'inga 'o e fakalakalaka ki he kolo 'i he 'elia 'o e poloseki?
7. Ngaahi Fokotu'utu'u 'a e Ngāue'anga
- Fakamatala'i 'a e ngāue'anga 'oku fakafatongia 'aki hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue 'i he tu'utu'uni ngāue ki he ngaahi monu'ia; fakahoko e polokalama fakalelei e pa'anga hu mai; pea fengāue'aki mo e ngaahi ngāue felave'i pea mo fakamatala ki he palani ngāue ki he founa ma'u'anga mo'ui 'a e kakai.
  - Fakamatala'i 'a e palopalema he fengāue'aki 'e lava hoko he fehikitaki kapau 'e ngāue'aki ha ngaahi lao 'i ha ngaahi vahenga kehekehe pe ko e fiema'u ha vaha'ataimi loloa ki he fehikitaki,
  - Fakahaa 'a ngāue'anga tenau fengāue'aki mo e ngaahi ngāue'anga 'oku nau fakahoko e ngāue. 'Oku nau ma'u e taukei mo e naunau ke fakahoko 'aki e ngāue'?
  - Fakamatala ki he ngāue'anga mei tu'a 'oku nau kau ki he ngāue ke fakalelei'i e pa'anga hu mai (hono fakalakalaka'e e kelekele, vahevahe kelekele, mau'anga pa'anga, ako'i) pea mo e founa ngāue ke fakapapau'u 'a e fengāue'aki lele 'a e ngaahi ngāue'anga'.
  - Fakamatala ki hono tokanga'i lelei he ngāue'anga 'a e ngaahi ngāue felave'i mo e fehikitaki 'o e kakai pea mo fehikitaki mo 'enau loto ke fakahoko lelei e fehikitaki'.
  - Fakamatala ki he ngaahi founa ki hono fakapapau'i 'oku tau'ataina hono tokanga'i, sivilivili mo 'atitai 'a e LAP pea mo fakapapau'i ko ngaahi me'afua tonu 'oku fakahoko 'aki mo taimi foki.
8. Fakahoko e ngaahi Fokotu'utu'u
- Fokotu'utu'u ki he hokohoko hono fakahoko e ngāue 'a e LAP, kau ki ai mo e ngaahi ngāue'anga mo 'enau ngaahi ngāue na'e fakahoko' pea mo e kii fakamatala nounou ki he ngaahi ngāue'
  - Teuteu 'a e lipooti he mahina kotoa ki hono fakahoko e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ke fakahoko ko e kongā e fehikitaki
  - Fakamatala ki he founa hono fakahoko e fehikitaki 'o e kakai pea mo e teuteu ke kamata e ngāue langa 'i he faitu'u 'o e poloseki
9. Talatalanoa mo e Kau ki he ngaahi Talatalanoa
- Fakamatala ki he ngaahi hoa ngāue
  - Fakamatala'i 'a e founa hono faka'ai'ai ke fai ha talatalanoa/fakataha mo e kakai 'oku uesia pea mo e hoa ngāue 'i he palani mo e teuteu'i e fehikitaki. Fakapapau'i pe ko fe ngaahi fakamatala 'e tanaki(tā, lipooti, lisi 'o e kau ngāue etc)
  - Fakamatala ki hono fakakau 'a e kakai na'e uesia mo e ngaahi hoa ngāue kehe 'i hono fakahoko mo tokanga'i 'a e poloseki
- Fakamatala ki he palani ki hono tuku atu e ngaahi fakamatala 'a e LAP ki he kakai 'oku uesia' mo e ngaahi hoa ngāue', 'o kau ki ai 'a e ngaahi fakamatala ki he totongi 'o ha koloa 'oku mole, faingamalie ke kau he ngaahi totongi', tokoni ki he fehikitaki', pea mo e tokonia e launga'.
10. Tokonia e Lāunga
- Fakamatala ki he hokohoko 'o e founa ngāue ki hono lesisita mo tokanga *ki he ngaahi ta'efiemalie pea mo 'omai ha ngaahi fakamatala fakaikiiki ki he 'ikai totongi 'a e founa ngāue ki he launga, taimi ke tali ai pea mo founa fetu'utaki.*
  - Fakamatala ki he anga 'o e founa ngāue ke fakapapau'i 'oku lava e tokotaha kotoa 'o ngāue'aki, 'ata ki tu'a, Taliui, mo e founa hono tauhi lekooti, mo hono lipooti ki he tokotaha launga.
  - Fakamata ki he founa 'o e tangi
  - Fakamatala ki he founa hono 'ave launga ki he fakamaau'anga sivile, ka 'ikai ha toe faingamalie
11. Tokanga'i mo Sivilivili
- Fakamatala ki he ngaahi founa hono tokanga'i mo sivilivili' e fehikitaki'. Fakapapau'i ko e polokalama ki hono tokanga'i 'oku ne ma'u ha me'afua ke 'ilo na'e sai e tu'unga 'o e mo'ui pea nau faingamalie ki ha ngaahi ma'u'anga mo'ui 'o fakatatau ki he 'enau fiefia kimu'a he fehikitaki.
  - Fakamatala ki he ngaahi me'afua 'oku fai'aki hono sivi'i makatu'unga he ngaahi savea ne fakahoko'. Lisi e ngaahi me'efua 'e lava 'o ngāue'aki 'i loto pe ki hono sivilivili' kau ai e lahi mo e faitu'u 'o e tokotaha fehikitaki.

- Fakamatala ki he ngaahi fokotu'utu'u (kau ai e me'a fakapa'anga)
- Fakamatala ki he lahi 'o e lipooti mo hono kakano ki hono vakai'i 'i loto
- Fakamatala'i e founa ki hono tanaki mai e ngaahi fakakaukau mei hono sivi'i 'i loto pea fakahoko
- Fakamatala ki he founa hono tokanga'i mei tu'a
- Fakamatala ki he ngaahi tefito'i me'afua ki hono sivi mei tu'a
- Fakamatala ki he lahi 'o e lipooti mo hono kakano ki hono tokanga'i. Fakapapau'i 'oku tokanga'i ma'u pe pea hokohoko atu 'i he kakato 'a e poloseki ka 'oua ke a'u ki hono taumu'a
- Fakamatala'i e founa ki hono tanaki mai e ngaahi fakakaukau mei hono sivi'i 'i tu'a pea fakahoko
- Fakamatala ki he founa hono sivisivi'i mei tu'a
- Fakamatala ki hono fiema'u e tokolahi e kakai, lahi e koloa, tokanga'l e koloa, ngaahi savea faka'ekonomika mo fakasosiale 'e fiema'u, ko e kongia ia 'o e LAP ki hono tokanga'i mo sivisivi'i.

12. Fakamole mo e Patiseti

- Tukuatu 'a e fakamatala mahino ki he fatongia mo e mafai 'o e fakapa'anga.
- Lisi 'a e ngaahi ma'u'anga pa'anga ki he fehikiliki pea fakamatala ki he anga e ngäue'aki e pa'anga
- Fakapapau'i ko e patiseti ki he fehikiliki 'oku 'i ai ha pa'anga mo hono fakakau 'i he patiseti fakalukufua 'o e poloseki. Kau ki ai mo e ngaahi fakafuofua ki he uesia'
- Fakahaa 'a e ngaahi fakamole ki he fehikiliki, kapau 'oku 'i ai, ke fakapa'anga 'e he pule'anga mo e ngaahi founa 'e fiema'u ke fakapapau'i ki hono alea'i e fehiki taki mo e LAP mo e fokotu'utu'u 'o e poloseki. Teuteu e fakafuofua ki he paitseti, fakamole mo e ngaahi me'a fiema'u, katoa ki he fakamole 'o e fehikiliki kau ki ai hono palani mo fakahoko, pule'i mo e ngaue kiai, tokanga'i mo sivisivi'i mo e ngaahi me'a fakavavevave.
-
- Fakamatala ki he founa ho fakalelei'i e fakafuofua ki he fakamole mo e ngaahi totongi ki he hikihihi 'a e totongi koloa' moe feliuliaki he fetongi pa'anga'.
- Fakamatala ki he ngaahi fiema'u ke kau he ngaahi pa'anga fakavavevave
- Fakamatala ki he fokotu'utu'u fakapa'anga ki hono sivisivi'i mo tokanga'l mei tu'a kau ki ai e founa hono ma'u pea mo e fakalelei e aleapau 'i he foi taimi 'o e fehikiliki.

Ngaahi Fakamatala Fakalahi

-
- Hiki tatau 'o e tohi kakai mo e ngaahi naunau savea, founa faka'eke'eke, mo e ngaahi founa fekumi kehe
- Fakamatala 'i he ngaahi talatalanoa mo e kakai 'o kau ai hono fakamafola mo e ngaahi fakataha mo e kakai, miniti e fakataha mo e list 'o e kau fakataha
- Fakatata 'o e fotunga 'oku ngäue'aki ki hono sivi'i mo lipooti hono fakahoko 'o e LAP
- Founa ki hono ma'u e ngaahi monu'ia
- Fakamo'oni 'oku 'i ai ha le'o e kakai mo e ngaahi koloa pea toki fakahoko ha ngaahi ngäue

Fakamatala Fakalahi 5: Ngaahi Konga 'a e UNDP ki he Palani Ngāue ki hono Tokangaekina e Fa'ahinga Kehekehe 'o e Me'amo'ui

Kapau 'oku ai ha ngaahi me'a mahu'inga he tokangaekina e fa'ahinga kehekehe 'o e me'amo'ui ke fakatolonga 'i ha poloseki pē ko e feitu'u uesia, ko e teuteu ha Palani Ngāue ki hono Tokangaekina e Fa'ahinga Kehekehe 'o e Me'amo'ui (BAP) 'e tokoni 'aupito ki hono tokanga'i 'a e founa malu'i mo e fakalele e poloseki. Ki he ngaahi ngāue poloseki 'e ala uesia ai e ngaahi feitu'u nofo'anga fakaenatula, ngaahi feitu'u nofo'anga mahu'inga mo e ngaahi feitu'u malu'i, 'oku fakahā 'i he Tū'unga 1 (Standard 1) ko e BAP kuo pau ke maau. Ki he ngaahi poloseki 'oku fokotu'u ke fakalakalaka mo fakatolonga 'a e fa'ahinga kehekehe 'o e me'amo'ui pe tokanga'i mo toe fakatupulekina 'a e ngaahi 'ātakai 'i he ngaahi feitu'u mahu'inga, ko e tohi 'o e poloseki 'e fakahoko ai e palani ko ia. 'Oku fakamālohi'i pea poupoua ke fai ha ngaahi palani tokangaekina e fa'ahinga kehekehe 'o e me'amo'ui, 'i he ngaahi feitu'u kuo liliu lahi ka 'oku kei mahu'inga ki he tokangaekina e fa'ahinga kehekehe 'o e me'amo'ui mo hono fakatolonga.

Ko e ngaahi founa tokangaekina mo e pule'i 'a e fa'ahinga kehekehe 'o e me'amo'ui 'e lava ke fakakau 'i he ngaahi Palani Tokangaekina 'a e 'ātakai mo e Sosiale (ESMPs) pe ko e ngaahi palani fekau'aki. Kaekehe, 'oku fakahoko 'e he BAP ha tokanga makehe ki he ngaahi ngāue 'i he ngaahi feitu'u mahu'inga fakaenatula. 'E lava ke fakakau 'a e BAP ko ha kongā 'o ha ESMP lahi ange.

'I he 'ene 'asi he Vahe 2.1 'o e tohi fakahinohino ko 'eni, ko e Ngaahi Founa Fakalakalaka mo e Ngaahi Palani Ngāue ki he Tokangaekina e Fa'ahinga Kehekehe 'o e Me'amo'ui (NBSAP) ko e ngaahi me'angāue fika'uluaki ia ki hono fakahoko 'a e Konivesio Fakavaha'apule'anga ki he Tokangaekina e Fa'ahinga Kehekehe 'o e Me'amo'ui 'i he tu'unga fakafonua. Ko e BAP ko ha me'angāue taumu'a pau ia ki hono fakatupulekina mo tokangaekina 'a e fa'ahinga kehekehe 'o e me'amo'ui mo e ngaahi tokoni ki he 'ātakai 'i he ngaahi feitu'u pau, 'o hā 'i ha ngaahi vahenga feitu'u fe'unga. 'Oku totonu ke taumu'a 'a e BAP ke fakalakalaka 'a e ngaahi me'a mahu'inga 'o e fa'ahinga kehekehe 'o e me'amo'ui 'i he ngaahi feitu'u mahu'inga na'e fakataumu'a ki ai. Ko e BAP 'oku totonu ke fakaikiiki pea pau 'a e tū'unga 'oku 'i ai.

'Oku 'ikai ke 'i ai ha fa'unga fe'ave'aki 'oku 'ilo lahia ki he ngaahi kupu kehekehe ki hono fokotu'utu'u ha BAP. Ko e BAP 'oku fakahoko ia ke solova 'a e ngaahi tonounou mahu'inga fakafakamatala ki he ngaahi ngāue ki hono tokangaekina 'o e fa'ahinga kehekehe 'o e me'amo'ui (hangē ko e 'ikai fe'unga 'a e fakamatala tupu'anga pe ko e 'ilo ki he ngaahi kalasi kehekehe mahu'inga 'o e me'amo'ui) pea 'e fakahā he'e palani tokangaekina 'a e feitu'u/taimi 'oku faingamalie ai e fakamatala fe'unga ke fokotu'utu'u'aki e ngaahi ngāue totonu ke fakahoko.

Ko e ngaahi kongā lahi 'o ha BAP 'oku kau ai 'a e ngaahi me'a ko 'eni:

(1) Fakamatala ki he ngaahi 'uhinga 'o e fa'ahinga kehekehe 'o e me'amo'ui: Fakaha e tu'unga fakafonua mo/pe vahefonua 'o e fa'ahinga kehekehe 'o e me'amo'ui; feitu'u 'o e ngaahi poloseki; ngaahi fo'u fakanatula tatau; fakamatala kakato ki he ngaahi 'ātakai tatau, ngaahi nofo'anga 'o e me'amo'ui, ngaahi 'akau, mo e ngaahi monumanu mo e manupuna; ngaahi fa'ahinga kehekehe 'o e me'amo'ui 'oku mahu'inga pea mo hono ngaahi kongakonga 'oku mahu'inga makehe.

(2) Taumu'a mo e ngaahi taketi ki he ngaahi ngāue mo e ngaahi founa malu'i e tokangaekina 'o e fa'ahinga kehekehe 'o e me'amo'ui: 'Oku ne fakahā 'a e ngaahi founa mo e ngāue ke fakalakalaka mo tokangaekina 'a e fa'ahinga kehekehe 'o e me'amo'ui mo/pe fakatatau ki he fakanofonofo lelei 'a e ngaahi founa malu'i ke ta'ofi, fakasi'isi'i, mo fakatonotonu 'a e ngaahi uesia fakasosiale mo e 'ātakai ki ha tu'unga 'oku fakafiemalie pe. 'Oku ne fakamatala'i 'i he ngaahi fakamatala fakatekinikale ki he ngāue kotoa - ko e ngaahi ngāue/ngaahi founa malu'i fekau'aki mo e tokangaekina 'o e fa'ahinga kehekehe 'o e me'amo'ui, kau ai mo e fa'ahinga palopalema/uesia 'oku ne fekau'aki mo ia mo e tu'unga 'oku fiema'u ke fakahoko ai (hange, ko 'ene hokohoko ma'u pe pe hoko 'i he talifaki), fakataha mo e ngaahi fokotu'utu'u, fakamatala ki hono fakahoko mo e ngaahi founa ngāue totonu, 'oku fakakau kotoa 'eni, pea potupotu tatau mo e ngaahi palani malu'i (hange, ko e ngaahi kakai tu'ufonua, ngaahi uesia faka'ekonōmika).

(3) Palani Ngāue ki hono Fakahoko (fokotu'utu'u, fakafuofua 'o e fakamole mo e ma'u'anga pa'anga): 'Oku ne fakamatala'i 'a e fokotu'utu'u ki hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue kuo pau ke fakahoko ko e kongā 'o e poloseki, 'o hā ai 'a e vahevahe taimi mo e ngāue feongoongi mo e ngaahi palani fakahoko poloseki kakato; pea mo e fakamatala ki he fakamole fakame'angāue mo e fakafuofua ki he fakamole fakafu'ituitui pea mo e ma'u'anga pa'anga ki hono fakahoko 'a e BAP (i.e. patiseti). 'Oku ne fakamatala'i foki 'a e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga, 'o fakahā ko hai 'oku ne fatongia ke fakahoko 'a e ngaahi ngāue/ngaahi founa malu'i mo e vakai'i e ngaahi me'a ko 'eni.

(4) Ngaahi Fetokoni’aki mo e Ngaahi Hoa Ngāue: ‘Oku ne fakamatala’i ha palani taumu’apau ke fakahoko’aki ha ngaahi alea mahu’inga lelei, ‘aonga mo e ngaahi hoa ngāue fakau’aki, kau ai mo e ngaahi kulupu ‘oku uesia ‘i he feitu’u ko ia. ‘Oku kau ai ha fakamatala ki he (a) ngaahi founa ke fakahā mo fakakau ai e kakai uesia pea mo e fakamatala ki he ngaahi founa ngāue ke tanaki mo fakatonutonu e ngaahi hoha’a mo e ngaahi lāunga ‘a e ngaahi hoa ngāue fekau’aki mo e ola fakasosiale mo e ‘ātakai ‘a e poloseki.

(5) Vakai’i mo e Fakamatala: ‘Oku ne fakahā e ngaahi taumu’a ke vakai’i pea mo fakamatala’i mo e founa vakai’i, ‘o fehokotaki ki he ngaahi ngāue tokangaekina e fa’ahinga kehekehe ‘o e me’amo’ui mo e ngaahi founa malu’i. ‘Oku ne fakamatala’i e ngaahi me’a ke fua’i, ngaahi founa ke ngāue’aki, ngaahi feitu’u ke tanaki mei ai, tu’o fiha hono toutou fua, ngaahi ngata’anga ke ‘ilo’i (kapau ‘oku fiema’u), pea mo e ngaahi tu’unga pau kuo fakahā ke ne faka’ilonga e fiema’u ke fai ha ngaahi ngāue fakatonutonu. ‘Oku ne fokotu’u foki mo e fokotu’utu’u taimi mo e fa’unga ki he fakamatala.